

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ORTADOĞU PERSPEKTİFİNDE İRAN PETROLLERİ
(1794-1900)

Şilan BORAK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Dr. Öğretim Üyesi Mehmet KAYA

BİNGÖL-2023

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ORTADOĞU PERSPEKTİFİNDE İRAN PETROLLERİ
(1794-1900)

Şilan BORAK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Dr. Öğretim Üyesi Mehmet KAYA

BİNGÖL-2023

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	18
PETROL'ÜN BULUNMASI.....	18
1. Petrol'ün Tarihsel Gelişimi	18
2. Osmanlı Devletinde Petrol	32
İKİNCİ BÖLÜM.....	54
PETROL'ÜN SİYASETTEKİ YERİ VE ÖNEMİ	54
1. Petrol'ün Ortadoğu Ülkeleri Üzerindeki Etkisi	67
1.1. Suudi Arabistan.....	73
1.2. Irak.....	78
1.3 Birleşik Arap Emirlikleri	86
1.4 Kuveyt.....	87
1.5. Katar.....	90
1.6. Umman.....	91
1.7. Bahreyn	92
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	93
İRAN PETROLLERİ.....	93
1. Kaçarlar Döneminde Petrol (1794-1925).....	93
2. Pehleviler Döneminde Petrol (1925-1979)	106
3. Muhammed Musaddık Dönemi ve Petrolün Millileştirilme Çabaları (1950-1954).....	116
3.1. OPEC'in Kuruluşu	130
3.2. 1967 Arap-İsrail Savaşı ve Petrol Ambargosu	137
3.3. Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü (OAPEC)	140
3.4. Petrol Krizleri (1973-1979)	144
3.5. İslam Cumhuriyeti Döneminde Petrol.....	146
3.5.1. Körfez Savaşı ve Üçüncü Petrol Krizi (1990-1991).....	149

SONUÇ	152
ÖZGEÇMİŞ	163

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisan tezi olarak hazırladığım “Ortadoğu Perspektifinde İran Petrolleri” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

26/09/ 2023

Şilan BORAK

ÖNSÖZ

Bu çalışmada işlenen Ortadoğu Perspektifinde İran Petrolleri konusu objektif kaynaklara dayanarak incelenmiştir. Yapılan çalışmada kullanılan metot, literatür taraması ve birçok belgenin incelenmesi sonucunda oluşturulmuştur. Bu çalışmada Ortadoğu ve özellikle İran petrolleri üzerinde yaşanan küresel rekabet ve yaptırımların İran üzerindeki etkileri tarihi süreç içerisinde ele alarak incelenmiştir. Bu incelemeler neticesinde Özellikle İran'ın sahip olduğu rezervleri ve bunların yıllara göre değişimlerini, işlenmesini ve araştırma faaliyetleri ele alınmıştır. Aynı zamanda petrolün Ortadoğu ülkelerine olan etkisi incelenmiştir. Bunun Avrupa ülkelerinin özellikle İran coğrafyası üzerinde güç dengesi oluşturma girişimleri üzerine durulmuştur.

Bu çalışmanın hazırlanmasında, yazım aşamasında ve sonraki süreç boyunca katkılarını, desteğini esirgemeyen kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAYA'ya teşekkür ederim.

26/09/2023

Şilan BORAK

ÖZET

Tezin Başlığı: Ortadoğu Perspektifinde İran Petrolleri
Tezin Yazarı: Şilan BORAK
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAYA
Anabilim Dalı: Cumhuriyet Bilimi Dalı
Bilim Dalı: Tarih
Kabul Tarihi: 26/ 09/ 2023
Sayfa Sayısı: 18(Ön kısım) + 163 (tez)
<p>Araştırmanın asıl konusuna girilmeden önce petrolün tarihsel boyutu, petrol piyasasının genel rakipleri, yeni üreticiler, tüketiciler ve dağıtım kollarının tanıtımı yapılmıştır ve ardından dünyadaki petrol rezervlerinin üretimi, tüketimi ve bunlarla ilgili üretim ve dağıtım maliyetleri üzerinde detaylı bilgi verilmiştir.</p> <p>Hazırlamış olduğum bu tezde Petrolün keşfi ve petrolün etrafında sirayet eden küresel rekabet ve bunun İran devletinin egemenliğine ve varlığına yönelik tehdidi işlenmeye çalışılmıştır.</p> <p>Petrol, gerek enerji sektöründe, gerekse de üretici ülkelerin ekonomisinde büyük bir öneme sahiptir.</p> <p>Bu çalışmada, İran ekonomisinde petrolün önemi ve petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların İran ekonomisi üzerindeki etkileri incelenmiştir. ABD ve OPEC'in petrol piyasasındaki ağırlığı ve aynı zamanda İran'nın 4.büyük petrol üretici konumunda olması, petrol fiyatlarındaki keskin dalgalanmalardan en çok bu ülkelerin etkilenmesine yol açmıştır.</p>
Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, İran, Petrol, Yaptırımlar, OPEC

ABSTRACT

Title of Thesis: Iranian oil in Middle East perspective
Author of Thesis: Şilan BORAK
Advisor: Doktor Lecturer Mehmet KAYA
Department: Branch of Republic science
Branch of Science: History
Acceptance Date: 26/09/2023
Number of Pages: 18(front part)+ 163(thesis)
<p>Before delving into the main topic of the research, an introduction is provided regarding the historical dimension of oil, general competitors in the oil market, new producers, consumers, and the introduction of distribution channels. Detailed information is then given on the production and consumption of global oil reserves, as well as production and distribution costs associated with them. In this thesis, I have attempted to address the discovery of oil and the global competition surrounding oil and its threat to the sovereignty and existence of the Iranian state.</p> <p>Oil holds significant importance both in the energy sector and in the economies of producing countries. In this research, the importance of oil in the Iranian economy and the impact of fluctuations in oil prices on the Iranian economy have been examined. The weight of the United States and OPEC in the oil market, coupled with Iran being the fourth-largest oil producer, has led to these countries being most affected by sharp fluctuations in oil prices.</p>
Keywords: Middle East, Iran, Oil, Sanctions, OPEC

KISALTMALAR

ABD :	Amerika Birleşik Devletleri
AIOC :	Anglo-İran Oil Company
ARAMCO :	Arabian Oil Company- Arap Petrol Şirketi
a.g.e. :	Adı Geçen Eser
BM :	Birleşmiş Milletler
BP :	British Petrol
C. :	Cilt
EXXON :	Standart Oil of Newjersy- ABD Petrol Şirketi
MOBİL :	Standart Oil of Newyork- ABD Petrol Şirketi
İMF :	İnternational Monetary Fund- Uluslararası Para Fonu
İPC :	İrak Petroleum Company- İrak Petrol Şirketi
NATO :	North Atlantic Treaty Organization- Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
NEPD :	Ulusal Enerji Politikası Geliştirme Grubu
OAPEC :	Organization of Arab Petroleum Exporting Countries- Petrol İhraç eden Arap Ülkeleri
OPEC :	The Organization of the Petroleum Exporting Countries- Petrol İhraç eden Ülkeler Örgütü
SOCAL :	Standart Oil of California- ABD Petrol Şirketi
SHELL :	İngiliz Petrol Şirketi
SSCB :	Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliği TPC : Turkish Petroleum Company- Türk Petrol Şirket
TPC :	Turkish Petroleum Company- Türk Petrol Şirketi

GİRİŞ

Enerji kaynaklarının kullanılmadığı dönemlerde insan gücü, en önemli kaynak olma özelliği göstermiş, bu durum daha sonra insanların hayvanları evcilleştirmesi ile birlikte yerine insan gücünün yanında hayvan gücüne bırakmıştır. Buhar enerjisinden yararlanılarak yapılan üretim ile birlikte ortaya çıkan Sanayi İnkılabına kadar, kullanılan tüm enerjinin %80-85'i canlılar tarafından sağlanmıştır. Gelişen teknoloji ile birlikte insanlar daha pahalı enerji kaynakları yönelmeye başlamıştır.¹ Petrol; jeoloji, kimya, biyoloji, fizik, ekonomi, siyaset, uluslararası ilişkiler gibi birçok dinamiği içerisinde barındırdığı için geleceğinin öngörülmesi ve yarattığı problem ve fırsatlar ile ilgili yargılara varılması oldukça güç bir konu olarak kabul edilmiştir. Sosyal bilimlerin de önemli konu başlıklarından biri olan petrol, özellikle endüstriyel bir meta haline geldiği 1850'lerin ortasından itibaren uluslararası ekonomi ve siyasetin vazgeçilmez hale gelmiştir. Fransız devlet adamı Georges Clemenceau'ya atfedilen "bir damla petrol bir damla kana bedeldir" sözü petrolün, XX. yüzyıldan itibaren Uluslararası İlişkiler içerisinde sıkça tartışılan konulardan biri olacağını öngörmüştür. İran Ortadoğu'nun merkezinde yer almakta ve bir köprü gibi Hazar denizini Fars körfezine bağlamıştır. Kurak iklim kuşağında yer almasına rağmen geniş coğrafyasından ötürü farklı iklimsel özellikleri barındıran bir iklim rejimine sahiptir. 1.648.195 km² yüzölçümü ile Orta Doğu'da en geniş toprağa sahip devletlerden bir tanesi olarak yer almıştır. İran coğrafyasının bu elverişli yapısı, İran'da birçok devletin ve medeniyetin kurulmasına yol açmıştır.² Hazar Denizi'nde Astaran'dan Hüseyin Kuluhan Körfezine uzanan sahillere sahip olması, İran'a ulaşım ve taşıma konularında da belirli bir değer kazandırdığı görülmüştür. Hazar'da sahip olduğu bu sahillerin, Avrupa Ortadoğu yolu ile birlikte Kafkaslar ve Orta Asya yolunun üzerinde olması İran'ın bölgedeki üstünlüğünü arttırmıştır. Sonuç itibariyle ülke topraklarının Basra Körfezi ve Hazar Denizi arasında konumlanması, İran'a Avrupa ve Uzak Doğu arasında bir köprü oluşturmuştur. Kafkaslar ve Orta Asya ülkelerinin denize çıkış güzergâhı

¹ Yusuf Nazım Can Soyak, *Ortadoğu'da Siyaset Petrol İlişkisi: 1967 ve 1973 Krizleri Örneği*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2019, s.6.

² Asadullah Hamdard, *Petrol Fiyatları ve Ekonomik Büyüme: İran Örneği*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2012, s.57.

rolünü üstlenmiştir.³ Hazar Denizi ve Basra Körfezi, İran'a hem kendisi hem de bölge ülkeleri için ulaşım ve taşıma konusunda büyük bir rol üstlenmesini sağlamıştır. İran'ın sahip olduğu doğalgaz ve petrol rezervlerinin, büyük oranda bu bölgelerde yer alması yüklediği önemin farklı bir boyutunu göstermiştir. Bu bölgelerde sahip olduğu enerji kaynaklarının yanı sıra bölgedeki enerji kaynaklarının nakli ve geçişi konusunda da önemli bir role ve üstünlüğe sahip olduğu görülmüştür. Özellikle Basra Körfezi'ni Umman ve Arap Denizi'ne bağlayan Hürmüz Boğazı, İran'a kendisine yöneltilen tehditleri bertaraf etme fırsatı ve gücü kazandırmıştır. Çünkü Hürmüz Boğazı'ndan günlük yaklaşık 17 milyon varil petrolün geçtiği tespit edilmiştir. Bu oran dünya petrol tüketiminin çok büyük bir bölümünü oluşturmuştur. İran'ın Hürmüz Boğazı'nı kapatması durumunda hem petrol ihraç eden bölge ülkeleri hem de aynı zamanda petrol ithal eden ülkeler de büyük bir sıkıntı yaşamalarına sebep olmuştur.⁴ İthal ettiği petrolün büyük bir kısmını Körfez ülkelerinden karşılayan Çin Halk Cumhuriyeti olmuştur. 1,4 milyarlık nüfusu ile dünyanın en kalabalık ülkesi ve büyük bir ticari güç olan Çin, enerji konusunda büyük oranda dışa bağımlı durum içerisinde olmuştur. Çin, özellikle petrol ihtiyacının çoğunu Suudi Arabistan, Irak, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve diğer Ortadoğu ülkelerinden karşılamak durumunda kalmıştır. BP'nin 2018 raporuna göre; Çin, 2017'de ithal ettiği 422,1 milyon tonluk ham petrolün yaklaşık 184 milyon tonunu bahsi geçen ülkelere karşılamıştır. Çin bu ithalat oranıyla, ABD'den sonra dünyanın en büyük ikinci ham petrol Petrolün, keşfedilmesi ile endüstriyel bir enerji kaynağı olarak kullanılması farklı tarihlerde ortaya çıkmıştır.⁵ Bu çerçevede, petrolün antik dönemde bitüm adı verilen formuyla duvar harcında, su yalıtımında, ilaç, bina, yol ve silah (Yunan ateşi) yapımında kullanıldığına dair kanıtlar bulunmuştur. Bu döneme bakıldığında petrolün kullanıldığı alanlar itibariyle henüz endüstriyel bir enerji kaynağından veya stratejik bir metanın izlerine rastlanmadığı görülmüştür. Tüm bunlar XIX. Yüzyılında yaşanmıştır. Petrol ve petrole dayalı politikalar, 20. yüzyıl başlarından itibaren Ortadoğu siyasetine etki eden birinci derecen faktörlerden olmuştur. Günümüzde petrol dünyanın en önemli enerji kaynağı olma niteliğini sürdürmektedir. Dünya ülkelerinin petrole olan bağımlılığının yanı sıra,

³ Abdullah Yeğin, *Devrimin 35. Yılında İran*, SETA Perspektif, 2008, Sayı 31, s.9.

⁴ İsmail Hakkı Elçi, *İran Jeopolitiğinin Enerji Politikalarına Etkisi*, Uluslararası Politikalarına Etkisi, Uluslararası Politik Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 3, Aralık., 2019, s.158.

⁵ Daniel Yergin, *Petrol: Para Ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s.22.

Ortadoğu ülkelerinin büyük bir kısmının petrole dayalı ekonomik gelir sistemine sahip olmaları, petrol politikalarının gerek bölgede gerekse dünyada derin etkiler yarattığı izlenmiştir. Petrolün dünya ve bölge ekonomilerindeki yeri istatikselsel verilerle izah edildiği zaman, petrol politikalarının ne denli etkin olabileceği çarpıcı bir şekilde ortaya çıkmıştır.⁶ Petrol uzmanlarının tahminlerine göre dünyada ispatlanmış ve henüz ispatlanmamış petrol rezervleri 2,300 milyar varil civarında olduğu görülmüştür. Dünyadaki doğal gaz rezervlerinin ise 12,000 trilyon cubic feet olduğu tahmin edilmiştir. Günümüzde dünyada kullanılan enerji kaynakları sıralamasında petrol % 40 kullanım ile birinci sırada yer aldığı görülmüştür. İran'da petrolün bulunması ve kullanılması çok eski dönemlere kadar uzanmıştır. Bundan 5-6 bin sene önce dahi bazı petrol ürünlerinin kullanıldığı yapılan arkeolojik çalışmalarda ortaya çıkmıştır. 1271-73 senelerinde İran'ı ziyaret etmiş olan Marko Polo, bu bölgede yanmaya elverişli bir yağ bulunduğundan ve develeri iyi etmeye yaradığından bahsetmiştir. Bundan yaklaşık 300 sene sonra Venedikli Giorafo Barbaro adlı bir seyyah, Bakü yakınındaki bir dağdan kötü kokulu bir yağ çıktığını, bu yağın lambalarda yakıldığı ve develerin senede iki defa yağlandığını belirtmiştir. 1574'de Muscorey Company şirketinden Geoffrey Duckett, İran'ı ziyaretinde Hazar denizi'ne dökülen nehir yakınlarında büyük miktarda yağ fışkırdığını ve insanların 400-500 hayvanlık gruplar halinde gelip buradan bu yağı kendi bölgelerine taşıdığını, 1664'de İran'ı ziyaret eden Fransız seyyahı J. De Eevenot, Karun nehri üzerindeki ulaşım vasıtalarının kaynar ziftle kalafatlandığını, 1733'te Seyyid Abdullah ibni Nureddin, Mescid-i Süleyman'ın tarihini anlattığı eserinde Nadir Şah'ın Türklere karşı yaptığı Mezopotamya seferine iştirak eden nehir ulaşım vasıtalarının petrolle kalafatlandığını ifade edilmiştir. Görüldüğü gibi Petrol değişik isimlerle ve ısınmadan, sağlık sorunlarının tedavisine, gemi yapımından aydınlanmaya kadar çeşitli amaçlarla çok uzun süre İran coğrafyasında kullanılmıştır.

İran, günümüzde petrol rezervleri açısından Suudi Arabistan ve Venezuela'nın ardından dünyada üçüncü sırayı almıştır. Bu özelliği, İran'ı, özellikle 19'uncu yüzyıl sonlarından itibaren petrole hâkim olmak isteyen dış güçlerin ilgi alanı haline getirmiştir. Ortadoğu'da ilk anıldığı ülke İran olmuştur. Petrolün işletme dâhil ilk

⁶ Vedat Gürbüz, *Petrol, Petrol Politikaları ve Ortadoğu: Global Politikaların Bölgesel Yansımaları ve Irak Savaşı* Avrasya Dosyası, Enerji Özel, Bahar 2003, Cilt: 9, Sayı: 1, ss. 133-168., a.g.e., s.133.

maden imtiyazı İran Şahı Nasıreddin Şah tarafından, 25 Temmuz 1872’de bir İngiliz vatandaşı olan Baron Julius de Reuter’e verilmiştir.⁷ Petrolün ticari amaçlı olarak kullanılmaya başlandığı ilk dönemlerde İngiltere ve Rusya, İran’da petrol odaklı çıkar mücadelesine girişmişlerdir. Bu süreç, İran petrollerini millileştirmesini müteakip 1953’te Amerikan ve İngiliz istihbarat örgütlerinin ortaklaşa düzenlediği bir hükümet darbesiyle, dönemin İran Başbakanı Dr. Muhammed Musaddık’ın devrilmesine kadar devam etmiştir. Ardından Amerikan, İngiliz, Hollanda ve Fransız petrol şirketlerinden oluşan bir konsorsiyum, İran’da petrol endüstrisine hâkim olmuştur.⁸

Doğal kaynaklar arasında enerji kaynaklarının özel bir yeri vardır. Bugün de olduğu gibi, tüm çağlar boyunca insanoğlu üretimde bulunabilmek için enerji kaynaklarına ihtiyaç duymuştur.⁹ Tarihsel süreçte, ekonomik gelişim ile enerji arasında güçlü bir bağ mevcut olmuştur. Petrolün tarihi çok eski zamanlara dayanmıştır. Eski zamanlarda petrol daha çok aydınlatmada, yağlama, ısınma, tedavi için ilaç ve bazı savaşlarda ateş olarak kullanılmıştır. Bütün devletler kalkınma amacıyla ihtiyaç duyduğu enerji kaynaklarının sağlanması için ciddi politikalar yürütmektedirler. Devletlerin ekonomik büyümesine neden olan ve kalbi sayılan sanayi ve ulaşım sektörü, enerjinin gücüne dayanarak sürdürülebilirliğini göstermiştir. Bu enerji kaynaklarından ilk zamanlarda kömür ülkelerin politikalarında önemini hissettirmiştir. 19. Yüzyıla gelindiğinde, kömür ikinci sıraya düşmüş ve petrol dünya ülkelerinin güvenlik politikalarında önemini korumuştur. Tarihte petrol kadar hiçbir enerji kaynağı devletlerin politikalarına etkide bulunmamıştır.¹⁰ Petrol, savaş araçlarının kullanımından makinelerin yapımına, ısınmadan ulaşım, ilaç sanayiden elektrik üretimine, tekstil, plastik malzeme üretiminden bilgisayar parçalarının yapımına kadar hayatın her alanına nüfuz etmiştir.

Petrol, sanayi çağında ekonomik, askeri ve politik güçlerin kaynağı ve yaşanan uluslararası sorunların bazen gizli bazense açık nedenlerinden biri olmuştur. Realist

⁷ Mehmet Kaya, *Ortadoğu’da Petrol Savaşının Başlama Noktası ve İngiltere’nin İran Petrollerini Kontrolü Altında Tutma Çabaları*, Demokrasi Platformu, Sayı: 14, Orion Kitabevi, Ankara 2008, s. 234-242.

⁸ Kemalettin Arslan, *1953 İran Darbesinin ABD ve İngiltere’nin Petrol Odaklı İstihbarat Faaliyetleri Çerçevesinde İncelenmesi*, Genelkurmay Başkanlığı, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012, s. 26.

⁹ İssawe, Charles., *Oil, The Middle East and The World*. Newyork: Washinton Library Press 1972, s. 1.

¹⁰ Suat Parlar, *Petrolün Ülke Politikalarına Etkisi: Kuveyt Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2016, s. 9.

bakış açısına göre petrol ulusal güç unsuru olarak devletin uluslararası alanda pozisyonunu arttıracak önemli enerji kaynaklarından olmuştur. Bir kaynağın ülkenin güvenlik politikaları üzerinde etkisi, o kaynağın ülkenin askeri, politik ve ekonomik gelişmişlik düzeyine etkisiyle ölçülebilir olduğu görülmüştür. Bilindiği gibi, bugüne kadar tarihte hiçbir enerji kaynağı petrol kadar insanların gündelik yaşamına girmemiştir. Petrol olmazsa savaş makineleri çalıştırılmaz, insanoğlu gündelik işlerini yerine getiremez ve hatta insanlar bir yerden başka bir yere gittiği zaman petROLSÜZ hareket edemez olmuştur. Sanayi Devriminden, 19. yüzyılın sonlarına kadar hiç kimse petrol ile çok ilgilenmemiştir. Sanayi Devriminin hızlanması ve yayılmasıyla, kömür enerji sağlayan başlıca hammadde olarak önem kazanmıştır. Fakat her şey 1859'da değişmiştir, çünkü bu dönemde Amerika'da ilk petrol kuyusu açılmıştır. 1859'de ABD'de ilk çağdaş petrol kuyusu açılması ile beraber petrolün dünyadaki kaderi değişmiştir. Bu tarihten sonra ABD'de üretilen petrol Avrupa pazarlarına satılmaya başlanmıştır. Bundan sonra, bugünkü Azerbaycan bölgesinde Ruslar tarafından petrol üretilmiş ve arz stokunda artış yaşanmaya başlanmıştır. Bunun sonucunda ülkeler arasında yeni pazarları ele geçirme rekabet ortamı meydana gelmiştir. 19. Yüzyılın sonlarına doğru petrolün içten yanmalı motoru icat edildikten sonra, buharlı lokomotiflerinde ve yağlama makinelerinde kullanılmaya başlanmıştır. I. Dünya Savaşı yaklaşırken, petrol sadece donanmada kullanılmamıştır, bu dönemde adamları, silahları ve savaş kaynakları artık atları değil, kamyonlar taşımaya başlanmıştır. Atlar orduları bazen zor duruma bırakmıştır. Zira atlar bir ordudan on kat kadar yemek tüketmiştir ve böylece, kamyonların atların yerini almasıyla, her şey hızlı ve daha kısa zamanda gerçekleşmiştir.¹¹ 19. Yüzyılda yeni içten yanmalı motorların icadıyla petrol, kömürün yerini almıştır. 20. Yüzyılda petrole talep doruk noktasına ulaşmıştır. 19. Yüzyılın sonlarında petrolün sanayileşmede kullanılmasıyla beraber, kömürün saltanatına son vererek, dünya nüfusuna güç kazandırmış ve zamanla da ulusların ve imparatorlukların gelişmesi ve çökmesinde çok önemli rolü oynamıştır. Sanayi devrimi ile birlikte enerji kaynaklarına sahip olmak, üretimi ve taşıma güzergâhlarını denetim altında bulundurmak uluslararası mücadelede başarılı olmak isteyen devletlerin temel araçları arasında yer almıştır. Enerji kaynaklarına duyulan ihtiyacın artması, petrolü stratejik bir araca; petrol üretilen bölgeleri ise, sanayileşmiş

¹¹ Baryalai Shakri, *Ulus Devletin Varlığına Yönelik Küresel Bir Tehdit Olarak Petrol*, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, (Yüksek lisans tezi), Ankara 2020, s. 19.

devletlerin stratejik bir rekabet alanı hâline dönüşmesine sebebiyet vermiştir. Böylelikle petrol 1900'lü yıllarla birlikte ikamesi olmayacak büyük bir tüketim aracı haline gelmiştir.¹² Petrol, 19.yüzyılın ikinci yarısı ve 20. Yüzyıldaki Avrupa sömürgeciliğinin temel itici güçlerinden ve Ortadoğu'da meydana gelen çatışmaların temel sebeplerinden biri olmuştur. Batı Avrupa'da tüketilen petrolün % 90'ı Ortadoğu'da yer almıştır.¹³ Ekonomik emtianın siyasi sonuç oluşturduğu iktisadi ve politikanın karşılıklı bağımlılığını meydana getiren petrolden daha iyi örnek yoktur. 20. yüzyıla gelindiğinde petrol ilk önce savunmada daha sonra sanayileşmiş toplumlarda yakıt olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu süreçte devletler petrol olmaksızın yaşam biçimlerini dönüştürmek zorunda kalabileceklerini, iktisadi hayatlarının çökebileceğini ve kendilerini savunamayacaklarını anlayarak enerji kaynağını millî çıkarı tanımlamalarına dâhil etmek zorunda kalmıştır. Bu yüzden 20. Yüzyıl ile birlikte petrol, stratejik bir kaynak olarak görülmüş ve devletlerin iç ve dış politikalarında çok önemli bir siyasi nitelik kazanmasını sağlamıştır.¹⁴ İnsan yaşamının ve özellikle endüstrileşmiş ülkelerin gelişmesinde önemli görülen petrol, ulusal devletin bekası için yaşamsal bir önem taşıyarak, ulusal güvenlik politikaları üzerinde etkileyici ve belirleyici olmuştur.¹⁵ Petrol, şirketler arasındaki ticari ilişkilerden ötesine geçerek ulus devletlerinin güvenliğini etkileyen bir tehdit haline dönüşmüştür. Petrol, modern Orta Doğu'da politikanın şekillenmesinde önemli faktörlerden biri olmuştur. I. Dünya Savaşı sonrası dönemde önce büyük güçlerin işgaline uğrayan ardından petrol rezervleri birçok devlet arasında paylaşılan Orta Doğu coğrafyası, günümüzde de sahip olduğu enerji kaynakları dolayısıyla krizlerin, savaşların ve çatışmaların odağı olmayı sürdürmüştür. Bölgenin dünya petrol rezervlerinin büyük kısmını ihtiva etmesi nedeniyle, Büyük devletlerin mücadelesinin şekli ve şiddeti değişiklik göstermeye başlamıştır. Savaş başlıca mücadele vasıtası olarak kullanılmaya devam edilirken, bunun yanı sıra kominizm, liberalizm, demokrasi, vb. ideolojik argümanlar kullanılarak bölgenin sürekli olarak kaynaması sağlanmıştır. Bu kapsamda Ortadoğu'yu dünyanın aktif volkanı olarak

¹² Parlar, *a.g.e.*, s. 21.

¹³ Altan Tan, *Hz. İbrahim'in Ayak İzlerinde: Ortadoğu*, çira yayınları, 2.baskı, Şubat 2018, s. 28.

¹⁴ Shakri, *a.g.e.* s. 22.

¹⁵ Veysel Ayhan, *İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Ortadoğu*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2004, s. 85-86.

adlandırılmıştır.¹⁶ 1. Dünya Savaşı'nın ardından Avrupalı sömürgeci devletler kendi menfaatleri doğrultusunda sınırlar çizmiştir. Çizilen bu sınırlar sayesinde, petrol coğrafyasının ayrıntılarını da içine alan “Yeni Ortadoğu” oluşturulmuştur. Bu durum nedeniyle birçok Ortadoğu ülkesi petrol paylaşımının bir sonucu olarak ortaya çıktığı yani varoluş nedeninin petrol olduğunu söylemek mümkündür. Bundan sonrası için Osmanlı'nın vilayeti olan memleketler, sömürgeci devletlerin mandası altında birer devlet haline getirilmiştir. Dahası bu yapay devletlerin başına aynı devletlerin uygun gördüğü kimseler atanmıştır. Fakat bu idarecilerin devamı mandası altında oldukları devletlerle işbirliği yapmalarına bağlı olmuştur. Yapılan bu işbirliği ülke petrolünün çıkarılması, işletilmesi ve paylaşılmasını kapsamıştır. Petrol, milyonlarca yılda oluşan ve kendine has kokusu, çok koyu rengi olan doğal mineral yağ özelliğine sahip olmuştur. İnsanların petrole olan ilgisi ve bilgisi eskiçağlara kadar uzanmıştır. Bunun bir örneği de her üç semavi kitaba da konu olan Nuh'un gemisi suya dayanıklılığını arttırmak amacıyla Zift Gölü kenarından toplanan zift ile sıvanmıştır. Yine eski çağlara bakıldığında Mezopotamya halkları, petrolü binalarda, harç ve gemileri kalafatlamada zift kullandıkları tespit edilmiştir. Günlük hayatta kullanımı olan bu ziftten tıp alanında da yararlanıldığı görülmüştür. Hatta Romalı pilinius zift madeninin yaralanmalarda, romatizma ağrılarında, kanamalarda, öksürük ve diş ağrılarında tedavi edici etkisinin olduğunu belirtmiştir. Bütün bu veriler ışığında Mezopotamya halklarının petrolü eski zamanlardan beri bildiğini ve günlük hayatın birçok alanında kullandığı görülmüştür. Petrol aynı zamanda bazı toplumların dini hayatlarında da etkili olduğu gözlemlenmiştir.

Örneğin kökeni anlaşılmadığı için petrol ateşi, İran'da Zerdüşter tarafından kutsal kabul edilmiş ve adına çeşitli tapınaklar yapıldığı tespit edilmiştir. Petrol üretimi ve tüketimi genellikle Ortaçağ Arap dünyasında yaygın olduğu ifade edilebilir. Çünkü Arap yazarlar petrolü eserleri konu etmiştir. Aynı zamanda Ortaçağ savaşları esnasında Rum ateşiyle beraber önemli bir mühimmat halini almıştır. Sanayi devrimi ile birlikte enerji kaynaklarına sahip olmak, üretimi ve taşıma güzergâhlarını denetim altında bulundurmaya uluslararası mücadelede başarılı olmak isteyen devletlerin temel araçları arasında yer almıştır. Enerji kaynaklarına duyulan ihtiyacın artması, petrolü

¹⁶ Ali Gökçen Özdem, *Büyük Devletlerin Değişmeyen Mücadele Alanı: Ortadoğu*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi Cilt: X, Sayı:2, Elazığ 2016, s.1.

stratejik bir araca; petrol üretilen bölgeleri ise, sanayileşmiş devletlerin stratejik bir rekabet alanı hâline dönüşmesine sebebiyet vermiştir. Ortadoğu’da 20. Yüzyılda petrol üreticisi olarak bilinen ülke İran olmuştur. İran körfezine kıyısı olan ülkelerin gelir kaynağı petrol olmuştur.¹⁷2011 yılındaki istatistiklere göre, dünyada bulunan ham petrol rezervlerinin yaklaşık yarısının Ortadoğu coğrafyasında, geri kalanının da ABD, Güney Amerika ve Kuzey Denizi’nde bulunduğu bilinmektedir. Bu veriler ve rakamlar çerçevesinde bakıldığında petrolün Ortadoğu ile ne kadar iç içe olduğunu göstermiştir. Petrol aynı zamanda büyük miktarda keşfedildiği Arap vilayetlerini de elinde tutan Osmanlı devletini yıkıma götürülmesinin bir diğer nedeni olmuştur. Osmanlı devletinin yıkılışından günümüze kadar gelen sürece bakıldığında Ortadoğu bölgesinde petrol ile uluslararası siyasetin birbirinden ayrılmaz parçalar olduğu gözlemlenmiştir.

Günümüzde petrol ve Ortadoğu kelimeleri birbiriyle o kadar çok bağlantılı bir hal almıştır ki çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanıldığı gözlemlenmiştir. Petrol çok önemli bir duruma geldiği için Ortadoğu petrolün var olduğu günden bu yana kilit bir öneme sahip olmuştur. Yapılanlar Ortadoğu’nun zengin kaynaklarının paylaşılması için yapılmıştır. Çünkü Avrupalı devletlerin güçlü konumlarını sürdürmeleri büyük oranda petrole dayanmıştır. Sonuç itibariyle Avrupalı devletlerin kurdukları uluslararası petrol şirketleri, Ortadoğu’nun zengin petrolerini işletmek için ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlar içerisinde çok uluslu “Irak Petrol şirketi” (IPC), İngilizler tarafından 1912 yılında kurulmuştur ve “Türk Petrol Şirketi” adıyla kurulmuştur. Manda idaresiyle birlikte Irak’ın zengin petrol yatakları bu şirket tarafından işletilmeye başlamıştır. Amerika sermayeli olan Arap-Amerika Petrol Şirketi (ARAMCO) ise, Suudi Arabistan’a ait olan zengin petrolerini işleterek zaman içerisinde dünyanın en zengin petrol şirketi halini almıştır. Petrolün bulunması İngiltere kadar Rusya’nın da dikkatini İran topraklarına çevirmesini sağlamıştır.¹⁸

Petrol açısından dünya rezervlerinin yarısına sahip olan Ortadoğu’nun petrol rezervleri genel olarak üç bölgede toplanmıştır:

1. Fars-Arap (Basra) Körfezi çevresi ve alt kısmı; İran, Irak, Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Katar, Kuzeydoğu Suriye ve Güneydoğu Türkiye’yi içerisine almıştır.

¹⁷ Arthur Goldschmidt Jr. Lawrence Davidson, *“Kısa Ortadoğu Tarihi”*, Doruk Yayınları, s. 410

¹⁸ Coşkun Faik Kavala, *“İran: Modern İran Tarihi”*, Doğu Kitabevi, Nisan 2019, s.36.

2. Akabe ve Kızıldeniz boyunca uzanan kısım; İsrail'in kuzeyine kadar uzanmıştır.

3. Kuzeydoğu Afrika sahası; Libya ve batı Mısır çöl bölgesini kapsamıştır.

Dünyanın ispatlanmış petrol rezervlerinin % 48'inin Ortadoğu coğrafyasında bulunduğu tespit edilmiştir. Bu durumda dünya rezervlerinin yarısına tekabül etmektedir. Aynı zamanda dünya petrol üretiminin yaklaşık % 33'ü yani üçte biri Ortadoğu ülkeleri tarafından sağlanmıştır.

Ortadoğu'da modern sondaj tekniği ile petrol ilk kez 1908 yılında, İngiliz nüfusu altındaki İran'da, İngiliz sermayedar D'Arcy tarafından çıkarılmıştır. İran ticarete konu olan petrolü çıkararak ilk ülkelerden birisi olmuştur. Aynı zamanda petrolün üretimi ve ticaretinde yabancı ülkelere imtiyaz veren ve bunun yanı sıra petrolü millileştiren ilk ülke olmuştur.¹⁹ 1909 yılında ise D'Arcy, İngiliz-İran Petrol Şirketi APOC (Anglo-Persian Oil Company)'u kurmuştur. Böylelikle İran petrolünün uluslararası rekabetin ana unsurları içerisine girdiği görülmeye başlanmıştır. 1912 yılına gelindiğinde ise, İngiliz Kraliyet donanmasındaki gemileri kömürden petrole geçişi sağlamıştır. Bunun neticesinde Ortadoğu petrolü stratejik olarak değer kazanmaya başlamıştır. 1920'li yılların sonları ve 1930'lu yıllarda Ortadoğu'daki petrol keşifleri yaygınlık göstermeye başlamıştır. Irak-Kerkük, Bahreyn, Suudi Arabistan ve Kuveyt Petrolleri keşfedildikten sonra çıkarılmaya başlanmıştır. Hatta 1934 yılına gelindiğinde, Kerkük'ten Trablusşam ve Hayfa'ya doğru olan bölgede ilk kez uzun mesafeli petrol boru hattı inşa edilmiştir. Petrol'ün ticari amaçlı olarak büyük miktarda üretilmesi ise, II. Dünya savaşının ardından oluşmaya başlamıştır. Çünkü bölgenin petrol üretimi 1950'ye kadar % 15'e, 1960'a kadar % 25'e ve 1979'da % 39'a kadar yükseliş sağladığı görülmüştür. Dünya üzerindeki yedi çok uluslu büyük şirket, 1910'lardan 1970'li yılların başına kadar petrol endüstrisinin hemen hemen tamamını kontrol altında tutmayı başarmıştır. 1928 yılında Ortadoğu petrolünün paylaşımı konusunda gizli anlaşmalar yapılmıştır. Yapılan bu gizli anlaşmalar "Yedi kız kardeşe" olarak isimlendirilmiştir. Standard Oil Of New Jersey (Exxon), Royal Dutch Shell (Shell), British Petroleum (BP), Gulf Oil (Gulf), Texas Oil (Texaco), Standard Oil California (Chevron) ve Mobil Oil (Mobil) gibi şirketlerin yanı sıra

¹⁹ Ünal Gündoğan, "İran ve Ortadoğu: 1979 İran İslam Devriminin Ortadoğu Dengelerine Etkisi", Adres Yayınları 27, 1. Baskı, Eylül 2010, s. 365.

bunlara daha sonradan eklenen bir diğerk şirket ise Fransız şirketi Française des Petroles (CFP) katılım göstermiştir. 1950-1960'lı yıllara gelindiğinde otuza yakın bu şirketlerin endüstriye girmesiyle yukarıdaki şirketlerin etkisi az da olsa azalış göstermiştir. Fakat başta ABD'nin ve Avrupa'nın petrol emperyalizmi devam etmiştir. Petrol emperyalizmi konusunda en aktif devlet İngiltere olmuştur. İngiltere göstermiş olduğu kararlı tutum ve politikaları sayesinde Musul- Kerkük petrollerini elinde tutmakla kalmayıp ABD'yi Ortadoğu petrolleri dışarısında bırakmak için büyük çaba sarf etmiştir. Bu çabaya rağmen ABD, 1930'lu yıllarda Bahreyn'de ve bütün Suudi Arabistan bölgesinde hem petrolü çıkarma hem de işletme gibi haklar elde etmiştir. Bu yıllarda Avrupalı devletlerin ve ABD'nin sağlamış olduğu imtiyazlar uzun yıllar geniş bir şekilde petrolün tüm yönlerinde kontrol elde etmiştir. Ortadoğu'daki ülkeler ile çok basit anlaşmalar yaparak geniş haklar elde edilmiştir. Petrol karşılığında hükümetlere ödenen ücret çok düşük ve kıymetsiz kalmıştır. Dev şirketler tüm bu geniş imtiyazların yanı sıra aynı zamanda vergi konusunda da muafiyet sahibi olmuştur. II. Dünya harbinin ardından OPEC'in (Organization Of Petroleum Exporting Countries) yani Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı, kurulduğu 1960 yılına kadar olan süreçte geçmiş yıllarda devam eden durumlar yavaş yavaş değişim göstermeye başlamıştır. Bu dönemde petrol üretiminde büyük artış sağlanmıştır. Bu durumda petrol üreten ülkelere büyük gelir sağlamıştır ve ülke ekonomileri gelişim göstermeye başlamıştır. Bunun neticesinde petrole olan talep ve önemde artmaya başlamıştır. Böylelikle petrol konusunda önemli bir teşkilatın ortaya çıktığını söylemek mümkün olacaktır. 1959 yılında büyük petrol şirketleri petrol ücretini düşürünce petrol üreten ülkelerin gelirinde bir azalma söz konusu olmuştur. Bu durum karşısında tedbir olarak Suudi Arabistan, İran, Kuveyt, Irak Venezuela gibi kilit noktada bulunan ülkeler, 1960 yılında OPEC'i kurmuştur ve Cidde merkezli bir teşkilat sağlamıştır. Ardından genişleyerek on üç ülkeyi daha sahasına almıştır. ABD ve Avrupalı devletler bunun etkili olabileceğini düşünmediği için endişelenmemiştir. Ortadoğu ülkeleri, ekonomik açıdan bağımsız bir şekilde petrol konusunda kendi geleceklerine yön vermek istemiştir. Ardından Arap ülkeleri OAPEC (Organisation of Arab Petroleum Exporting Countries)'in kurulmasına da vesile olmuştur. II. Dünya savaşından 1970'li yıllara kadar olan süreçte petrol fiyatları genel itibariyle dengeli, hatta düşük bir şekilde ilerlemiştir. Ekim 1973 yılında yapılan Arap-İsrail savaşı büyük bir etki göstermiş ve OPEC sadece ekonomik değil aynı zamanda siyasi bir güç haline

gelmiştir. Arap- İsrail savaşı sona erdiğinde ve yaptırımlar kaldırıldığında petrol fiyatları dört kat artmıştır. Bu artış petrol üreticisi olan ülkeleri zenginleştirmiştir. 1973 yılında ortaya çıkan petrol krizinde petrol zenginlerinin paraları Batı bankalarına yatırılmıştır. Bununla beraber petrol zengini olan Ortadoğu ülkelerinin, dünya bankacılık sisteminde etkisini göstermeye başladığı görülmüştür.

Bu durum hem “kaynak jeopolitiği” kavramını ortaya çıkarmıştır hem de petrolün bir silah olarak kullanılmaya başlandığının göstergesi olmuştur.

1973 petrol ambargosu, petrol sanayisinde gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Bunların başında OPEC ülkelerinin petrol çıkarma, işleme, dağıtım ve pazarlama gibi işlere girişmek olmuştur. 1979 İran devriminin ardından ülke petrol üretiminin durdurulmasıyla fiyatlar bir kez daha fırlamıştır. Şattularap suyu üzerindeki anlaşmazlıktan kaynaklanan ve sekiz yıl süren İran-İrak savaşı bu iki ülke arasındaki petrol altyapısını büyük ölçüde yok etmek ile kalmayıp aynı zamanda petrol üretiminde de azalma yaşanmasına sebep olmuştur. Savaş yıllarında 1984 yılında “Tanker Savaşı” yaşanmıştır. Bu savaştan petrol taşımacılığı ve ticareti önemli derecede etkilenmiştir. Bununla beraber 1986 yılında petrol fiyatlarında %50 oranında bir düşüş yaşanmıştır. Ortadoğu petrolüne gün geçtikçe daha çok bağımlı olan ABD, fiyat yükselişinden etkilenen ülkeler arasında yer almıştır. ABD’nin bu bağımlılığını azaltacak bir durum yaşanmıştır. ABD oluşan boşluğu Amerika kıtasında keşfedilen petrol ile doldurmaya başlamıştır. 2000’li yıllara gelindiğinde ise dünya petrol fiyatları yeniden şekil almaya başlamıştır. Bu yükselişin başlıca nedenlerini şu şekilde sıralamak mümkündür; Eylül 2000 yılında İsrail işgaline karşı ortaya çıkan Filistin ayaklanması ve ABD’ye karşı 11 Eylül 2001 tarihinde gerçekleştirilen saldırı ve bunun neticesinde ABD’nin 2003 yılında Irak’ı işgal etmesi ile birlikte ortaya çıkan istikrarsızlıklar, yükselmesinin başlıca nedenleri olarak yer almıştır.

2005 yılına gelindiğinde ise fiyatlar, Iraktaki savaş ve ABD’deki Katrina kasırgası nedeniyle en yüksek seviyeye çıkmıştır. Bu durum Ortadoğu’daki petrol üreticilerini olumlu yönde etkilemiştir.

Büyük petrol geliri, ekonomik ve sosyal değişimi de beraberinde getirmiştir. Modern hayat lüks ve israf çerçevesinde kendisini göstermeye başlamıştır. Kent hayatında hızlı değişimler görülmekle beraber ulaşım alt yapısı da büyük gelişmeler

kaydetmiştir. Aynı zamanda eğitim, sosyal hizmetler, tarım ve sanayiye büyük paralar harcanmıştır. Fakat yaşanan İran-İrak savaşı, bu imkânların büyük ölçüde azalmasına sebebiyet vermiştir. Çünkü büyük ekonomik ve toplumsal gelişmeler sadece doğalgaz ve petrole dayanmıştır. Bütün ekonomik ve toplumsal gelişmelerinde sadece petrole dayanması da büyük sorunları da beraberinde getirmiştir. Dünya ekonomisinin temel enerji kaynaklarının başında petrol gelmiştir.²⁰

Dünya ekonomik sistemi içerisinde stratejik bir yere sahip olan petrol, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için büyük önem taşımıştır. Bu durum Türkiye içinde geçerli olmuştur. Petrol ve doğalgaz kaynaklarına ödediği miktarlar yıllık on milyar doları bulmuştur. Ülkelerin ekonomilerine bu derece de önemli bir role sahip olan petrol, dünyada bulunan pek çok başka malların ve hizmetlerin fiyatını da belirlemiştir. İngilizler tarafından 1912 yılında kurulan Türk petrol şirketinin adı, İngiliz idaresi döneminde “İrak petrol şirketi” ne çevrilmiştir. Musul sorunu kapsamında İngiltere’nin uyguladığı ısrarlı politika ise, bölgenin zengin yataklarının kaybedilmemesine dayanmıştır. İngiltere 1932 yılında mandater yönetimine son vermiştir. 1934 yılında Kerkük’ten Trablus Şam-Lübnan ve Hayfa’ya doğru olan yeni boru hatları yapılmıştır. Böylelikle Irak- Kerkük hattındaki petroler dünya pazarlarına ulaşmaya başlamıştır. 1952 yılında Musul’un kuzeyindeki Ayn Zaleh sahasında, 1953’te Kuveyt sınırına yakın Zübeyr ve Rumeyle bölgelerinde petrol üretimi sağlanmaya başlanmıştır. 1972 yılına gelindiğinde ise hem Sovyet Birliği ile bir anlaşma hem de Saddam Hüseyin önderliğinde Irak petrollerinin millileştirilmesi, o dönem yönetimde olan Baas partisinin yükselişine ve popüleritesinin artmasına sebep olmuştur. Bu durum karşısında ABD’li şirketler sinirlenmiştir. 1968-2003 yılları arasında Baas rejiminin siyasi ve ekonomik gücü, 1973’te başlatılan petrol ambargosu ile yükselen petrol gelirleri daha çok artmıştır. Artan petrol gelirleri sayesinde Saddam Hüseyin refah artışından istifade ederek kısa zaman içerisinde ülkede tek söz sahibi bir diktatör olmuştur. Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak, 1980 yılında İran ile kullanılan Şattularap su yolu üzerinde egemenliğini ilan ederek sekiz yıl sürecek olan İran-İrak savaşının başlamasına neden olmuştur.

Bu savaş petrol alanlarına saldırıları ve Suriye’nin petrol boru hattını kapatması, Irak’ın gelirini büyük miktarda düşürmüştür. Ardından 2003 yılında Irak savaşı ve

²⁰ Gündoğan, *a.g.e.*, s. 364.

Amerikan işgalinden sonra ABD'li, İngiliz, Çin, Fransız ve Rus petrol şirketleri, Irak petrolü konusunda kendi aralarında bir mücadele içerisine girmiştir. Netice itibariyle 2009 yılında Irak petroleri ile ilgili anlaşmalar yapılmıştır. Irak'ın zengin petrollerinin pazarlanması ve işletilmesi görevi, Exxon, Shell, Chevron ve Mobil gibi dünya devi olan petrol şirketlerine bırakılmıştır. Irak'ın petrollerini paylaşma konusunda son yıllarda Kuzeydeki Kürt otonom yönetimiyle yaşanan kriz, ülkenin ekonomik durumunu daha kötü bir hale sokmuştur. OPEC'in kurucu üyeleri arasında yer alan İran'a bakıldığında dünyanın en büyük petrol üreten ve petrolü ihraç eden ülkeleri arasında önemli bir yeri bulunmuştur. 2011 yılı araştırma verilerine göre petrol rezervlerinin % 9'u İran bölgesinde bulunmuştur. Bunun sağladığı ülke petrolü gelecek için stratejik ve değerli bir hale getirmiştir. İran bunun yanı sıra Basra körfezinden de petrol çıkarılmıştır. İngiliz sermayedar D'Arcy, 1901 yılında elde etmiş olduğu petrol imtiyazı ile birlikte 26 Mayıs 1908'de İran'ın İngiliz nüfuz alanında bulunan Mescid-i Süleyman bölgesinde ilk petrole dair keşfini yapmıştır. Bu durum başta İngiltere olmak üzere çoğu Avrupası ülkelerinin dikkatini çekmiştir ve ilgisini arttırmıştır. D'Arcy, 1909 yılında İngiliz petrol şirketi olan APOC'u kurmuştur. İngiltere hükümeti hem İran'ın hem de Irak'ın petrol rezervleri üzerinde stratejiler uygulamıştır. Böylelikle İran petroleri de sömürgeciliğin ve rekabetçiliğin ana unsuru haline almıştır. 1911'de APOC, İran'dan petrol ihraç etmeye başlamıştır. APOC ve D'arcy şirketleri, petrol imtiyazlarını genişletip 1912 yılında ülke toprakları içerisinde yer alan petrolün % 80'ninde petrolü çıkarma ve işletme hakkı elde etmiştir. İran, 2. Dünya harbinin ardından bir kez daha İngiliz-Rus saldırısına uğramıştır. Savaşın ardından ortaya çıkan milliyetçi Muhammed Musaddık'a göre, ülkenin zenginliği hem şahın hem de onu kontrol eden yabancıların elinden kurtarılması gerektiğini vurgulamıştır. Ardından şaha karşı yapılan savaşın sonucunda 1951 yılında başa gelen Musaddık hükümeti tarafından İran petroleri millileştirilmiştir. 2 yılın ardından CIA ve İngiliz istihbaratının yaptığı saldırı sonucunda Musaddık görevden alınmıştır. 1953'te İran Petrolleri Milli Şirketi, yerini İngiliz ve Amerikan şirketleri tarafından idare edilen ve % 50'lik paya sahip milletlerarası bir komisyona bırakmıştır.

İran'ın petrol geliri, petrol krizinin etkisi neticesinde, 1970-1974 yılları arasında 1 milyar dolardan 17 milyar dolara yükselmiştir. Yine bu tarihlerde İran şahı kilit roldeydi. Fakat şah, Amerika'nın jandarması haline gelmiştir. Çünkü İngiltere'nin esaretinden kurtulmak istemiştir. Aynı zamanda şaha karşı ülkedeki Şii ulemanın da

çok ciddi bir şekilde muhalefeti bulunmuştur. Bu şartlar altında ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Sürgünde bulunduğu Fransa'dan döndükten sonra şahın büyük muhaliflerinden olan Humeyni ise, İran'da devrimin sembolü haline gelmiştir. 1979 devrimi ile birlikte İran hem Ortadoğu'da hem de uluslararası siyasette önemli bir şekilde takip edilen bir ülke olmuştur. İslam devrimi ile birlikte yeni bir içyapıya kavuşan İran, dış politikada etkiler yaratan tutumlar içerisine girmeye başlamıştır. İran yürütmekte olduğu nükleer politikası ile beraber uluslararası siyasetin sıcak konusu olmayı sürdürmeye devam etmiştir.²¹ 19. yüzyılda Osmanlı devletine bağlı es-Sani ailesinin yönetimi altında olan Katar, 1916 yılında İngilizlerin saldırısına uğramıştır. Ardından 1971'de bağımsızlığını elde etmiştir. Katar hem küçük hem de zengin bir petrol ülkesi konumunda olmuştur. Katar'ın ihracatının %80'lik kesimi petrol ihracatına dayanmıştır. Bu durum Katar ekonomisinin büyük ölçüde petrole dayanmış olduğunu göstermiştir. Bölgedeki petrol üretimi 1947 yılında yarımadanın batısında yer alan Duhan bölgesinde çıkarılmıştır. Bu bölge ve ülkenin doğusu arasında mevcut doğalgaz boru hatları bulunmuştur. Katar dünyada %1,8'lik petrol üretim payına sahip bir ülke durumunda yer almıştır. Ardından Katar doğalgaz üretimine yönelmiştir ve %6'lık rezerviyle dünyanın en önemli doğalgaz üreticileri arasında yer edinmeyi başarmıştır. Batılı ülkeler tüm bu yaşanan gelişmelere rağmen İran petroleri üzerinde ümidini yitirmemiştir. Fakat yeni gelen hükümet batılılardan intikam almanın derdi içerisine girmiştir. Bunun karşısında ABD ve Avrupalı ülkeler Irak'ın yanında yer alarak Irak'ın İran'a saldırmasına göz yummuştur. 1980-1988 İran-İrak savaşının faydası ise, üretici ülkelerin yanı sıra dev petrol şirketlerinin büyük kazançlar elde etmesini sağlamıştır. İran'ın özellikle de Basra körfezinde ve Huzistan bölgesinde yıllık üretimi 250 milyon tona kadar çıkmıştır. Bunun yanı sıra savaşın etkisiyle 65 milyon tona düşerek düşüş yaşamıştır. İran yaşanan savaşta büyük hasara uğramış olan petrol endüstrisini tekrar oluşturmak zorunda kalmıştır. İran'da yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen yapımı 1965 yılından beri devam eden sanayi yatırımlarına harcanan petrol, İran'ın gelişmiş alt yapılarla donatılmasını sağlamıştır. Ülke topraklarında petrolü hem yurtdışına hem de Basra körfezi ve Bağdat'a ulaştıran petrol ve doğalgaz boru hatları bulunmuştur. Global bir şekilde petrol jeopolitiğinin baş aktörü olarak yerini alan İran, bu konumunu gelecekte de devam ettirmiştir. Aynı

²¹ Mustafa Kibaroglu, "Ortadoğu Siyasetinde İran" Barış Kitap Yayınları, Ankara 2011, s.198.

zamanda dünya petrol rezervlerinin yaklaşık olarak altı da birine sahip olan İran, Rusya'nın ardından dünyanın ikinci büyük doğalgazı üreticisi durumunda yer almıştır. Bu yönleriyle ve sanayileşme çabalarıyla İran, gelecekte Ortadoğu'nun süper gücü olma potansiyeline sahiptir. Ancak son yıllarda Çin ve Rusya ile ticari ilişkilerini güçlendirmesine rağmen, İran petrolüne günümüzde dahi ABD ambargosu uygulamasına tabii olmuştur. Bu durum ise petrol ile ilgili büyük gelişmelerin yaşanmasına engel olmuştur. Kuveyt de diğer körfez ülkelerinde olduğu gibi, İngiltere'nin emperyalizmi, petrol imtiyaz anlaşmaları ve II. Dünya Savaşı'ndan sonraki büyük petrol gelirlerine dayanmıştır. Kuveyt, aynı zamanda İngiliz-Osmanlı mücadelesine tanıklık etmiştir. 1890'lı yıllarda bağımsız olmasına rağmen 1961 yılına kadar İngiltere'nin himayesi altında kalmıştır. 1934 yılında Kuveyt Şeyhi Ahmet Cabir es-Sabah, Gulf Oil ve British Petroleum ile bir anlaşma imzalamıştır. Bununla birlikte Kuveyt petrol şirketi olarak isimlendirilen imtiyazın eşit ortağı olmuştur. Yüzeve oldukça yakın olan ülke petroleri, dünyanın en büyük petrol sahaları içerisinde yer almakta olan Burgan bölgesinde keşfedilmiştir. Ardından 1946 yılında çıkarılıp ihraç edilmeye başlanmıştır. Özellikle ABD'li şirketler Kuveyt petrolünden oldukça büyük miktarda kazançlar elde etmiştir. Petrol fiyatlarının fırladığı 1980'de ülkenin petrol geliri 21,7 milyar dolara kadar yükselmiştir. 2011 yılı verilerine göre, dünya petrol rezervlerinin % 6'sı Kuveyt bölgesinde bulunmuştur. Ülkenin ham petrol üretimindeki %3,5 gibi düşük payı olmasına rağmen gelecekte petrol açısından stratejik öneme sahip olduğu belirtilmiştir. Yüzölçümü ve nüfus oranlarının düşük olmasına rağmen bu rezervler, ülkeyi hedef haline de getirmiştir. Bu yüzden ABD, körfez savaşları neticesinde Kuveyt bölgesini bölgenin en önemli askeri üssü haline getirmiştir. Körfezdeki yedi emirliğin bir federasyon çatısı altında birleşmesiyle oluşan BAE, bağımsızlıklarını kazandıktan 1971 yılına kadar İngiltere'nin himayesi altında kalmıştır. OPEC üyesi olan BAE, en büyük ve en önemli petrol üreticisi ve ihracatçısı ülkeleri arasında yer almıştır. Ülkede petrol ilk defa 1962 yılında Abu Dabi çevresinde bulunmuştur. Aynı zamanda 2011 verilerine göre dünya ham petrol rezervlerinin % 6'sı BAE'de yer almıştır. Yapılan veriler ışığında ülke, petrol rezervleri ve üretimi konusunda gelecekte de önemini koruduğu görülmüştür. BAE petrol ihracatı, Hürmüz Boğazı yoluyla yapılmıştır. Suudi Arabistan Krallığı, OPEC'in kurucu üyeleri arasında yer almıştır. Suudi petrolünün işletilmesinde ABD'li şirketler öncülük etmiştir. II. Dünya Savaşı'na kadar ülke petrol gelirlerinden yeteri kadar istifade edememiştir.

Fakat savaşın ardından 1950'lerde ticari üretim ve dolayısıyla petrol geliri hızlı bir şekilde ilerleme yaşamıştır. Bu durum da ülkenin refahına yansımaya başlamıştır. Suudi Arabistan, 1973 yılında gerçekleştirilen savaşta, İsrail'i destekleyen ülkelere karşı başlatılan boykotun liderliğini yapmıştır. Bu da ülkeye büyük kazançlar sağlamıştır. Suudi Arabistan'ının ekonomisi büyük oranda petrole dayanmıştır. Hem hükümetin gelirleri hem de ihracat gelirlerinin büyük bir kısmı petrol sektörüne dayalı olmuştur. Petrol rezerv ve üretimi, ülkenin Basra körfezine paralel uzanan doğu kesiminde, el-Ahsa bölgesindeki dört büyük sahada yoğunlaşmıştır. Petrolün getirmiş olduğu güç ve zenginlik aynı zamanda dünya petrol fiyatlarında yaşanan artış ve azalış ile birlikte ülke gelirini büyük oranda etkilemeye devam etmiştir. Bu durum ülke ekonomisinin istikrarsız bir yapıya sahip olduğunu göstermiştir. Ülkenin petrole bağımlı olması, bazı iç ve dış problemleri de doğurmuştur. Petrol zenginliğine dayanan ve kraliyet ailesinin başını çektiği israf, yolsuzluk ve skandallar yaşanan bazı sorunlar arasında gösterilmiştir. Ortadoğu doğalgaz dünya rezervlerinin üçte birine sahip bir coğrafya olmuştur. Fakat yapılan araştırmalar neticesinde Ortadoğu coğrafyasında yer alan doğalgazın daha çok olduğu yönünde olmuştur. Çünkü dünyadaki petrol ve doğalgaz rezervlerinin aynı oranda olduğu düşünölmüştür. Bölgeye bakıldığında İran, dünyanın en büyük doğalgaz rezervlerine sahip ülke olarak dikkatleri üzerine çekmiştir. Ortadoğu'da ikinci sıra da ise, Katar bulunmuştur. 2000'li yıllardan itibaren doğalgaz rezervlerinin işletilmesi, Avrupa yönüne doğru yapılan boru hatları ve tesislerin yapımı uluslararası şirketler tarafından yürütölmüştür. Kuzey Afrika ölkelerine bakıldığında ilk olarak OPEC ölkelerinden olan Cezayir, 1956 yılında petrol çıkarılmıştır. Cezayir, dünyanın üçüncü büyük doğalgaz ihracatçısı durumunda olmuştur. Aynı zamanda henüz işletilmeyen petrol ve doğalgaz yataklarına da sahip bir ülke olmuştur. Ordunun iç politikanın dışında kalması ve demokrasinin yerleşmesiyle, petrol ülke için önemli bir refah ve gelişme kaynağı olmuştur.

Muammer Kaddefi, pragmatist politikasıyla ülkenin son kırk yılına damgasını vurmuştur. Bu durumda yaptırımlar öncelikle askıya alınmıştır ve ardından 2004 yılında tamamen kaldırılmıştır. Bu durum Libya petrolü üzerindeki uluslararası yatırımları ve gelirleri de arttırmıştır. Ülke gelirinin büyük bir kısmı petrol ihracatına dayandırılmıştır. Oluşturulan şebeke sayesinde ülke petrolü batılı ölkelere sevk edilmeye başlanmıştır.

Ortadoğu'da bulunan petrolerin taşımacılığına bakıldığında, günlük on milyarlarca varil ham petrol tankerler aracılığıyla denizyolu ile taşınmıştır. Bunun büyük bir kısmı, dar hatlı denizyolları ve petrol boru hatları üzerinden sağlanmıştır.

Petrol talebini doğrudan etkileyen daralma ve tıkanma noktaları bulunmuştur. Bunların hedef nokta olarak saldırıya açık olması, Ortadoğu merkezli olan siyasi ve ekonomik gelişmeleri de doğrudan etkilediği görülmüştür. Bu durum kriz dönemlerinde Batı ülkeler ve Japonya gibi bölgeler daha çok etkilemiştir. Son yıllarda El-Kaide gibi bazı radikal grupların bu tür stratejik noktalara saldırılar yapma kapasitesini açıkça ortaya koymuştur. Yapılabilecek herhangi bir saldırı da petrol fiyatlarının ani artışı ve dünya ekonomik değişimi ve etkisi kaçınılmaz olmuştur. Bu nedenlerle Ortadoğu petrolünü, dünya pazarlarına daha kolay ve daha güvenli bir şekilde ulaştırmak adına Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ne ulaşan çok fazla sayıda petrol ve boru hattı yapılmıştır.

Basra Körfezi, dünya petrol taşımacılığı konusunda kilit bir öneme sahip olmuştur. Ortadoğu merkezli olan petrol taşımacılığında hassas olan bölgeler içerisinde, Basra Körfezi'nin çıkışı kontrol eden ve stratejik olarak önemli bir konuma sahip olan Hürmüz Boğazı ilk sırada gelmiştir. Basra Körfezli petrolün ilk çıkış noktası burası olarak bilinmiştir. Petrol rezervleri 1980'lerden bugüne yaklaşık olarak % 60 oranında artmış olmasına rağmen, Ortadoğu'nun ispatlanmış petrol rezervlerine kıyaslandığında dünya yıllık petrol üretimindeki payı daha az olmuştur. Bu durum Ortadoğu'nun daha uzun zaman boyunca sanayileşmiş ülkelerin enerji ihtiyacını karşılayacağını göstermiştir.

Günümüzde petrol, dünya ticaretine en fazla konu olan enerji durumu konumunda yer almıştır. Bu yüzden her ülkenin ekonomisi doğrudan etkilenmiştir. Petrolün başta kara, hava ve deniz taşımacılığı olmak üzere her türlü ekonomik, sanayi ve ticari faaliyet üzerinde son derece önemli bir etkisi olduğu bilinmektedir. Bu bakımdan petrol dünya ekonomisine, ticaretine ve dolayısıyla siyasetine etki etmiştir. Petrolün tüketen ülkelerin gelişmiş ülkeler olduğu ve üreten ülkelerin de genellikle az gelişmiş veya gelişmemiş ülkeler oldukları bunun yanı sıra petrolü daha az tükettikleri tespit edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

PETROL'ÜN BULUNMASI

1. Petrol'ün Tarihsel Gelişimi

Petrol sözcüğü, Yunanca-Latince'de taş anlamına gelen "petra" ile yağ anlamına gelen "oleum" sözcüklerinden meydana gelmiştir. Petrol, benzin, motorin, fueloil vb. Belirli bir yakıtı anlatmak için değil, doğal halde bulunan ve yeraltından çıkarılan ham petrolü ifade etmek için kullanılan bir sözcük olmuştur.²² İlk petrol kuyusu 4.yüzyılda Çin'de, Bambu çubuklarını birbirine bağlayarak 243 metrelik kuyu açılmıştır. Ardından ortaya çıkan petrolü tuzlu suyla beraber yakılarak tuz elde edilmiştir.

Petrol bir enerji türü olarak insanlık tarafından keşif edilmesinin ardından iktisadi amaçla kullanılmaya 1859'da Edwin L.Darkeinn tarafından Pennsylvania'da başlamıştır. Birinci dünya savaşından önce tüm petrol piyasası, üretim ve tüketimi ABD içinde yapılmıştır. Zaman geçtikçe petrolün avantajları nedeniyle petrol piyasası genişlemiştir. Bu durumda beraberinde önemli tartışmalara yol açmıştır.²³Sanayi devriminin ardından motorlu araçların hızla büyüme göstermesi, teknolojinin günden güne yenilenmesi gibi sebeplerden dolayı petrole olan ihtiyaç ve talep daha da büyümüştür.

Bu dönemlerde İngiltere, Fransa ve Almanya petrole bağımlılıklarını gidermek için stratejik ve dış politikada petrol sahibi olan ülkeler önemli kazanımlar elde etmiştir.

Doğal kaynaklar ve enerji kaynakları, insan topluluklarının ve özellikle modern olarak sanayileşmiş ülkelerin gelişmişlik seviyelerini devam etmeleri için gerekli olmuştur. Fakat sadece ulusal güvenlik için hayati görülen kaynaklar, bu kaynaklara erişim tehlikeye girdiğinde askeri gücün kullanılmasına neden olmuştur. Bir kaynağın ulusal güvenlik politikaları üzerinde belirleyici etkisi, o kaynağın ülkenin askeri, politik ve ekonomik gelişmişlik düzeyine etkisiyle görülmüştür. Bu bakımdan tarih boyunca hiçbir enerji kaynağı petrol kadar insanlığın gündelik hayatına girmemiştir. Savaş

²² Masoud Sheikhi, *Petrol Fiyatlarının Düşmesinin İran Ekonomisi Üzerine Etkisi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek lisans Tezi), Ankara 2017, s. 33.

²³ Sheikhi, *a.g.e.*, s. 34

araçlarının kullanımından savaş makinelerinin yapımına, ısınmadan ulaşım, ilaç sanayisinden elektrik üretimine, tekstile, plastik malzeme üretiminden makyaj malzemelerine kadar pek çok farklı alanda petrol, stratejik bir hammadde olarak kullanılmıştır.²⁴ Modern çağlardaki petrol, yeraltından insan marifetiyle çıkarılan bir meta olarak 18. Yüzyıldan itibaren Rusya ve Alsace'ta petrol damıtıldığı halde bilinen anlamda ilk petrol sondajının 27 Ağustos 1859 yılında Albay Drake tarafından Pensilvanya Titusville'de yapıldığı belirtilmiştir. Ardından 1854 yılında gazyağı lambasının icat edilmesi, petrol talebini büyük ölçüde arttırmıştı. Bu gelişmeler neticesinde ABD ve Avrupa, 19.yüzyılın petrol üreticileri olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Ardından kendi petrol endüstrilerini kurmuştur. Petrolün sonraki safları şöyle ayrılmaktadır: *1860-1885 gazyağı dönemi* olarak adlandırılmıştır ve bu dönemde petrolün sadece gazyağı ve aydınlatmada kullanıldığı görülmüştür. *1885-1900 Dönemi*: petrol yağları, sanayide ve evlerde yağlama yağı olarak kullanılmıştır. *1900-1914 Benzin dönemi*: bu dönemde otomobil yapımı ve kullanımı yaygınlık gösterdiği için yeni petrol yatakları bulunarak işletilmeye başlandığı dönem olmuştur. *1914-1930 Dönemi*: sürekli damıtmanın, ısıl krakingin ortaya çıktığı ve fuel-oillerin kullanılmaya başlandığı dönem olmuştur. *1930 Sonrası dönem*: petrol ürünlerinin kalitesinin yükselten çeşitli yöntemlerin yerleştiği ve modern arıtma aynı zamanda petrokimya tekniklerinin geliştiği bir dönem olmuştur.

XIX. yüzyılda Ortadoğu petroleri hem bölge için hem de dünyadaki bütün devletler için önem taşımaya başlamıştır. Bununla birlikte dünya petrol endüstrisinin ağırlık merkezi Ortadoğu olmuştur. Bölgedeki petrol rezervlerinin zenginliği ise uluslararası ticari rekabeti arttırmıştır. Ortadoğu'da özellikle Zağros Dağları'yla, Güneydoğu Toroslar'ın önüne yayılan Sapsidans sahrası rezervleri dünyanın en zengin petrol yatakları olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda başta İran olmak üzere Irak, Suudi Arabistan, Katar, Bahreyn ve Kuveyt'in belli bölgelerinde zengin petrol yatakları yer almıştır.²⁵Dünya güçleri bu dönemde Ortadoğu'ya yönelik stratejilerinde petrol kontrolünü elde tutabilmek için büyük çabalar sarf ettiği görülmüştür. Çok uluslu petrol şirketleri her dönemde stratejilerini bağlı oldukları ülke ya da ülkeler tarafından

²⁴ Sohbet Karbuz, *Petrolün Üretim Zirvesi ve Petrol Ekonomisinin Geleceği*, İktisat, İşletme ve Finans Dergisi, Sayı, 223, Yıl: 19, (Ekim 2004), s. 21.

²⁵ Mehmet Kaya, *Muhammed Musaddık'ın İran Petrollerini Millileştirme Çabaları ve Sonu*, Türk Dünyası Araştırmaları, cilt 117, sayı 231, s. 157-166.

yönetilmiştir. Petrol üreticisi olan ülkelerde özellikle Ortadoğu’da kendi petrollerine sahip olma çabalarında yeni mücadelelere yol açmıştır. Bu mücadeleler sonucunda petrol ihraç eden ülkeler örgütü OPEC gibi kuruluşlar kurulmuştur. OPEC’in kuruluşundan sonra, petrol üreten ülkelerde petrol bir siyasi silah olarak rol almıştır. Sovyetler Birliği İsrail devletine karşı sert tepkili olarak görünmesi ve buna karşın Arap ülkeleriyle daha yakın olma girişiminde bulunmaya çalışmıştır.²⁶ ABD rekabetten uzak olmaması için doğrudan müdahalede bulunmuştur. Enerji sektöründe petrolün temiz olması, kolay depolanması, rahat kullanımı, verimliliği yüksek olması vb. nedenlerden ötürü kömüre kıyasla avantajların olması kömürün yerine geçmesini sağlamıştır. OPEC’in kurulmasının ardından petrol üreten ülkelerde petrol bir siyasi silah olarak rol almıştır.

Sovyetler Birliği İsrail’e karşı sert tepki göstermesi ve bunun sonucunda Arap ülkeleriyle daha yakın olma girişiminde bulunmuştur. Fakat aynı zamanda ABD rekabetten uzak olmaması için doğrudan müdahalede bulunmuştur. Savaşın ardından İngiltere ve Fransa’nın boşaltmış olduğu bölgeyi sahiplenmek ve bu iki ülkenin yerini doldurma çabası içerisine girmiştir.²⁷ 1920 yılında petrol sektöründe faaliyet gösteren yedi büyük firma ortaya çıkmıştır. Bunlar; Standard oil of New York (Socony-vacuum, Socony- Mobil, Mobil) Standard oil of New Jersey (Humble oil, Exxon ve ya Esson) Standard oil of California (Socal, Cherron) Gulf oil 20orporation (Gulf) The Texas oil company (Texaco) Biritish petroleum (Anglo-Persian, Anglo-Iranian, BP) Royal Dutch, Shell petroleum company (Shell) gibi bu firmalar petrol kömür yerine geçmesi için fiyatları düşürmüştür. Ardından petrol kömürün yerini tuttuğu görülmüştür. 1950’li yıllarda firmaların petrol fiyatını düşük tutma politikası neticesinde Avrupa’da temel enerji kaynağı petrol olmuştur. Petrol üretici ülkeler fiyatların düşük olmasından olumsuz etkilenmiştir.

Bu ülkeler piyasada daha çok etkiye sahip olma çabaları sonucunda 1960 yılında petrol ihraç eden ülkeler örgütünün (OPEC) temeli atılmıştır.²⁸ Petrol fiyatlarındaki değişimler 1970 yılına kadar genel itibariyle düşük ve istikrarlı bir şekilde ilerleme

²⁶ Kemal Aklin ve Sabit Atman, *Küresel Petrol Stratejisinin Jeopolitik Açından Dünya ve Türkiye Üzerindeki Etkileri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın No: 48, İstanbul 2006, s. 19-23.

²⁷ Alkin ve Atman, *a.g.e.*, s. 19-30.

²⁸ T. Hüseynova, *Uluslararası ilişkilerde OPEC’in petrol politikası*, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, (Yüksek Lisans Tezi), Bakü 2015, s. 19.

kat etmiştir. 1973'te Arap ülkelerin altı günde kaybettikleri toprakları İsrail'den geri almak için Yom Kippur savaşı başlamıştır. Ayrıca OPEC'in uyguladığı ambargo, Irak dışında tüm Arap ülkeleri ABD ve Hollanda'ya ambargo ilan etmiştir. Petrol üretimleri azalmıştır. İki ay boyunca devam eden bu politika sonucu fiyatlar üç katına kadar çıkmıştır. Petrol fiyatları yaklaşık olarak 4 dolardan 12 dolara kadar yükseltmiştir.²⁹ 1979'da İran'da yaşanan İslam devrimi sonrasında tekrar fiyatlar yükselmiştir. 1981'de İran-Irak savaşı sonucunda petrol fiyatları 37 dolara kadar yükselmiştir. Petrol fiyatların hızlı yükselişi ve üretici ülkelerde istikrarsız hızlı büyümeye neden olmuştur. 1981-1987 yılları arasında üretim artışı, teknolojik gelişmeler ve petrol talebin azalması sonucunda petrol fiyatları hızlı bir düşüş yaşandığı görülmüştür.

1990 yılında Irak'ın Kuveyt işgali sonucunda fiyatlar az da olsa yükselmiştir. Fakat 1991'de tekrar fiyatlar düşmeye başlamıştır. 1997 yılına gelindiğinde Asya'da başlayan bankacılık ve döviz kuru krizi talebin azalmasına sebebiyet vermiştir. Bu dönemde OPEC'in yanlış değerlendirmesi ve üretim kotalarında yanlış kararlar alınması sonucunda fiyatlardaki düşüşler devam etmiştir. Asya krizinden sonra Rusya ve OPEC ülkeleri petrol piyasasında petrol arzını azaltarak fiyatlar yükseltmeye çalıştığı görülmüştür. 1970'ler ve 1980'lerin başı, petrolün giderek devlet kontrolüne geçtiği yıllar iken, 1980'lerin sonu ve 1990'larda tam tersi bir yönelim benimsenmiştir. Liberal düzenlemeler yaygınlık kazanmıştır. Özellikle Suudi Arabistan'ın üretimi arttırmasıyla birlikte 1986'da yarı yarıya düşen petrol fiyatları devletleri yeni bir strateji belirlemeye mecbur bırakmıştır. Bu yıllarda, devlet mülkiyetinin rasyonelliğine ilişkin eleştirel tartışmalar, hem ulusal hem de uluslararası düzeyde yankı bulmuştur. Bu yıllarda pek çok hükümet, petrol sektörünün gelişimi için tek başına Ulusal Petrol Şirketleri'ne güvenmenin gerçekçilikle ilgisi olmadığını fark etmiştir. Bu süreçte hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler arasında özelleştirme konusunda cesur adımlar atılmıştır ama buna rağmen, OPEC devletlerinin önemli bir kısmı tarafından isteksizce karşılanmıştır. Uluslararası aktörlerle işbirliği ve anlaşmalar konusunda eskiye oranla daha olumlu olsalar dahi, petrol şirketlerinin mülkiyeti konusunda küresel gelişmelere ayak diremeyi tercih etmiştir. Tüm bu girişimlere rağmen dünya petrol rezervlerinin % 73'ünü, üretimin ise % 61'ini kontrol

²⁹ Sheikhi, *a.g.e.*, s. 35.

eden Ulusal Petrol Şirketleri'nin piyasadaki tartışmasız konumu bugün dahi önemini korumuştur. ³⁰2002 yılına gelindiğinde ise, Venezüella'da yaşanan sorunlar ve petrol üretimin azalması neticesinde 2003'te ABD'nin Irak işgali sonucunda petrol fiyatlar yükselmiştir. Nijerya'da yaşanan karmaşa ve İran'ın nükleer programında gerginlik 2006'da fiyatların yaklaşık 68 dolara yükselmesine sebep olmuştur.

2007-2008 yılları arasında Nijerya'da kargaşanın devam etmesi ve yine Pakistan'da ortaya çıkmış olan karmaşadan dolayı fiyatlar Mayıs ayında yaklaşık 147 dolara kadar yükseklik göstermiştir. 2009'da mali krizin sürmesi ve petrol talebinde azalmanın yaşanması fiyatların düşmesine sebebiyet vermiştir. 2002 yılından sonra dünyada özellikle Çin'de ve Rusya'da ekonomik büyümede petrolün talebi yükselmiştir ve bu durum hızlı bir şekilde fiyatlar yükselmesine neden olmuştur. Fiyatlardaki yükselmesi 2008 yılına kadar devam etmiştir.

Petrolde diğer mallar gibi piyasada yaşanan arz ve talep değişimlerinden etkilenmiştir. Ayrıca siyasi faktörlerin de bu piyasada oldukça etkili olduğu görülmüştür. Fiyatların artışı, ihracatçı ülkelerde gelirin artmasına ve bu sebepten ekonominin büyüme hızını etkilemiştir. Diğer taraftan fiyatların düşmesi ülkelerin büyüme hızını olumsuz yönde etkilemeye başladığı görülmüştür. İhraç eden ülkelerde, petrol sektöründeki genişlik ve ekonomi petrole ne kadar bağlı olursa fiyatların etkisi o kadar artmıştır.

1973 yılına kadar petrol piyasasında fiyatlar üzerinde, büyük petrol şirketlerinin etkisi altında olmuştur. OPEC yükselişinden sonra piyasada etkisinin artmasıyla 1986 yılına kadar piyasada etkili olmaya başlamıştır. 1986'dan sonra OPEC gücü ve büyük petrol şirketlerinin fiyat belirleme gücünü kayıp vermesine fiyatlar daha rekabetçi ortamda ilerlemeye başlamıştır. Bu durum serbest piyasa mekanizmasına geçilmiştir. Bu süreç 1988 yılına kadar sürmeye devam etmiştir. 1988'den sonra ve şimdiye kadar devam eden dönemde, tüketici ülkelerin piyasada etkilerini artmasına ve OPEC'in gücünün azalmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra petrol fiyatları bu dönemde piyasada belirlenmiştir. Dünyada 160'tan fazla ham petrol çeşitleri üretilmeye başlanmıştır.³¹Petrol fiyatları uluslararası sistemde arz-talep dengesi üzerinden

³⁰ Yasir Kurt, *Ulusal Petrol Şirketleri'nin İç ve Dış Politikaya Etkisi Üzerine Bir İnceleme: Cezayir-Sonatrach Örneği*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, (Yüksek lisans Tezi), Haziran 2021, s. 26.

³¹Sheikhi, *a.g.e.*, s. 39.

oluşmuştur. Aynı zamanda ekonominin petrole bağımlılığı sebebiyle, petrol talebinin fiyat esnekliği düşük olmuştur.³²19.yüzyılda Pennsylvania petrol üretiminde en önemli bölgelerden biri olmuştur. Petrol üretimi bu bölgeden sonra Virginia Ohio ve Newyork'da gerçekleştiği görülmüştür. Bölgelerde 1896'da toplam petrol üretimin yaklaşık %90'ı bulunmuştur. Yeni teknolojiler kullanarak daha çok petrol üretilmeye başlanmıştır. 1900-1960 yılları arasında petrol fiyatları %35 düşüş yaşamaya başlamıştır.³³ABD ve diğer sanayileşmiş ülkeler içerisinde, sanayi devriminden sonra petrole olan bağımlılık ile birlikte petrol kaynaklarının da önemi arttığı görülmüştür. Bu dönemde ülkede çıkarılan petrol ve artan petrol ihtiyaçlarını karşılamak için yabancı kaynaklara ulaşmak ve devamlılığını sağlamak aynı zamanda dış politikayla paralel olarak ilerlemeler göstermiştir. Irak savaşının ardından ortaya çıkan petrol fiyatlardaki artış sonucunda ABD'de politik açıdan yeni stratejiler ortaya çıkarmak zorunda kalmıştır. Çünkü fiyatlardaki artış ABD tüketicilerini önemli bir şekilde etkilediği görülmüştür.

Bu dönemlerde ABD'nin dış politikasına bakıldığında, petrol hatların güvenliliğini sağlamak, piyasayı denetim altında tutmak ve kendi ihtiyaçlarını garantiye almak amacıyla hareket ettiği ve bu doğrultuda bir politikayı takip ettiği görülmüştür. Çünkü herhangi bir petrol krizinde özellikle ABD etkilenmektedir. 2000-2008 yılları arasında dünyada artan ekonomik büyüme ve ABD gibi enerji sektörüne daha çok bağlı olması, petrol talebin artmasına ve petrol fiyatlarında yükselmeye neden olduğu görülmüştür. 2004 yılına gelindiğinde ise dünyada petrol tüketiminde yaklaşık %2,5 artış gözlemlenmiştir. ABD'de yılın sonuna doğru petrol tüketimi %3.5 artış göstermiştir. Bu durumun ilerleyen dönemlerde petrol fiyatlarının yükselmesine yol açmasına sebep olmuştur.³⁴2008 yılında başlayan dünyadaki ekonomik krizin sonucunda talebin azalması ve büyümeyi negatif etkilemesiyle birlikte petrol fiyatlarında çok sert düşüşler yaşandığı görülmüştür. Küresel kriz başlamasıyla ABD'de ve Avrupa ülkelerinde yaşanan durgunluktan uluslararası ticari ve ekonomi de etkilenmiştir. 2008- 2009 yılları arasında yaşanan durgunluk ve yüksek kamu ve

³² Solak, A. O. (2012). *Petrol fiyatlarını belirleyici faktörler*, International Journal of Alanya faculty of business, 4(2), 119.

³³ Sheikhi, *a.g.e.*, s. 42.

³⁴ Sheikhi, *a.g.e.*, s. 44-48.

özel sektör borcu gibi sorunlar yaşandığı ve bu sebepten dolayı da büyüme oranında düşüşler yaşandığı görülmüştür.

1986-88 yılları arasında OPEC ülkelerini üretiminde artış yaşanması ve petrol arzının yükselmesi gibi nedenlerle fiyatlarda düşüş yaşandığı izlenmiştir. 2014 yılından sonra ABD’de üretimin artışı ve arzın fazlalığı sebepleriyle fiyatlar düşmüştür. Bunun yanı sıra fiyat düşüşlerin petrol talebin azalması da gösterilebilir örneğin 2000’de Asya krizi ve 2008’deki krizinden dolayı gerçekleşmiştir.

10 Eylül 1960 yılında petrol ihraç eden ülkeler kendi ülkelerin çıkarlarını korumak amacıyla İran, Irak, Kuveyt, Suudi Arabistan ve Venezüella gibi petrol üreticisi olan ülkeler, Irak’ın başkenti Bağdat’ta bir araya gelerek kurulmuştur. OPEC üyeleri bu dönemde ihracatçı ülkelerin politikalarını koordine etmek, adil ve istikrarlı fiyat sağlamayı, hem de ithalatçı ülkelere düzenli petrol temin etmeyi planlamak amacıyla bir araya gelmiştir. Kuruluşundan sonra Katar, Libya, Endonezya, Birleşik Arap Emirlikleri, Cezayir, Nijerya, Ekvator ve Gabon ülkeleri 1961-1994 arasında OPEC üyesi olmuştur. Üyelerin yılda en az iki kez üst düzey temsilcileri tarafından görüşmeler yapması gerekli görülmüştür. Petrol ihraç eden ülkeler örgütün (OPEC) temel amaçları şöyledir; Üye ülkelerin petrol politikalarını koordine etmek, Üye ülkelerin çıkarlarını koruyacak araçlar belirlemek, Petrol fiyatlarının belirlenmesini sağlamak, İhracatçı devletlerin çıkarlarını dikkate almak ve üye olmayan devletlerle iş birliği yapmak şeklinde maddeleri olmuştur. Irak 1 Haziran 1972 yılında IPC (Irak Petroleum Company)’yi millileştirmesi, İran’da 1973’te, Suudi Arabistan 1972’de petrol şirketlerin millileşmesi gibi stratejiler uygulanmaya çalışılmıştır. OPEC ülkelerinin kaynaklarını millileştirmesi neticesinde uluslararası gücünü arttırmak için çaba sarf ettiği görülmüştür. OPEC’in bağımsız petrol üreten ülkeler arasında işbirliğini amaçlayan örgüt olması, yalnızca petrol fiyatlarını ve üretim kotaları belirlenmesinde önemli rol oynamıştır.

1973’te Arap-İsrail savaşının ilk petrol krizi ortaya çıkmıştır. Bu durum dünya güvenliği, devlet-şirketler yapısını değiştirmiştir. Savaşın neticesinde petrol ithalatçısı olan ülkeler, özellikle ABD, petrol ihtiyaçlarını karşılama konusunda tedirgin olması nedeniyle üç politika izlemiştir. İlk olarak güvenliği arttırmak amacıyla petrol talebini azaltmak, işbirliği yapabilecek ortak aramak ve petrol sektöründe gerektiğinde güç kullanmasını ön planda tutmaya çalışmıştır. Savaş sonucunda petrol fiyatların

yükselmesiyle ihracatçı ülkelerin büyük paralar kazanmasına ekonomik olarak büyük gelişmelerin yaşanmasına neden olduğu görülmüştür.

ABD'nin gerçek enerji politikasının temel unsurları bunlarla sınırlı değildir. ABD'nin aynı zamanda dünyanın önemli enerji kaynağını kontrol eden gücün dünya politikasını da yönlendirebileceği düşüncesiyle hareket ettiği de görülen başka bir politikası olmuştur. Bunların yanı sıra ABD, bir petrol üreticisi olarak enerji güvenliği açısından da enerji kaynaklarına doğrudan egemen olmaya çalışmıştır. Bu durum ABD'nin ulusal güvenlik politikalarıyla uyumuştur.³⁵OPEC ülkelerinin çoğu az gelişmiş olduğu için petrol sektöründeki fiyattan etkilenmediği görülmüştür. Bu yüzden devletler kendi harcamalarını, ekonomideki büyümeyi sağlamak çabalarında fiyatların yükselmesini ve yüksek seviyede tutulmasını istemiştir. Bu gelişmeler neticesinde OPEC'in gelecekteki petrol arzının ve fiyatların düzeyini etkileyeceği öngörülmüştür.

Petrol fiyatları 1990-2000 yılları arasında dalgalı seyir etmiştir. Ani talep değişiklikleri OPEC'in üretim politikaların değişimi ve üretici ülkelerin gelecekteki üretim politikalara sebep olmuştur. 1999 yılından itibaren üye ülkelerin finansal ihtiyaçlarını gidermek için petrol fiyatını hedefleyen politika ve kota belirlemek rolünü öne çıkardığı görülmüştür.

Gönümüzde petrol bir ekonomi ve siyasi ürün olarak ve dünya ekonomisinde yani uluslararası ekonomide en önemli faktörlerden sayılmaya devam etmiştir. Bunun yanı sıra üretilen malların doğrudan ya da dolaylı olarak petrole bağlı üretilmeye başlandığı görülmüştür. İran ekonomisinde petrol gelirlerine bakıldığında, petrol ekonomide en önemli kısmı diğer ekonomi değişkenleri etkilediği izlenmiştir. İran'da çoğu araştırmacılar kısmın görüşü petrol gelirleri, mali kaynak sağlayarak harcama ve yatırımı pozitif etkilemekte ve milli gelirin büyümesine neden olabildiği tespit edilmiştir. Aynı zamanda alt yapı ve toplumsal problemlerden dolayı petrol gelirlerinin ekonomik gelişmede sıkıntılarının olduğunu anlatmıştır. Petrolün gelir kaynağı ve harcama şekli, devlet ve özel sektör üretimden uzaklaşarak ithal yapmaya teşvik etmeye çalışılmıştır.

³⁵ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu, Ortadoğu Petrol Alanları Üzerinde Paylaşım Mücadelesi*, 2. Cilt, s. 21-22.

Bölgede doğal kaynakları araştırma konusunda İlk ayrıcalık Nasır ed-Din Şah tarafından 25 Temmuz 1872 yılında bir İngiliz vatandaşı olan Baron Julious de Reuter'a verilmiştir. Fakat hem Rusya'nın baskısı hem de İngiltere'nin gerekli desteği vermemesi nedeniyle bu imtiyaz bir yıl sonra iptal edilmiştir.³⁶ İran'ın ekonomisinde yıllar boyunca yaşanan yüksek enflasyon, uygulanan politikalar ve yetersiz alt yapıdan dolayı, petrol gelirlerinin verimliliğini ve yatırımların verimliliğini azaltmıştır. İhracattan elde edilen gelirin %80-90 arası petrol gelirlerinden elde edildiği tespit edilmiştir. Aynı zamanda devlet bütçesinin de %40-50 arası petrol gelirlerin pay almıştır. Mali yardımların ve sübvansiyonların temel kaynağı petrol gelirleridir. Bu sebeplerden ötürü petrol piyasasındaki değişmelerin doğrudan veya dolaylı olarak İran ekonomisi üzerinde etkisi olmuştur. 1979 İslam devriminden sonra, Irak savaşı ve ABD'nin yaptırımları, petrol gelirlerinin azalmasına neden olduğu gibi büyüme oranını da düşürmüştür.

İran'da yaklaşık 40 yıllık petrol üretimi yapılmıştır. Petrolün millileştirmeden önce petrol gelirlerine dayanmaksızın ekonomik faaliyetleri yürütülmüştür. Fakat zamanla artan nüfus sayısı ve dışa bağımlılığından dolayı petrol ekonomide daha yüksek paya sahip olmuştur. Bunun yanı sıra petrol ihracatın yüksek oranda, petrolden elde edilen diğer maddeler üzerinden gerçekleşmiştir. 1973 yılında petrol fiyatların yükselmesi sonucunda devlet geliri artmıştır. Ayrıca ithalatın arttığı ve ülke içi üretimi negatif etkilemiştir. 1977-79 yılları arasında petrol fiyatların düşmesinden dolayı ekonomide durgunluk yaşadığına neden olmuştur.³⁷20. Yüzyıl'ın başında petrol sektörünün gelişmeye başlamasından itibaren İran, merkez devletlerin kendi etki alanlarını genişletebilmek için giriştikleri mücadelenin odak noktası haline gelmiştir. İran 1901 yılında kendi toprakları üzerinde İngiliz William Knox D'Archy'ye 60 yıllık petrol ayrıcalığı vermiş olsa da, İran'ın kuzeyi Rus etki alanı içerisinde kaldığı için bu ayrıcalığın dışında tutulduğu görülmüştür. İran'ın ilk defa kapitalist bir devlete verdiği bu petrol ayrıcalığında İngiltere'nin Rus etki alanında ayrıcalık sahibi olamaması, dünyanın ekonomik olarak paylaşılması amacıyla kapitalist birliklerin etki alanları edinmek ya da etki alanlarını genişletmek için yaptıkları mücadelenin İran

³⁶ Arı, *a.g.e.*, s. 23.

³⁷ Siret Hürsoy, Hatice Hande Orhon, *Modern Dünya Sisteminde Sermaye Birikimi ve İran'ın Enerji Politikaları*, Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi, Cilt 3, Sayı 2, 2012 (63-89).

topraklarındaki bir getirisi olarak düşünölmüştür. Birinci ve ikinci dünya savaşlarında İran topraklarının savaş alanı haline gelmesi ve işgale uğraması, yabancı müdahalelerine karşı İran'da milliyetçi bir tepkinin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. İran'daki milliyetçi hareketin bir yansıması olarak 1951 yılında İran Başbakanı Muhammed Musaddık İngiliz İran Petrol Şirketi'ni (AIOC) ulusallaştırmıştır. Ardından Ulusal İran Petrol Şirketi'ni (NIOC) kurmuştur. İran, dünyada petrolünü ulusallaştıran ilk devlet olmasına rağmen, Mussadık'ın petrolü ulusallaştırma hamlesi merkez ölkelerin desteklediği bir darbe ile iktidardan uzaklaştırılmasıyla birlikte başarısızlığa uğratılmıştır.³⁸ Musaddık'ın politikaları nedeniyle yaşanmaya başlanan petrol üretim, dağıtım ve satışının kimin kontrolünde olacağına yönelik kriz, merkez ölkelerden olan İngiltere ve ABD'nin uluslararası petrol imtiyazlarını ellerinde tutmak için İran'ın içişlerine müdahale etmiştir. Musaddık karşıtlarına verdikleri destek ile bir darbe sonucu görevden uzaklaştırılmasını sağlamıştır. Bu darbenin sonucu olarak İran'da sarsılan Şah rejiminin ve AIOC'un emperyalizm ile bütünleşmesine ve ABD ile İngiltere'nin ise düşman olarak algılanmasına sebebiyet vermiştir.³⁹ İran'da yabancı egemenliğine karşı büyüyen emperyalizm karşıtı ve din odaklı bir akımın da etkisiyle birlikte Şah rejimi, 1979 yılında iktidardan uzaklaştırılmıştır.

Sonrasında petrol sektörü yeniden ulusallaştırılarak ölkö ekonomisi tamamen öz kaynakların egemenliğine girmesine vesile olduğu görölmüştür. Fakat rejim değişikliğinden sonra merkez ölkelerinin kışkırtmaları ile başlayan İran-İrak savaşı sonrasında İran'daki petrol rafinerileri ciddi hasar görmüştür.⁴⁰ İran'da yaşanan rejim değişikliğinin ardından uluslararası piyasalarda petrol fiyatlarının yükselmesiyle başlayan petrol krizine Suudi Arabistan kendi üretimini arttırmıştır ve ardından fiyatları düşürerek müdahalede bulunmuştur. Bu durumda Petrol İhraç Eden Devletler Örgütü'ne (OPEC) de fiyatların düşürölmesi doğrultusunda baskı yaparak merkez ölkelerin petrole olan taleplerinin karşılanmasını sağlamıştır.⁴¹ Suudi Arabistan'ın izlediği ve merkez ölkelerini rahatlatan petrol politikası, İran için yeni rejimin merkez

³⁸ Gündoğan, *a.g.e.*, s. 366.

³⁹ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, 2. Baskı, Dilek Şengil (Çev.), Türkiye İş Bankası Kültür, İstanbul 2011, s. 156-160.

⁴⁰ Gündoğan, *a.g.e.*, s. 387.

⁴¹ Hürsoy, *a.g.e.*, s. 68.

ülkelerine karşı koz olarak kullandığı enerji politikasının başarısızlığa uğramasına neden olduğu görülmüştür.

İran, İran-İrak Savaşı'nın ve Soğuk Savaş'ın bitmesinden sonra, kendisini sistemin dışında tutma politikasını terk ederek sistemle bütünleşme politikası izlemeye başlamıştır.

Dünyanın en büyük petrol kaynaklarına sahip üçüncü, doğalgaz kaynaklarına sahip en büyük ikinci devleti olan İran, günümüzde hala daha yeni ve büyük kaynaklar bulmuştur. Dünyadaki petrol arzını ve dolayısıyla fiyatlarını belirlemede etkili olan OPEC içinde İran ikinci en büyük petrol ve doğalgaz üreticisi konumunda yer almıştır. Bu çerçevede bakıldığında İran'ın uluslararası sermaye birikimini etkileyerek ulusal çıkarları ve güç hiyerarşisindeki konumunu yükseltebilecek bir potansiyele sahip olduğu belirtilebilmiştir. Bir devletin güç hiyerarşisi içindeki konumu biriken sermayenin diğer devletlere kıyasla bir devletin sınırları içinde ne kadar yoğunlaştığı çerçevesinde belirlenmesine rağmen, İran'ın geçmişte ve günümüzde enerji konusunda elinde bulunan potansiyelin ne kadarını kullanabileceğini sadece enerji kaynakları ve üretimi konusundaki kapasitesi ile belirlemek mümkün olmamıştır. Merkez-çevre ilişkileri bir baskı ve sömürü düzeni olduğundan, merkez dışında kalan bir ülkenin güç hiyerarşisi içindeki konumunu arttırabilmesi rahat olmamıştır.

İlk zamanlarda petrol çıkarmak için uygulanan teknikler, çoğu zaman basit aletlerle yüzeye çıkartılan sızıntının elle toplanmasının çok ötesine geçememiştir. Petrolün yaygınlık kazanması ve daha ucuza mal olması için daha teknolojik bir çıkarma tekniğine ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü bir enerji kaynağı olarak sahip olduğu potansiyeline rağmen maliyeti nedeniyle hiçbir girişimci yanaşmaya cesaret etmemiştir. Bu süreçte bazı çıkarma teknikleri denenmişse de petrol üretimindeki büyük devrim, Edwin Drake'in yeraltından bir sondaj makinesi ile petrolü çıkarmayı başardığı 1859'da gerçekleştirmesiyle olmuştur. Petrolü, yüzey sızıntılarından toplamanın veya kazılan shaftlardan çıkarmaya çalışmanın beyhude bir çaba olduğunu gören Drake, tuz kuyularını delme tekniklerini inceleyerek toprağın derinliklerine açtığı sondaj kuyuları ile sıkışmış halde olan ham petrol rezervlerini yüzeye çıkarmayı başarmıştır. Dünyayı modern endüstriye bir adım daha yaklaştıran bu çığır açan buluş sayesinde, rezervlerin varlığını ispatladığı ve bunlara daha az emek ve maliyetle ulaştırdığı için petrol çağının doğum tarihi olarak kabul edilmiştir. Bu süreçte ilk petrol

kuyularının açıldığı Batı Pensilvanya; taşıma ve rafine işleri için gelen insanların yanı sıra, tüccarlar, pazarlamacılar, bankacılar ve spekülâtörler ile dolup taşmaya başlamıştır.⁴²Petrol 20. Yüzyıl ile 21. Yüzyılın ilk yıllarında ulus devletlerin politikalarını etkilemeye başlamıştır.

Bu çerçevede büyük devletlerin, petrol rezervlerini ele geçirme veya enerji kaynakları üzerinde denetim kurma arzuları birçok savaşın yaşanmasına neden olmuştur. Petrolün küresel düzeyde önemini arttıran temel etken ise I. Dünya Savaşı olmuştur. Petrol I. Dünya Savaşı'nın sebebi değildir sadece Osmanlı İmparatorluğunun topraklarının parçalanmasında ve savaş sonrası toprak paylaşımında önemli bir etken olmuştur. I. Dünya Savaşında petrol yalnız donanmada değil, her alanda kullanılmıştır. Bu dönemde savaş atları yerine petrolle çalıştıran kamyonlar askerleri, silahları ve diğer kaynakları taşımıştır. Bu yüzden devletler, petrolün yaşamsal önemine sahip olduğunu, I. Dünya Savaşı sırasında fark etmiştir. Bu biçimde artan önem petrolü, savaş alanında kimi zaman askeri araç kimi zamansa bulunduğu bölgenin işgalini zorunlu kılan amaç haline getirmiştir. Örneğin, Almanya, zengin petrol yataklarına sahip Romanya'yı işgal etmek için tereddüt etmemiştir. Diğer yandan, müttefik devletler tarafından II. Dünya Savaşı esnasında, Almanya'nın petrol kaynaklarının denizden ve karadan ablukaya alınması, Almanya'yı savaşta zor bir durum içerisinde bırakmıştır. Petrol hem I. Dünya Savaşı hem de İkinci Dünya Savaşı sırasında büyük askeri önemi taşıyan stratejik bir unsur olduğunu ispat etmiştir.

I. Dünya Savaşının ardından stratejik önemi artan petrolün politik özelliği II. Dünya Savaşı sonrasında iç ve dış politikada daha çok etkisi göstermeye başlamıştır. Bu dönemde ABD, İngiltere, Rusya enerji kaynağı olarak petrolü sürekli kendi denetimi altında tutmuştur. Enerji güvenliğini tehlikeye sokacak her türlü çabayı engellemeye çalışmıştır. Bu yüzden büyük güçlerin, enerji kaynakları tedarik etmek için Kuzey Afrika'dan başlayarak, Orta Doğu ve Asya'nın Güney bölgelerine kadar sömürgeleri olmuştur. Bunun neticesinde daha fazla petrol elde etmek için birçok savaş meydana gelmiştir. Örneğin, Süveyş Krizi, 1973 Arap Petrol Ambargosu, 1980 İran-İrak savaşı, 1990 ile 2003'te yaşanan Körfez Savaşları bunlardan sadece birkaçı olmuştur.

⁴² Yergin, *a.g.e.*, s. 27.

Petrolün kullanım alanının kısa zaman içerisinde genişlemesi ile birlikte elektrik üretimi, ilaç üretimi, ısınma, ulaşım, tekstil ve daha birçok alanda değerli bir hammadde olma özelliği ile tüm bu kullanılabilirlik alanlarının yanı sıra devletlerin savaş sanayilerinde de önemli bir yer edinmeyi başarmıştır. Petrolün, üretici ülkeler bakımından, temel gelir kaynağı haline gelmesi, Batılı ülkeler açısından ise endüstriyel üretimin bağımlı bulunduğu bir kaynak durumunda olmasının yanı sıra devletlerin ulusal güvenlik ve siyasi baskı unsuru olarak genel menfaatlerinin devamını ve savunmasını sağlayan silahlı kuvvetleri de, petrol enerjisini kullanan birinci önceliğe sahip bir tüketici durumuna getirmiştir.⁴³ 2015 yılı hesaplamalarına göre Dünya üzerinde kanıtlanmış petrol rezervleri bakımından Ortadoğu 803,5 milyar varil petrol ile Dünya genelindeki petrolün yaklaşık %47,3'lük kısmına sahip olduğu görülmüştür. Günlük üretim miktarı ise yaklaşık 30 milyon varil civarında olduğu tespit edilmiştir. 20 Günlük petrol tüketimi yaklaşık 20 milyon varili bulan ve dünya petrol tüketiminin tek başına %25'ini gerçekleştiren ABD, petrol ithalatının yaklaşık %55'ini dışardan karşılarken bu petrol ithalatının yaklaşık %25'inin Ortadoğu bölgesinden sağlanmıştır.⁴⁴ Suudi Arabistan petrol rezervlerine bakıldığında, 2016 yılı itibariyle 266,6 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervi ile dünya petrol rezervleri bakımından Venezüella'nın ardından 2. Sırada yer almıştır. Dünya petrol rezervlerinin %36,6'sını topraklarında barındıran Suudi Arabistan Ortadoğu'daki en zengin petrol rezervlerine sahipliği yapmıştır. Ekonomisinin çok büyük bir bölümü petrol üretimi ve petrol ihracatına dayalı olan Suudi Arabistan'da günde ortalama 12.014 milyon varil petrol üretildiği tespit edilmiştir. ABD'nin ithal ettiği ham petrolün büyük bir kısmını Suudi Arabistan tarafından karşıladığı için bu ülkenin istikrarı ABD için önemli olmuştur. Bunun yanı sıra AB ülkeleri ve Japonya'nın da bu ülkeden ithal ettiği petrolün önemli ölçüde olduğu düşünüldüğünde bu ülkeler bakımından da Suudi Arabistan'ın istikrarı önem oluşturmuştur. Ülkenin petrol rezervleri Suudi ARAMCO'nun tekelinde yer almıştır.⁴⁵ Suudi Arabistan petrolünün bu kadar çok talep görmesinin en önemli nedeni, diğer bölgelere göre yeryüzüne daha yakın petrol kuyularına sahip olması ve bu nedenle petrolün çıkarılmasının maliyeti daha düşük fiyatlarla gerçekleştirilmesine

⁴³ Gonca Zeki, *Petrolün Dünya Politikasına Etkisi Stratejik Etütler Bülteni*, Ekim 1972, sayı 33, s.51.

⁴⁴ Tayyar Arı, *Irak, İran, ABD ve Petrol*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 112.

⁴⁵ Diri öz Ali Oğuz, *Suudi Arabistan Dış Politikası ve Bölge Ülkeleri ile İlişkileri*, Ortadoğu Analiz, Ankara, Mart 2012, s. 98.

dayanmıştır. OPEC'in lideri olan Suudi Arabistan OPEC ülkelerinin toplam ürettiği petrol miktarının yaklaşık üçte birini tek başına üretmeyi başarmıştır. Suudi Arabistan Ortadoğu'da en fazla petrol rezervine sahip ülke olmanın yanı sıra petrol gelirleri açısından da diğer ülkelere oranla oldukça fazla paya sahip olmuştur. Suudi Arabistan, ABD'nin petrol ihtiyacının yaklaşık %25'ini tek başına karşılamıştır.

Bir diğer OPEC üyesi ülke olan İran, 2016 yılı itibariyle 157,8 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervine sahip olmuştur. Dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %9,3'ü oranına sahip olan İran'da günlük yaklaşık 3.920 milyon varil petrol üretimi sağlandığı görülmüştür. İran ekonomisinin büyük bir bölümü petrol üretimi ve petrol ihracatına dayalı olmuştur. İran'ın ihracat gelirlerinin yaklaşık % 80'i, bütçe gelirlerinin ise yaklaşık % 40'ı petrol gelirlerinden sağlanmıştır. İran'da çıkarılan petrolün büyük bir kısmı Japonya, Çin, Güney Kore, Tayvan ve Avrupa ülkeleri tarafından ithal edilmiştir. Ülke genelinde yaklaşık olarak 40 adet petrol sahası bulunmuştur.⁴⁶ 2016 yılı itibariyle 143,1 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervi sahip olan Irak, Ortadoğu'nun en önemli 3. Dünya'nın ise en büyük 4. Petrol rezervlerine sahip OPEC üyesi ülkesi arasında yer almıştır. Dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %8,4'ü oranına sahip olduğu görülmüştür. Günde ortalama 4.031 milyon varil petrol üretimi sağlanmıştır. Irak ekonomisinin, büyük bir bölümü petrol üretimi ve petrol ihracatı gelirlerine dayanmıştır. Ham petrol ihracatı milli gelirin % 60'ını, kamu gelirlerinin ise yaklaşık % 90'ını oluşturduğu görülmüştür.⁴⁷ Birleşik Arap Emirlikleri, 2016 yılı itibariyle 97,8 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervine sahip OPEC üyesi ülkesi olmuştur. Birleşik Arap Emirlikleri'nde günlük üretim miktarı 1995 yılında 2.3 milyon varil, 2003 yılında 2.5 milyon varil iken günümüzde yaklaşık 3.902 milyon varile kadar ulaşmıştır. Birleşik Arap Emirlikleri ekonomisinin büyük bir bölümü petrol üretimi ve petrol ihracatına dayandığı tespit edilmiştir.⁴⁸ Diğer bir Ortadoğu ve Körfez ülkeleri gibi ekonomisi petrol üretimine ve ihracatına dayalı olan Kuveyt, Dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %6,4'üne sahip bir ülkedir. 2016 yılı itibariyle 101,5 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervi bulunan ve günde yaklaşık 3.096 milyon

⁴⁶ Ümit Ateşagaoglu, *İran Ülke Raporu*, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi, Ankara 2012, s.4.

⁴⁷ Solak, *a.g.e.*, s.14.

⁴⁸ Veysel Ayhan, *Petrol ve Güvenlik: Ortadoğu'daki Krizlerin Ekonomi Politikası*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Bursa 2005, s. 60.

varil petrol üretimi yapılan Kuveyt ekonomisinin büyük bir bölümü petrol üretimi ve petrol ihracatına dayanmıştır.

Kuveyt ihracat gelirlerinde petrolün payı %95 civarında olduğu tespit edilmiştir.⁴⁹Yine 2016 yılı itibariyle 25,7 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervine sahip bir diğer ülke katarıdır. Dünya petrol rezervleri içinde Katar'ın yaklaşık olarak payı %1,5 iken günde yaklaşık 1.898 milyon varil petrol üretimi elde etmiştir. Katar ekonomisinin büyük bir bölümü petrol üretimi ve petrol ihracatına dayanmıştır.

Petrol rezervlerinin dünya üzerindeki dağılımına bakıldığında, 2018 yılındaki toplam rezervin 1,7 trilyon varil olduğu ve bu miktarın %47,3'ünün Orta Doğu, %34'ünün Amerika kıtası (%17'si Venezüella'da olmak üzere) ve geri kalan kısmının ise dünyanın çeşitli yerlerinde olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra petrol arzının %40'ının Ortadoğu'dan sağlandığı, petrol talebinin ise %30'unun Asya-Pasifik, %20'sinin Amerika ve %13'ünün Avrupa kıtalarından geldiği görülmüştür. OPEC verilerine göre ham petrolün küresel ithalatı, 2017 yılında 129 ülkeden gelen güçlü talebe bağlı olarak 1.1 trilyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2016 yılında, 64,8 milyon v/g (varil/gün) olarak gerçekleşen dünya ham petrol ticareti, 2017 yılında, %4,3 artarak 67,6 milyon v/g olmuştur. 2016 yılında 42,5 milyon v/g olarak gerçekleşen bölgeler arası ham petrol ticareti ise, %2,2'lik düşüş ile 2017 yılını 41,6 milyon v/g olarak tamamlamıştır.⁵⁰

2. Osmanlı Devletinde Petrol

14.yüzyılda ünlü Arap seyyahı İbn-i Batuta ve 17. Yüzyılda da Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi, Musul ve Kerkük civarındaki petrolün “gökyüzüne çıkan ateş” şekillenmiştir ki varlığını ve ilkel usullerle kullandığını söylemiştir. Osmanlı IV. Murad 1640 tarihli bir ferman ile Kerkük yakınlarındaki Baba Gurgur'da bulunan petrol sahalarını şehrin ileri gelen ailelerinden Neftçizadeler'e vermiştir. Bu imtiyaz tarihte petrol ile ilgili verilen ilk imtiyaz olarak da kabul edilmiştir. Bu aile tapulu nefit kuyularını Osmanlı dönemi boyunca dönemin usullerine uygun bir şekilde işletilmiştir. Petrolün işletilmesi ise vergi karşılığında kişilere verilmiştir ve bazen de

⁴⁹ Solak, *Ortadoğu'da Siyaset Petrol İlişkisi: 1967 ve 1973 Krizleri Örneği*, s.15.

⁵⁰ Kayhan Çelik, *Uluslararası Petrol Üretiminin Oyun Teorisi ile Analizi*, Tarsus Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2019, s.4.

devlet memurları tarafından işletilerek satılmıştır. Henüz yakıt olarak kullanılmayan bu maden, gemicilik, inşaat ve tıp (ilaç) ve aynı zamanda yemek pişirme ve aydınlatmada da kullanılmıştır. Arap ülkelerinin fethedildiği Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemlerinde hazırlanan eyalet ve sancak kanunnamelerinde, petrol ile ilgili düzenlemelere rastlanmıştır. Osmanlı devletinde petrolün bir maden olarak değeri ve kıymeti zamanla artmaya başlamıştır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin hazırlamış olduğu 1868 ve 1886 tarihli madenler nizamnamesinde petrol ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır. 1870 ve 1880'li yıllarda Van, Musul ve Kerkük taraflarında küçük çaplı petrol işletme imtiyazları verilmeye ve ayrıca petrol numuneleri tahlil edilmiştir. Kaynakların başında, uluslararası rekabete en fazla konu olan hammadde ise petrol olmuştur. Aydınlanma ve ilaç yapımının ardından mekanik alanda yaşanan gelişmelerle birlikte petrolün savaş araçlarında 1900'lerin başında kullanılması büyük güçlerin petrol üzerindeki küresel rekabetini de açığa çıkarmıştır. Petrolün geniş bir şekilde kullanılması ile birlikte çok uluslu petrol şirketlerinin ortaya çıkmıştır. Petrolün stratejik ve ekonomik değeri arttıkça dönemin güçlü devletlerinin yeni petrol rezervleri bulmak ve onları kontrol etmek amacıyla, eski petrol sahalarına yönelmiştir. Dinsel, kültürel ve siyasal anlamda büyük medeniyetlere ev sahipliği yapan Ortadoğu coğrafyası ise bu ilginin temel odağını oluşturmasına ne yazık ki gelişmelere zamansız yakalanmıştır.

Petrol modern Ortadoğu tarihinin şekillenmesinde önemli bir faktör olmuştur. Yaklaşık olarak 400 yıl Osmanlı İmparatorluğu egemenliği altında kendi içerisinde parçalı bir şekilde fakat dışarıya karşı bir bütün olarak yönetilmiştir. Ortadoğu toprakları, I. Dünya Savaşı sonrasında ilk önce büyük devletlerin saldırılarına uğramıştır. Sonrasında da birçok devlet arasında bölüştürülmeye çalışılmıştır. Bu işgal ile birlikte Ortadoğu'daki doğal kaynakların araştırılması, işletilmesi ve pazarlanması işgalci devletlere bağlı şirketlerin denetimi altına geçmiştir.

19. yüzyılın sonlarına doğru endüstride gittikçe geniş kullanılmaya başlamasıyla Dünya ekonomi ve siyaseti için önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Petrolün Arap topraklarında çok miktarda bulunduğu anlaşılması üzerine sömürgeci batılı devletler dikkatlerini Ortadoğu topraklarına çevirmiştir.

19. yüzyılın sonlarında Deutsche Bank'ın egemen olduğu bir şirket olan Anadolu Demiryolu Şirketi Anadolu'daki demiryollarını Konya'dan Bağdat'a kadar uzatma ayrıcalığını almıştır. 1904'te aynı şirket Musul ve Bağdat vilayetlerine petrol arama ayrıcalığını da elde etmiştir. Lakin bu daha sonra Sultan II. Abdulhamit tarafından feshedilmiştir. Türkiye'de hem karada hem denizde petrol ve doğalgaz rezervlerinin olduğu tahmin edilmesine rağmen bu rezervlerin ekonomik olmaması nedeniyle arama çalışmaları yeterli bir şekilde aktif olarak yapılmamıştır. Bunun yanı sıra çıkartma maliyetlerinin yüksek olması da arama çalışmalarını engelleyen sebeplerinden biri olmuştur. Örneğin; Irak, İran ya da Suudi Arabistan'da petrolün çıkartılma maliyeti 1 varil için 2 ila 7 dolar arasında değişirken Türkiye'de maliyet asgari sınır olan 10 doları geçmediği tespit edilmiştir.⁵¹.

Osmanlı İmparatorluğu toprakları içerisinde bulunan petrol rezervlerinin, ticari amaçlarla işletmeye uygun olabileceği düşüncesi hem bölge dışı ülkeler hem de Osmanlı İmparatorluğu tarafından 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkmıştır. Osmanlı toprakları üzerinde araştırma yapan Alman ve Fransız uzmanlar 1870'lerde bölgede önemli petrol yataklarının varlığını rapor etmiştir. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik sorunlar, bunların devlet eliyle işletilir hale getirilmesini o yıllar için mümkün kılmaktan uzak olmuştur. Fakat Buna rağmen, petrol konusundaki Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk somut gelişme 1888-1889 yılları arasında Sultan Abdülhamit tarafından yayınlanan iki özel fermanla Musul ve Bağdat vilayetlerindeki petrol alanlarını da içeren bazı toprakların mülkiyetinin Sultan'ın özel mal varlığına katıldığına ilan etmiştir. Sultan Abdülhamit, bu suretle bu bölgelerdeki petrol arama ve çıkarma imtiyazı verme ayrıcalığını doğrudan kendi özel tasarrufuna almıştır ve bunun yanı sıra petrol konusunda yürütülen imtiyaz mücadelesinin de taraflarından birinin oluşturmuştur.⁵²

Osmanlı imparatorluğunun zirvesi bu kararlar aldığı sırada, Ekim 1888'de Alman sermayesinin deniz aşırı gücünü simgeleyen Deutsche Bank grubuna Haydarpaşa-İzmit hattının işletilmesi hakkı verilmiştir. Bunun yanı sıra bu demiryolunu Ankara'ya kadar uzatması imtiyazı da verilmiştir. Bu ayrıcalığın bir diğer

⁵¹ Sohbet Karbuz, İbrahim Öztürk, *Türkiye'nin Enerji Ekonomisi ve Petrolün Geleceği*, Müsiad Araştırma Raporları-49, Şubat 2006, s.27.

⁵² Fevzi Altuğ, *Petrol Sorununun Tarihsel Gelişimi ve Türkiye*, Akademi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1983, s.45.

önemli yanı da Ankara'ya kadar uzanacak olan demiryolu hattının daha sonraki yıllarda Samsun, Sivas ve Diyarbakır güzergâhından Bağdat'a kadar uzatılacağına dair maddenin anlaşma da yer alıyor olması olmuştur.⁵³1912 yılına gelindiğinde Osmanlı imparatorluğu sınırları içerisinde Deutsche Bank grubu, D'arcy grubu, Anglo-Saxon Oil Company ve Chester grubu ayrıcalık sağlamaya çalışmıştır. Bu dönemde Royal Dutch-Shell Grubu'nun mutlak hâkimi olan Sir Deterding, Ortadoğu petrol sahalarını elde edebilmek için o toprakların sahibi Türkleri Arap Yarımadasında çıkarmanın inancını taşımıştır.

Bu yönde Deterding, birçok mahir ajanlarını Türk devletinin çökertilmesi için seferber etmiştir. Bunlardan, Lawrens, Sir food, Miss Getrud Bell ve Sidney Rey. I. Dünya Savaşı çıkmadan önce petrol müzakerelerinde bulunmak üzere Osmanlı Maliye Nazırı Cavid Bey ile Düyun-ı Umumiye'de mevki olan Ermeni kökenli Kalust Gülbenkyan Londra'ya gitmiştir. Bu sırada Cavid Bey mühim bir toplantı için geri İstanbul'a dönerken, Gülbenkyan Osmanlı devletinin temsilcisi olarak İngiltere ile anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmayla İngilizler aynen İran'da olduğu gibi Irak petrollerini de elde etmeyi başarmıştır. İran ile olan ilişkilerine bakıldığında ticari ve ekonomik olarak iki bağlamda şekil almıştır. Bu durum yeni Ortadoğu'nun şekillenmesinde de önemli olmuştur.⁵⁴

Ünlü Alman demiryolu mühendisi Wilhem von Pressel'in tasarlamış olduğu Bağdat Demiryolu projesine en büyük muhalefet ise Rusya olmuştur. Ardından artan Rus baskıları nedeniyle hattın güzergâhında bazı değişikliklere gidilmiştir. Sivas üzerinden değil de Konya üzerinden Bağdat'a gidilmesine karar verilmiştir.

Böylece Alman sermayesinin 1904 yılından I. Dünya Savaşı'na kadar sürecek olan demiryolu inşa süreci başlamıştır. Almanya yalnızca demiryolu imtiyazı elde etmemiştir. Bunun yanı sıra, demiryolunun geçeceği toprakların mülkiyetini, demiryolunun her iki tarafındaki yirmi millik genişliği olan şeritler içinde kalan petrol, madenler ve diğer doğal kaynakların işletimi imtiyazını da almıştır. Konsorsiyum aynı zamanda, Bağdat, Basra ve Basra Körfezi terminalinde modern limanlar inşa ve depolama tesisleri kurmak gibi haklar da kazanmıştır. Almanya, demiryolu projesine

⁵³ Veysel Ayhan, *Petrol ve Güvenlik: Ortadoğu'daki Petrollerin Ekonomi Politikası*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Bursa, 2005, s.67.

⁵⁴ Bülent Aras, "*Türk- İran İlişkileri: Değişim ve Süreklilik*", Avrasya Dosyası, 2006, cilt 12, sayı 2, s. 85.

ekonomi ve güvenlik nedenleriyle daha çok önem vermiştir.⁵⁵ Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Marschall tarafından hazırlanan raporda bu açıkça belirtilmiştir. Dönemin Büyükelçisi raporda şunları belirtmiştir;

Ekonomi ve politikanın ayrı şeyler olduğunu savunan öğretisi günümüzde geçerliliğini yitirmiştir. Ekonomilerini geliştirebilmiş uluslar, politik etkilerini de arttırmışlardır; tersine iktisadi açıdan geri kalanlar ise politik olarak da zayıftırlar. Eğer Almanya Doğu'da ekonomik etkinliğini arttırmaya devam edecek olursa, Alman mallarını Alman gemileriyle taşıma sürecini hızlandırmak için Haydarpaşa Limanı inşa edilip, oradan Anadolu Demiryolu Bağdat'a kadar bir Alman girişimi olarak ve yalnız Alman malzemesi kullanılarak gerçekleştirilirse, 'tüm Doğu topraklarının bir tek Pameronyalı askerin kemikleri kadar değer taşımadığı' ifadesi aktüel gerçekliğini yitirmiş tarihi bir anı olarak kalacaktır".

Bu İmtiyaza tepki gösteren İngiltere Dışişleri Bakanı Marki Lansdowne, 5 Mayıs 1903'te Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmada Londra'nın, başka devletin Basra Körfezi'nde deniz üssü veya liman kurmasına müsaade etmeyeceğini ve elindeki tüm imkânları bu projeyi engellemek adına kullanacağını açıklamıştır. Böylelikle İmtiyaza yönelik İngiliz tutumunu ortaya koymuştur. Diğer yandan 1904 yılında demiryolunu inşa edecek olan Anadolu Demiryolu Şirketi'ne Musul ve Bağdat vilayetlerinde petrol arama ayrıcalığı da verilmiştir.⁵⁶Petrol üzerindeki rekabetin artış gösterdiği 1900'lü yılların başı, Osmanlı bürokrasisinde önemli çalkantıların yaşandığı bir dönem olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, yaklaşık 30 yıl ülkeyi yöneten Sultan II. Abdülhamit'e karşı daha sonraları İttihat ve Terakki olarak bilinen bir grubun yürüttüğü askeri ve siyasi muhalefetin yaptıklarına sahne olmuştur. 1908'e gelindiğinde iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki liderleri, 27 Nisan 1909'da Meclis'te aldıkları bir kararla II. Abdülhamit'i tahtan indirip yerine İmparatorun özel mülkiyetinde bulunan tüm toprakları devlet hazinesine aktarmıştır. İttihat ve Terakki'nin güç aldığı kadroların büyük çoğunluğu Avrupa'da eğitim almış kişilerden oluştuğu için Fransız ve İngiliz kurumlarına bir hayranlık duyulmuştur. Bunun yanı sıra, Alman İmparatorluğu otokratik ve anti-demokratik olarak görülmüştür. 20. Yüzyılın başında petrol imparatorluğu tehdit edilmiştir. Petrole sahip olabilmek adına

⁵⁵ Murat Özyüksel, *Abdülhamit Dönemi Dış İlişkileri*, Der. Faruk Sönmezoğlu, *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul: Der Yay, 1994, s. 21.

⁵⁶ Suat Parlar, *Barbarlığın Kaynağı: Petrol*, İstanbul: Anka Yayınları, 2003, s. 109

müttefik ülkeleri başta İngiltere olmak üzere, Fransa ve Rusya birleşerek bir imparatorluğu yok etmeye çalışmıştır. Petrol 20. Yüzyılın en kıymetli hammaddesi olmuştur. Dünyanın en kudretli ve rakipsiz hammaddesi haline getirildikten sonra yeryüzünde petrolün çıkarılabildiği her yerde ihtilaller, kıtaller, hükümet darbeleri birbirini kovalamıştır ve petrole sahip olan memleket halkları hiçbir zaman rahat ve huzurlu bir yaşam sürmemiştir.⁵⁷

Almanya Ortadoğu'da siyasi ve iktisadi menfaatleri açısından yalnız İngiltere'nin bulunmasını olumlu görmüştür. Almanya, Rusya'yı önemsememiştir. Zira Almanya Rusya ile İngiltere arasında zengin petrol rezervlerine sahip İran ve boğazlar üzerindeki rekabeti bilinmekteydi. O yıllarda Rusya uluslararası siyasette İngiltere'nin aleyhine uğramıştır. Alman diplomasisi bunu gayet iyi bilmiştir. 1910 yılında ise Alman imparatoru ile Rus Çarı Potsdam'da bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre, Almanya, Osmanlı imparatorluğunun sınırları içerisinde her türlü iktisadi çıkar açısından serbest kalmasını sağlamıştır. Rusya ise İran'ın Güney bölgesine ve Basra körfezine (Musul, Kerkük, Süleymaniye ve havalisi) yerleşecektir. Diğer yandan ise Almanya'nın Osmanlı imparatorluğu ile dostluğu ve Rusya ile yakınlaşması İngiltere'yi ciddi bir şekilde rahatsız etmiştir.

Nitekim değişiklik, petrol imtiyazı konusunda yürütülen rekabette de görülmüştür. 1909 yılında Sadrazam Hilmi Paşa, Ortadoğu petrol imtiyazının İngiltere hükümetinin desteğini arkasına alan D'Arcy grubuna verilmesinin ilke olarak kabul edildiğini açıklamak zorunda kalmıştır. Çünkü Alman sermayesine verilen petrol arama ve işletme imtiyazının da zaten Sultan Abdülhamit'in devrilmesiyle geçersiz olduğu öne sürülmüş olduğu bilinmekteydi. Sultan Abdülhamit, tüm petrol sahalarını kendi özel mülkiyetine geçirdiği için petrol üzerindeki anlaşma da Sultanın devrilmesiyle geçersiz olmuştur.⁵⁸Fakat Almanya'nın itirazı ve petrol şirketlerinin çatışmak yerine işbirliğini tercih etmeleri sebebiyle, "African and Eastern Concessions" adıyla bir ortaklık kurulmuştur. Ardından 1912 yılında "Turkish Petroleum Company" adını alan şirketin ortakları arasında "Deutsche Bank" (Alman hissesi), "Turkish National Bank", "İngiliz Banker Sir Ernest Cassel "(İngiliz hissesi) ve "Gülbenkyan" bulunmuştur. Daha sonraki aylara bakıldığında Gülbenkyan kendi

⁵⁷ Raif Karadağ, "Petrol Fırtınası" Truva yayınları, 12. Baskı, Mayıs 2018, s.11.

⁵⁸ Ayhan, a.g.e., s. 68.

hissesinden bir kısmını “Henry Deterring’in Royal Dutch Shell” şirketine devretmiştir. Ardından onları da İngiliz-Alman anlaşmasının içerisine çekmiştir. I. Dünya Savaşı’na doğru olan yıllarda petrol imtiyazı konusunda kurulan bu ortaklık İttihat ve Terakki hükümetini oldukça zor bir durumda bırakmıştır.⁵⁹ Diğer yandan İngiltere Dışişleri Bakanlığı ile Donanma Bakanlığı petrol imtiyazı konusunda Sir Ernest Cassel’i değil APOC’ı (Anglo-Persian Oil Company) desteklemiştir. Bu bakımdan Turkish Petroleum Company adına Osmanlı İmparatorluğu ile görüşmeleri yürüten Sir Babington Smith’e 28 Eylül 1912’de iletilen mesajda, hükümet tarafından desteklenmeyecekleri belirtilmiştir. Yine aynı dönemlerde İstanbul Büyükelçiliğine gönderilen talimatta, imtiyaz konusunda Büyükelçiliğin APOC’ı desteklemesi istenmiştir.

İngiltere hükümeti daha sonraları ise, doğrudan resmi düzeyde Sir Ernest Cassel’e elindeki hisseleri devretmesi konusunda baskı uygulamıştır. Bu konuda Gülbenkyan’a bir mektup yazan Sir Cassel, İngiliz hükümetinin hisselerini elden çıkartması için baskı uyguladığını ve bu şartlarda hisseleri devretmek zorunda kalacağını belirtmiştir.

Londra, Alman ve İngiliz çıkarlarına zarar vermeden bu konudaki sorunları ortadan kaldırmak amacıyla, Turkish Petroleum Company’nin büyük hissedarlarını yeni bir ortaklık anlaşması yapmak için İngiltere’ye davet etmiştir. Toplantıda taraflar Osmanlı İmparatorluğu’na karşı izlenecek ortak petrol politikası konusunda görüş birliğine varmıştır. 19 Mart 1914 tarihli Foreign Office Agreement (Dışişleri Bakanlığı Anlaşması) uzlaşmasına göre kurulan yeni konsorsiyumda APOC, hisselerin %50’sine sahip olurken, Deutsche Bank %25 ve Royal Dutch Shell de %25’ini almıştır. Diğer yandan APOC ve Royal Dutch Shell grubu ayrı ayrı her ikisi de toplam hisselerinin %2,5’ini bağış adı altında Gülbenkyan’a vermiştir. Yapılan anlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki petrol imtiyazlarının kullanımına da belirli ilkeler konmuştur. Buna göre taraflardan herhangi biri, diğerleri ile ortak hareket etmeksizin, Osmanlı İmparatorluğu içinde kalan hiçbir alanda doğrudan veya dolaylı olarak tek başına herhangi bir petrol imtiyazı elde etme girişiminde bulunmamıştır. Bu anlaşma ile birlikte ortaklar, Osmanlı İmparatorluğu içinde kalan Mısır ve Kuveyt Emirliği ile Türk-İran sınırındaki değiştirilen bölgeler haricinde, tüm İmparatorluk topraklarında girişilen veya girişilecek olan bütün faaliyetleri birlikte yürütme kararı almıştır. Tüm

⁵⁹ Ayhan, *a.g.e.*, s. 69.

bunların yanı sıra grup içerisindeki ortakların tek başına hareket etmesi de yasaklanmıştır. Foreign Office Antlaşması'nın imzalanmasından beş gün sonra Alman ve İngiliz Büyükelçileri, Osmanlı hükümetine, Turkish Petroleum Company'ye Musul ve Bağdat'ta petrol ayrıcalığı verilmesi için bir nota vermiştir. İki büyük gücün baskılarına daha fazla dayanamayan Osmanlı hükümeti, 28 Haziran 1914'te Sadrazam Sait Halim Paşa'nın her iki hükümetin Büyükelçiliklerine verdiği karşı bir nota ile ayrıcalığın resmi olarak bu şirkete verileceğini garantisini vermiştir. Fakat I. Dünya Savaşı'nın çıkmasının ardından birlikte yapılacak anlaşma da yürürlüğe girmeden geçersiz olmuştur.⁶⁰ 1954 yılında çıkarılan petrol kanunu ile kurulan Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı, Türkiye'de petrol sektörünün başat şirketi olmuştur. Çeşitli uluslararası şirketler de faaliyet gösterse de arama ve üretim faaliyetlerinin büyük kısmı TPAO tarafından yapılmıştır.⁶¹ 1954 Yılında yürürlüğe giren 6326 sayılı Petrol Kanunu, Türkiye'nin dünyaya açılan ilk penceresi olmuştur. Birçok petrol şirketine Türkiye'de petrol arama ruhsatı verilmiştir. Ülkede birçok arama ve sondaj yapılmıştır. Çeşitli yerlerde tespit ve üretim kuyuları açılımı olmuştur.

Petrolün tarihsel gelişimine bakıldığında, Türkiye'de petrol arama faaliyetlerinin Osmanlı İmparatorluğu döneminde yalnız padişah fermanı ile bazı bölgelerin imtiyazlarının ödüllendirilmesi gereken kimselere verildiği görülmüştür. Bu imtiyazı elde edenlerin de elde ettikleri imtiyazları, yabancı petrol sermayedarlarına satma teşebbüslerinden daha ileri gitmediği görülmüştür.⁶² Türkiye, "petrol okyanusları ile çevrili bir ada" olarak tanımlanmıştır. Çünkü Dünya petrollerinin % 65-75'i Türkiye'nin sınırlarının bitiminde başlamıştır.⁶³ Bu bakımdan Ortadoğu dünyanın büyük doğalgaz ve petrol rezervlerine sahip ülkeleri arasında yer almıştır. Kuzeyde ise Rusya 2006 yılı verilerine göre dünyanın en büyük 2. Petrol üreticisi konumunda olmuştur.⁶⁴

⁶⁵Son 10 yılına bakıldığında ekonomik büyüme ile Çin'in ardından dünyada enerji talebi en hızlı artan ülke olan Türkiye olmuştur. Yapılan arama çalışmalarına yeterli

⁶⁰ Ayhan, *a.g.e.*, s. 70.

⁶¹ Abdüssamet Pulat, *Türkiye-İran Enerji Raporu*, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2014, s. 23.

⁶² Niyazi Acun, *Dünya Petrol Tarihi ve Türk Petrolü*, İstanbul: 1949, s. 159- 167

⁶³ Celal Varol, *Küresel Petrol Stratejileri ve Türkiye'nin Konumu*, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Ekim, 2007, s. 53.

⁶⁴ Sedat Laçiner, "*Türkiye'nin Enerji Güvenliği*", Şubat 2006, (Çevrimiçi) <http://www.usak.org.uk>.

kaynakların ayrılmamasının yanı sıra birincil enerji kaynakları açısından fakir bir ülke olmasından dolayı net bir enerji ithalatçısı durumunda olmuştur. 2002 yılından sonra geçen süreçte toplam ithalatın içinde enerji ithalatının %20'den fazla pay alması bu durumun ekonomiye etkisini göstermiştir. Petrol rezervleri bakımından fakir olan Türkiye, 2,4 milyon ton yerli üretime karşı 18,5 milyon ton ham petrolü ise ithal etmiştir. Bu durum Türkiye'nin birincil enerji tüketiminde ikinci sırada olan ve özellikle ulaştırma ve sanayi sektörleri için oldukça önemli olan petrole yaklaşık % 90 oranında ithalata bağımlı hale getirmiştir. Buna karşın yüksek rafineri kapasitesi sayesinde Türkiye, 2013 yılında 8,5 milyon ton petrol ürünleri ihracatı yapılabilmektedir. 1990'lara doğru yaygın kullanılmaya başlanmasının ardından enerji tüketimi içindeki payını hızla artıran doğalgaz kaynakları açısından da fakir olan Türkiye, toplam talebinin yaklaşık %99'unu ithalat sayesinde elde etmiştir. Doğalgaz tüketiminin yarısından fazlasını elektrik üretimine ayırması Türkiye açısından doğalgaz teminini daha da önemli bir yere taşımıştır. Bu durumun önüne geçmeye çalışan Enerji Bakanlığı, hazırladığı planlarla gelecek yıllarda kömür ve yenilenebilir enerji kaynaklarının elektrik üretimindeki payını arttırıp doğalgaz bağımlılığının azaltılmasını hedeflemiştir. Ardından aynı hedef doğrultusunda nükleer tesis kurmak istemiştir. Türkiye, Mersin ve Sinop illerinde nükleer santraller kurmak için çalışmalar yürütmeye başlamıştır ve tesislerin yapımı için Rusya ve Japonya ile anlaşmıştır. Raman ve Garzan sahasında işletilebilir nitelikte petrol kuyuları açılmıştır ve günümüzde dahi işletilmiştir.⁶⁶Türkiye'de yapılan petrol arama çalışmalarının geçmişi Osmanlı dönemine kadar gitse de sonuç veren aramalar Cumhuriyet döneminde yaşanmıştır. 1934 yılında başlatılan çalışmalarda ekonomik anlamda ilk petrol hala daha Türkiye'nin en çok petrol çıkarılan ili olan Batman'da 1939 yılında bulunmuştur. Türkiye ekonomisinin 1950'lerde büyümeye başlamasıyla birlikte petrole olan ihtiyaç da artmıştır. 1954 yılında kurulan TPAO'nun yanı sıra aramalarda özel girişimlere de izin verilmiştir.⁶⁷ Özellikle yabancı şirketlerin başarılı bir şekilde yaptıkları arama çalışmaları artan petrol üretimi 1969 ülke tüketiminin %55'ini karşılayacak seviyeye ulaşmıştır. Fakat sonrasında bu oran talep artışından dolayı sürekli azalmıştır. 1991 yılında 4.45 milyon ton(günlük 85 bin varil) üretimle Türkiye tarihinin rekoru

⁶⁶ Acun, a.g.e., s. 119-432.

⁶⁷ PİGM *Cumhuriyetten Günümüze Ülkemizde Yapılan Petrol Aramacılığı*, http://www.pigm.gov.tr/pdf/Cumhuriyetten_Gunumuzde_Ulkemizde_Yapilan_Petrol_Aramaciligi_11_07_2012.pdf Erişim Tarihi: 15.04.2014.

kırılmasına rağmen bu rakam iç talebin sadece %21'ini karşılayabilmiştir.⁶⁸Türkiye’de hem karada hem de denizde petrol ve doğalgaz rezervlerinin olduğu düşünülmesine rağmen bu rezervlerin ekonomik olmaması nedeniyle arama çalışmaları yeterince aktif yapılamamıştır. Bunun yanı sıra çıkartma maliyetlerinin yüksek olması da arama çalışmalarını engelleyen sebeplerden birisi olmuştur.

Ortadoğu, Rusya ve Hazar Havzasına komşu olması Türkiye’nin dünya enerji sektöründe önemli bir aktör olma yolunda Türkiye’yi güçlü kılmıştır. Hem boğazlarından geçen petrolün hem de Irak ve Azerbaycan’dan gelen petrolün uluslararası piyasalarla buluştuğu Ceyhan Limanı Türkiye’nin enerji koridoru olma hedefinde stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bununla birlikte son dönemde gündemde olan TANAP gibi doğalgaz boru hattı projeleri gerçekleştirilmesi durumunda Hazar havzasından çıkarılacak doğalgazın Avrupa’ya ulaşması Türkiye üzerinden yapılacak ve bu durum Türkiye’nin önemini arttırmayı sağlamıştır.

1954 yılında çıkarılan petrol kanunu ile birlikte kurulan “Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı”, Türkiye’de petrol sektörünün şirketi olmuştur. Çeşitli uluslararası şirketler de faaliyet gösterse de arama ve üretim faaliyetlerinin büyük kısmı TPAO tarafından yapılmıştır. 2012 yılında yurt içinde üretilen petrolün %73’ünü, 2013 yılında ise %75’ini üreten TPAO, bunun dışında Kazakistan ve Türkmenistan gibi yurt dışında farklı bölge ve ülkelerde de arama ve üretim çalışmalarını sürdürülmüştür.⁶⁹1990’larda başlayan ve 2000’li yıllarda ise hızla devam eden özelleştirme çalışmalarının ardından kurulan “Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu” ise rekabet şartlarına uygun güçlü bir piyasanın oluşmasını sağlamak için düzenleyici görevler üstlenmiştir. Rekabet Kurumu, Devlet Denetleme Kurumu ve ETKB bünyesinde yer alan “Petrol İşleri Genel Müdürlüğü” sektörde yer alan diğer kamu kuruluşları arasında yer almıştır. Rafinerileri elde tutan ve 1990 yılına kadar bir kamu kuruluşu olarak kurulan TÜPRAŞ ise 1990 yılından itibaren yavaş yavaş halka arz edilmeye başlanmıştır. 2005 yılında kamuya ait olan kısmı da özelleştirilerek tamamen özel sektöre devredilmiştir. Bunun dışında ulusal ve uluslararası boru hatlarından ve limanı hizmetlerinden ise yine bir kamu kuruluşu olan BOTAŞ sorumluluk

⁶⁸ Pulat, *a.g.e.* s. 24.

⁶⁹ Pulat, *a.g.e.*, s. 23.

almıştır.⁷⁰Türkiye petrol endüstrisi bakımından, 1986' da devreye giren Orta Anadolu Rafinerisinin önemi büyük olmuştur. Rafinerinin işleyeceği ham petrol Irak-Türkiye Boru Hattı ile Akdeniz kıyısındaki Yumurtalık (Ceyhan)'a ve oradan Rafineriye taşınmıştır. Terminal ile rafineri arasındaki 440 Km.lik Yumurtalık-Kırıkkale boru hattının önemi görülmüştür. Batman, İzmit, Ataş, Aliğa ve Kırıkkale rafinerilerinin devreye girmesiyle birlikte, Türkiye petrol endüstrisinde önemli bir mesafe katetmiştir. Birçok petrol ürünü, ihraç edilerek önemli ölçüde döviz sağlanır duruma gelinmiştir. Türkiye rafinerileri 33.5 milyon Ton/Yıl azami fiili kapasiteye ulaşmıştır. Kıta sahanlığı problemlerine konu olan Ege Denizi'nde ise 10 milyar varil düzeyinde bir kaynak olduğu tahmin edilmiştir. Yunanistan ile olan sınır anlaşmazlıkları nedeniyle bu bölgede petrol araması yapılamamıştır.

Petrol üretiminin az olmasının sebeplerinden biri de arama çalışmalarının yetersiz kalması olmuştur. Dünya'da yılda 20 binden fazla kuyu açılırken Türkiye'de 1934'de günümüze 4438 kuyu açılabilmiştir. Arama çalışmaları bazı dönemler artsa da ekonomik ve siyasi istikrarsızlık nedeniyle zaman zaman düşmüştür.

Örneğin, 1991-2001 yılları arasında devam eden siyasi ve ekonomik istikrarsızlık nedeniyle açılan kuyu sayısı yıllık ortalama 42,2'de kalırken 2001-2013 yılları arasında bu sayı 112,3'e yükselmiştir.⁷¹Türkiye ekonomisinin son yılına bakıldığında 10 yılda yakaladığı büyüme hem enerjiye olan talebi artırırken hem de arama çalışmalarına daha fazla kaynak ayrılmasını sağlamıştır. Yerli kaynakların payını artırarak dış kaynak bağımlılığını azaltmak isteyen Türkiye, bu hedef doğrultusunda Petrobras ve Exxon Mobil şirketleri ile birlikte 2009 yılında Karadeniz'de petrol ve doğalgaz arama çalışmaları başlatmıştır. İlerleyen yıllarda Karadeniz'de petrol arama faaliyetlerine başka şirketlerde katılmış ve aramalar hızlanmıştır. Karadeniz'de 9-13 milyon ton petrol rezervi olduğu tahmin edilmiştir.

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı 2016 yılında üretime geçmeyi planlamıştır. Türkiye'nin enerji arzına katkı yapabilecek bir diğer saha ise Ege Denizidir. Fakat

⁷⁰ TPAO Sektör Raporu 2012, EIA, Country Profile Turkey 50 EPDK, <http://www.epdk.org.tr/index.php/epdk-hakkinda>, EIA, Country Profile Turkey, PİGM, <http://www.pigm.gov.tr/tarihce.php>, ETKB, <http://www.enerji.gov.tr/index.php?dil=tr&sf=anasayfa>, BOTAŞ, <http://www.botas.gov.tr/index.asp>.

⁷¹ Pulat, *a.g.e.*, s.25.

Ege'de Yunanistan ile devam eden kıta sahanlığı sorunu nedeniyle buradaki rezervler tam olarak tespit edilememiştir.

Türkiye'de günlük petrol üretimi 1991 yılında 4,246 milyon ton ile en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Ardından düşüş göstermiştir. 2004 yılında yaklaşık 2,137 milyon ton ile en düşük seviyesini görmüştür. Sonraki yıllara bakıldığında ise bir miktar artış göstermiştir. 2000'li yıllarda yapılan arama çalışmaları, faydasını 2008'den sonra verebilmiştir. Üretim bir miktar artış göstermiştir. 1990 ile 2013 yılları arasında ortalama üretim yaklaşık 2,9 milyon ton iken tüketim bu rakamın çok üzerinde gerçekleşmiştir. 1995 yılına kadar Türkiye'de petrol tüketimi 30 milyon tonun altında seyrederken 1995 yılından itibaren bu rakamın üzerine çıkmıştır.

1990-2012 yılları arasında ortalama tüketim 30 milyon ton olmuştur. 2012 verilerine göre Türkiye, günde 7,7 bin ton toplam üretimiyle dünya sıralamasında 60. İken, 90 bin ton tüketimi ile dünya sıralamasında 27. Sırada yer almaktadır. 2013 yılında ise üretim 2,9 milyon ton olurken tüketim yaklaşık 34 milyon ton olarak kendisini göstermiştir. 2012 yılı verilerine göre son 10 yılda Türkiye'nin ham petrol arzı %12 oranında düşerken talebin sadece %9'u yerli üretimle karşılanabilmiştir. Türkiye'nin petrol talebinde, 2001 yılındaki kriz ve 2009 yılındaki ekonomik durgunluk dönemlerinde olduğu gibi zaman zaman düşüşler yaşanmış olsa dahi genel olarak artış gösterdiği izlenmiştir. Dolayısıyla üretim ve tüketim miktarları arasında ki bu büyük farklar Türkiye'yi net bit petrol ithalatçısı durumuna getirmiştir. 1995 yılına kadar 30 milyon tonun altında kalan Türkiye'nin petrol ithalatı 1995 yılında bu rakamın üzerine çıkmıştır. 2001 ve 2009 yıllarındaki ekonomik krizlere rağmen 30 milyon tonun altına düşmemiştir.

Türkiye petrol ithalatını iki büyük uluslararası petrol boru hattı ve tanker ticareti ile karşılamıştır. Bunlardan ilki 1976 yılında işletmeye alınan ve ilk sevkiyatını 1977 yılında gerçekleştiren Irak-Türkiye ham petrol boru hattı olmuştur. 1987 yılında kapasitesi yıllık yaklaşık 80 milyon tona çıkarılan bu hat ile 2013 yılında 12,7 milyon ton ham petrol taşınmıştır. İkincisi ise 2006 yılında faaliyete geçen, Azerbaycan ve 2008'den itibaren de Kazakistan petrolünü Ceyhan'a taşıyan Bakü-Tiflis-Ceyhan ham petrol boru hattı olmuştur. Yıllık 50 milyon ton kapasiteye sahip olan hat ile Ceyhan'a gelen petrol, buradan Türkiye ve dünya piyasalarına taşınmıştır. Bunun yanı sıra ithal edilen petrolü Ceyhan'dan Kırıkkale'deki rafineriyi taşıyan 5 milyon ton/yıl kapasiteli

Ceyhan-Kırıkkale petrol boru hattı ve Batman'da üretilen petrolü Hatay'a taşıyan 3,5 milyon ton/yıl kapasiteli petrol boru hattı yurt içi iletim hatları olarak tespit edilmiştir.⁷²Türkiye ithal ettiği ham petrolü işleyen 28,1 milyon ton yıllık işletme kapasitesine sahip dört adet rafineriye sahip bir ülke konumunda yer almıştır.. Bunlar, 1990 yılından sonra özel sektöre açılmaya başlayan TÜPRAŞ(Türkiye Petrolleri Rafinerileri Anonim Şirketi)'a ait olan İzmit, İzmir, Kırıkkale ve Batman rafinerileri olmuştur. Bir diğeri ise 2004 yılında faaliyetlerini sadece depolama alanında kullanan ATAŞ rafinerisi olmuştur.

Türkiye sahip olduğu bu rafineri kapasitesi sayesinde ürettiği petrol ürünlerini de ihraç etmiştir. İhracat, 1990'dan 2002 yılına kadar yıllık 2,5 milyon tona ulaşmazken 2002 yılından sonra önce bu rakamı geçmiş daha sonra 4 milyon tonun üzerinde seyretmiştir. 2011 yılında 4,96 milyon ton olurken 2012 yılında 5 milyon tonu geçmiş 2013 yılında ise 4,5 milyon ton petrol ürünleri ihracatı yapıldığı tespit edilmiştir.

PİGM verilerine göre 2013 yılı itibariyle Türkiye'nin üretilebilir ham petrol rezervi yaklaşık olarak 1,028 milyar ton olup bu rakam rezervlerin güncel üretim seviyesi ile 17,5 yıllık ömrünün kaldığını göstermiştir.⁷³

Türkiye'nin günümüze kadar istikrarlı ve entegre bir enerji politikası mevcut olmamıştır.

3. Ortadoğu'da Petrol

Ortadoğu Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında bir kavuşum noktasında yer almıştır.⁷⁴Genel olarak bilindiği gibi Ortadoğu, kuzeyde Türkiye ve İran'dan başlayıp doğuda Umman'a güneyde Yemen'e batı da ise Mısır'a kadar uzanan bir coğrafyadır. Etnik köken bakımından Araplar, Farslar ve Türkler yer alırken dinsel anlamda bakıldığında Müslümanların yaşadığı bir bölgedir. Bunların yanı sıra I. Dünya Savaşı sonrasında Yahudiler ve son dönemde de Kürtler bölgede önemli bir etken olarak rol oynamıştır. Bölge ülkelerinde yaşanan hızlı nüfus artışına rağmen, kişi başına düşen milli gelirleri, İran ve Irak dışında, körfez ülkelerinde oldukça yüksek olmuştur. Bu ülkelerde petrolden elde edilen gelir milli gelirlerinden daha yüksek

⁷² Pulat, *a.g.e.*, s. 30.

⁷³ TPAO, 2012 Sektör Raporu

⁷⁴ Ramazan Özey, *Dünya Denkleminde Ortadoğu: Ülkeler- İnsanlar- Sorunlar*, İstanbul 1997, s.314.

olduğu tespit edilmiştir. İran petrol sanayisi tarihi bakımından bakıldığında Basra Körfezinin en eski petrol sanayisi olarak belirlenmiştir.⁷⁵

Demokratikleşme konusunda atılan adımlara bakıldığında söz konusu ülkelerin demokratik ülke olmaktan uzak olduğu görülmüştür.⁷⁶ Ortadoğu kavramı ilk olarak yirminci yüzyılın başlarında İngilizler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Yakınoğu kavramının yeterli olmadığını düşünen İngilizler, Osmanlı İmparatorluğu'yla Hindistan arasındaki bölgeyi kapsayacak Ortadoğu kavramını ortaya atmıştır. Literatürde bu kavram ilk olarak İsveçli Rudolf Kjellen (1864-1922) tarafından kullanılmış, ancak bilimsel anlamda, Alman coğrafyacı Friedrich Ratzel (1844-1904) jeopolitiğin temellerini oluşturmuştur. Kavramın kullanılmasının nedeni de sömürgeci kaygılar bu coğrafyanın geleceğinin şekillenmesinde etkili olması olmuştur.⁷⁷ Temelde “Ortadoğu” kavramının, “Şark” (Doğu) ve “Yakınoğu” (Near East) kavramları gibi Batı merkezli ve sübjektif bir kavramlaştırmanın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte kullanım sahasına girdiği söylenmiştir. Bu kavramlaştırmayı yönlendiren ana bakı, Avrupa'yı dünyanın merkezi olarak kabul eden ve dünyanın diğer bölgelerini bu merkeze olan uzaklıklarına göre “yakın”, “orta ve “uzak” şeklinde kategorize eden bakış açısı olmuştur.

Dünyanın en eski ve köklü medeniyetlerine ev sahipliği yapan Ortadoğu, dünya tarihi boyunca adından sıkça söz ettiren bir coğrafya olmuştur. Jeopolitik olarak önemli bir konumda yer almanın getirmiş olduğu avantajlar bölgenin her zaman göz önünde olmasının sebebi olmuştur. Bunun yanı sıra birlikte bölgeyi dünyanın odak noktası haline getirmiştir. Dünya üzerindeki en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Ortadoğu birçok medeniyete beşiklik etmiştir. Petrol rezervlerinin yüksek olması, stratejik konumu açısından göç ve ticaret yollarının kavşak noktası olması, tek tanrılı inanç sisteminin doğduğu yer olması ve kültürel zenginliği ile tarih boyunca süregelen ve günümüzde halen devam eden birçok olaylara ve savaşlara tanıklık etmiştir. Tüm stratejik özellikleri bağlamında önem taşıyan Ortadoğu, Fransız ihtilali ve sanayi devrimi sonrasında dönem haricinde tarih boyunca merkezi olma konumunu devam ettirmiştir. Jeostratejik, jeokültürel ve jeoekonomik önemi dünyaya hâkim olma amacı

⁷⁵ Mohammad- Reza Djalili Thierry Kellner, “İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi”, 1. Basım, Ocak 2011, s. 50.

⁷⁶ Arı, a.g.e., s. 94.

⁷⁷ Ömer Turan, *Tarihin başladığı nokta Ortadoğu*, Step Ajans Yayınları, İstanbul 2002, s. 15.

taşıyan her devlet Ortadoğu'ya sahip olma isteği bulunmuştur. Bu hâkimiyet mücadelesi sonucunda meydana gelen büyük savaşlar ve göç dalgaları hem dünyayı hem de bölgeyi sürekli biçimde değiştirmiştir. Antik dönemde Mısır, Mezopotamya, Anadolu ve İran merkezli devletler ve imparatorlukların hâkimiyet mücadelelerine sahne olan Ortadoğu, Büyük İskender ve Roma imparatorlukları döneminde büyük ölçekli siyasi bütünlüğe kavuşmuştur.⁷⁸Ortadoğu bölgesinin içine aldığı coğrafya, tarih boyunca değişik bölgeleri içeren bir coğrafya olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlamalar sırasında her küresel güç kendi çıkarına göre sınırlarını çizmiştir. Ortadoğu, bölgesel sınırlar içerisinde değerlendirildiğinde günümüz şartlarında sınırları Türkiye, İran, Irak, Suriye, Basra Körfezi, Arap Yarımadası, Mısır ve Kıbrıs'ı kapsayan coğrafya olarak tanımlanması uygun bir tespit olmuştur. Eskiden baharat ve ipek yolu nedeniyle ticarete dikkat çeken Ortadoğu günümüzde daha çok sahip olduğu enerji kaynakları sebebiyle dikkat çekmiştir.⁷⁹Ortadoğu'nun stratejik açıdan önemine dikkat edildiğinde, Dünya'da petrol rezervlerinin % 65'ne sahiptir. Deniz ticaret yolları ve geçitlerinin büyük kısmını kontrol etmiştir. Bölgenin coğrafi tanımı konusunda hemfikir olunamamasının nedenleri, kültürel özellikleriyle yakından ilgili olmuştur. Bu nedenle, Ortadoğu konusunda çalışan araştırmacıların bakış açıları, etnik kökenleri, ideolojileri ve milliyetlerinden beslenen çok çeşitli ve farklı Ortadoğu tanımları mevcut olmuştur.⁸⁰1900'lü yılların başından petrolün yeni bir enerji kaynağı olarak önem kazanmasına kadar geçen süreçte, Ortadoğu petrol savaşlarının ortasında kalmıştır. Öncesinde siyasi ve coğrafi açıdan "Yakın Doğu" olarak adlandırılan bölge, uluslararası petrol literatürüne "Ortadoğu" olarak girmeye başlamıştır.

Tarih boyunca doğal kaynaklar, başta enerji kaynakları olmak üzere insanoğlunun asırlardır tüketim aracı olarak kullanmıştır. Petrol, temel ham madde kaynakları içerisinde önemli bir yer almıştır. Bu bakımdan geçmişten günümüze kadar hiçbir enerji kaynağı petrol kadar insan topluluklarının yaşantılarına girmemiştir. Savaş araçlarının kullanımından ısınmaya, aydınlatmadan ulaştırmaya, ilaç sektöründen elektrik üretimine, dokuma sanayisinden plastik malzeme imalatına kadar birçok sahada petrol ve doğal gaz kaynakları, birer stratejik ham madde olarak

⁷⁸ Gökhan Çetinsaya, *Ortadoğu*, Diyanet İslam Ansiklopedisi, cilt.33, s. 404.

⁷⁹ Özey, *a.g.e.*, s. 314.

⁸⁰ Erol Kapluhan, *Dünya Enerji Kaynakları Açısından Orta Doğu Petrolleri ve Önemi*, Yeni Türkiye Dergisi, Ortadoğu Özel Sayısı, Ocak- Haziran 2016, yıl 22, sayı 82, s. 454.

kullanılmıştır. Böylesi çok yaygın bir kullanım alanına sahip olan petrol ve doğal gazın yerine geçebilecek alternatif enerji kaynağının bulunması ve üretilmesi yakın zamanda mümkün görülmemiştir. Diğer yandan bir kaynağın stratejik önemi, kaynağa olan ihtiyacın miktarı ve arzu edildiğinde kaynağa ulaşım imkânı, kaynağın kullanım sahaları, yerine kullanılabilen alternatif kaynakların varoluşu ve miktarı, kaynakların ülkeler arasındaki dağılımı ve kaynakların parasal değeri ile de ölçülebileceği görülmüştür. Bu durumda Ortadoğu ülkelerinin iç ve dış politikalarını etkilenmiştir. Bunun yanı sıra Ortadoğu'nun enerji rezervi bakımında dünyada lider olması, ülkelerin odak noktası haline gelmesini sağlamıştır.⁸¹I. Dünya Savaşının sonlarına doğru Çarlık yönetimi devrilmiştir. Amerikalılar savaşa katılmış, enerji kaynakları açısından dünya devletlerinin dikkatini çeken Orta Doğu toprakları Osmanlı İmparatorluğunun elinden alınmıştır ve daha da önemlisi Alman gücü yenilgiye uğratılmıştır. Fakat Ortadoğu'nun sorunları devam etmiştir. Bu sorunlar arasında işgal altına alınan toprakların gizli anlaşmalarda öngörülen devlete verilip verilmeyeceği ve sonradan katılan Amerikalıların hissesi yer almıştır.⁸²1918 yılında İngiltere Dışişleri Bakanı, Orta Doğuyu şu şekilde tanımlamıştır: "Petrolü hangi sistemle elde edeceğimiz konusu beni hiç ilgilendirmiyor. Tamamen emin olduğum tek gerçek şu petrole mutlaka ihtiyacımız vardır". O yıllarda İngiltere'nin Savaş Kabinesinin Bakanı Sir Maurice Hankey, İngiltere Dışişleri Bakanı'na gönderdiği mektubunda şöyle demiştir: "İleride oluşacak bir savaşta petrol bugünkü savaşta kömürün bulunduğu yerde olacaktır veya en azından kömürle aynı paralelde olacaktır. Büyük potansiyelde petrol alabileceğimiz kontrolümüz altındaki yerler İran ve Mezopotamya'dır. Bu nedenle petrol kaynağı olan bu iki yer üzerindeki kontrolümüz İngiltere'nin savaştan beklediği birinci sınıf hedef olmalıdır"⁸³Birinci Dünya Savaşı çıkmadan önce George Clemenceau'nun "Petrole ihtiyacımız olduğu zaman bakkalıma gider alırım" dediği söylenmiştir. Clemenceau daha sonra savaş süresince düşüncesini değiştirip petrol arayışına yönelmiştir. Fakat yöneldiği yer bakkalı değil, Ortadoğu olmuştur. İngiltere, Fransa 16 Mayıs 1916 yılında gizli görüşmelerle yürütülen Sykes-Picot anlaşmasını imzalamıştır. Bu anlaşmanın temel amacı Osmanlı

⁸¹ İbrahim AYTEKİN *Petrol Krizi Sonrasında Seçilmiş Dünya Ülkelerinin Ortadoğu Politikaları: Oyun Teorisi Uygulaması*, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Niğde, Temmuz 2012, s. 12.

⁸²Shakri, a.g.e., s. 38.

⁸³ Yergin, a.g.e., s. 184-185.

topraklarının paylaşımının nasıl yapılacağı konusu olmuştur. Bu anlaşma ile petrol açısından zengin bölge olan Aka-Kerkük hattının kuzeyinin Fransız, Güneyinin ise İngilizlerin nüfuz alanı içinde olacağı herkes tarafından kabul edilmiştir. Fakat savaşın ardından Musul ve civarı İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Yaşanan bu olay iki ülke arasında toprak paylaşımı konusunda anlaşmazlıklara yol açmıştır. Bilindiği gibi, Musul 1916 yılında Sykes-Picot anlaşmasıyla Fransızlara verilirken, savaş bittiğinde İngilizler Osmanlı İmparatorluğuyla Mondros Mütareke anlaşmasını imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre, Türk birlikleri Toros'tan Musul bölgesine kadar alanı kontrol etmekteyken, İngiliz birlikleri ise Bağdat ve civarını denetlemeye çalışacaktı. 7 Kasım'da Türk birliklerinin Musul bölgesinden çekilmesiyle İngiliz güçleri burayı işgal etmiştir. İngilizlerin ve Fransızların bu bölgeden vazgeçmemesinin en önemli nedeni bölgedeki potansiyel petrol rezervlerini kaybetmemek olmuştur.⁸⁴20. yüzyıldan beri devam eden paylaşım mücadelesinde en önemli olaylardan biri 15 Mart 1920'de Kahire'de toplanan konferansı olmuştur. Bu konferansa İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Lord Curzon başkanlık etmiştir. Bu konferansın en önemli konularından biri, 'daha büyük bir Irak' oluşturma fikrine dayanmaktaydı. Deterding de, Orta Doğu petrol sahalarını elde etmek için Türkleri petrol sahalarından atmanın gerekliliğine inanmıştır.

Londra ise bu bölgede, Şerif Hüseyin'in önderliğinde bir Arap devleti kurmak istemiştir. Musul petrolünü yeni devletin hayatta kalması için önemli görmüştür. Fakat bu sırada Fransa Musul petrolü üzerinde imtiyaz talep etmiştir. Savaş bittiğinde 1920 Nisanı'nda İngiltere ve Fransa arasında anlaşmazlıklar olmasına rağmen, San Remo Antlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmayla İngiltere, Filistin ve Irak üzerinde denetim hakkına sahip olmuştur. Fransa ise Lübnan ve Suriye üzerinde manda hakkını elde etmiştir. Aynı zamanda bu anlaşmaya göre, Fransa, Mezopotamya petrolünün yüzde 25'ini almaktaydı. Yani Fransa'ya, anlaşma gereği, Almanların olup savaş esnasında İngiltere'nin aldığı Alman payına sahip olmaktaydı. Bunun karşısında Fransızlar Musul üzerindeki haklarından vazgeçmiştir. Anglo-Persian Oil Company % 47,5 ve Royal Dutch Shell % 22,5 ve Gülbenkyan % 5'i üzerinde hak sahibi oluyordu. Daha sonra İngiltere, Henry Deterding'in İngiliz vatandaşlığına geçmesiyle TPC'nin %75

⁸⁴ Ayhan, *a.g.e.* s. 140-142.

payına sahip olmuştur.⁸⁵Sonuç olarak bakıldığında, dünyadaki petrol tüketimi 1913 yılın başlarında genel olarak 565 milyon varil olarak belirlenmiştir. Savaşın sonlarında 1918 yılına gelindiğinde petrol tüketimi 687 milyon varile erişmiştir. I. Dünya Savaşı ile birlikte petrol bölgesi olan Ortadoğu savaş alanına dönüşmüştür. Savaş sırasında petrol bölgelerinin kimin elinde kalacağını hesapları yapılmıştır. Petrol yenedünya düzenin ve özellikle de modern Ortadoğu tarihinin biçimlenmesinde çok önemli bir etken olmuştur. I. Dünya Savaşının çıkmasıyla Petrol zengin bölgesi Ortadoğu büyük güçler tarafında masaya yatırılmıştır. Bilindiği gibi, bu süreçte Ortadoğu Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmıştır ve batılı emperyalist güçler arasında paylaşılmıştır. 1916 yılında Sykes-Picot anlaşmasıyla Fransa ve İngiltere Ortadoğu topraklarını da aralarında pay ettiklerine şahit olmuştur. Fakat bunu yaparken ne milli, ne kültürel, ne de mezhepsel yapıyı önemsemmiştir. Bu anlaşmayla Ortadoğu'nun petrol haritasını çizip, paylaşmıştır. Bu yüzden, Sykes-Picot anlaşması Ortadoğu'daki nüfuz bölgeleri de tarif edilmiştir.⁸⁶Ortadoğu'nun enerji kaynakları önemlidir ama buna rağmen, dünya siyasetindeki yerini sadece petrolle sınırlandırmak doğru olmaz. Bölgeyi önemli kılan bir diğer unsur; insanlığın büyük bir kısmının mensubu olduğu, üç büyük dinin buradan çıkmış olması da bölgenin önemini gözler önüne sermesi bakımından önemli olmuştur. Ortadoğu yalnızca kültürel bir başlangıç yeri değil, aynı zamanda Doğu ve Batı arasında kültürel değerlerin, medeniyetlerin, inançların taşındığı bir bölge halini almıştır. Kudüs, hem Müslümanlar, hem Hristiyanlar, hem de Yahudiler için kutsal mekânlardan birisi olarak yer almıştır. Hristiyanlar Kudüs'te hac ibadetlerini yaparken, Yahudilerin meşhur ağlama duvarı Kudüs'tedir. Müslümanların da ilk kıblesi Kudüs'tür. Bu bakımdan Ortadoğu her üç dinin mensupları için de kritik ve önemli bir bölge olmuştur. Özellikle Kudüs gibi üç din tarafından kutsal kabul edilen bir yerin Ortadoğu'da olması bölgeye ayrı bir mistik boyut katmaktadır. Bu bağlamda özellikle Kudüs bölgesi dinsel amaçlardan kaynaklanan mücadeleye sahne olmuştur.⁸⁷Bölgenin bir başka önemli özelliği, Avrupa, Asya ve Afrika kıtaları arasındaki kültürel ve ekonomik bir aracı olması olmuştur. İpek, şeker, kâğıt, barut ve pusula gibi Uzakdoğu malları, Ortadoğu kanalıyla Avrupa'ya ulaştırılmıştır. 15. yüzyılda deniz yollarının bulunmasıyla bölgenin kıtalararası ulaşımdaki azalan önemi, modern

⁸⁵ Yergin, *a.g.e.*, s. 185.

⁸⁶ Shakri, *a.g.e.*, s. 42.

⁸⁷ Kapluhan, *a.g.e.*, s. 455.

zamanlarda Süveyş Kanalı'nın açılması ve hava yollarının ortaya çıkmasıyla yeniden eski konumuna gelmiştir. Dünyanın önemli su yollarından Türk boğazları, Süveyş kanalı, Kızıldeniz, Bab-el Mendep Boğazı, Hürmüz Boğazı ve Basra Körfezi Ortadoğu'da coğrafyası içerisinde yer almıştır. Bunların ne kadar önemli taşımacılık ve ulaşım merkezleri olduğu, 1956 ve 1967-1970'te Süveyş Kanalı'nın, 1980'den sonra da Basra Körfezinin kapanmaları ya da kapanma tehlikesiyle bulunmasıyla açık bir biçimde ortaya çıkmıştır.⁸⁸Geçmişten günümüze stratejik, ekonomik ve siyasal mücadelelerin odak noktası haline gelen Ortadoğu, Dünya enerji merkezi olmasından dolayı uluslararası mücadelelerin yaşandığı nokta olmuştur. Ortadoğu, dünya petrol rezervlerinin yaklaşık olarak % 68'i, doğalgaz rezervlerinin de % 40'ına sahip bir bölgedir. Bölgeye bakıldığında Basra körfezinde yoğun olarak görülmüştür. Suudi Arabistan tek başına dünya petrol rezervlerinin % 25'ine ev sahipliği yapmıştır. Bu oran ABD'nin on katı Rusya'nın ise beş katı daha fazla olduğunu göstermiştir. Irak ise 115 milyar varil ile % 11 oranında petrol rezervine sahip olmuştur. Her iki ülkenin nüfusları da 25 milyonun üzerinde bir oran seyretmiştir. İran'a bakıldığında 135 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervine sahip olmuştur ve bu da yaklaşık olarak dünya petrol rezervlerinin % 12'sine sahip olduğunu göstermiştir. Basra Körfezinde bulunan diğer ülkeler Kuveyt ve BAE'nin ise 100 milyar varil petrol rezervine sahip olduğu görülmüştür. Bilinen rezervler dışında dünyanın tahmin ettiği rezervlerin ise 2 trilyon civarında tespit edilmiştir. Bunların büyük bir kısmı da Ortadoğu coğrafyasında yer almıştır. 1999 yılına kadar 90 milyar varil petrole sahip olan İran, 2003 yılında 135 milyar varile kadar çıkmıştır. Bu durumun ilerleyen zamanlarda daha çok artması beklenmektedir. Bu bakımdan İran'ın 285, Irak'ın ise 260 milyar varil civarında petrole sahip olduğu tahmin edilmiştir.

Suudi Arabistan'ın kanıtlanmış ve tahmini petrol rezerv miktarı 650, Kuveyt ve BAE'nin 200 milyar dolayında olduğu tahmin edilmiştir.⁸⁹Ortadoğu coğrafyası dini, kültürel ve etnik çeşitlilik, petrol rezervlerinin bol oluşu, sınırlı su kaynakları, kontrolsüz ve aşırı silahlanma, ekonomik sıkıntılar, gelişmemiş siyasal kültür ve otoriter liderler vb. nedenler bu coğrafyaya ait özellikleri içerisinde barındırmıştır. Bunların yanı sıra yabancı güçlerin etkisi, bölgenin bulunduğu coğrafya gibi dış

⁸⁸ Oral Sander, *Siyasî Tarih 1918- 1994*, İmge Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 74.

⁸⁹ Arı, *a.g.e.*, s. 111.

etkenlerden dolayı da siyasi, kültürel, sosyal ve ekonomik çözümler üretebilmenin ve uygulamaya geçirmenin her dönem oldukça güç olduğu çok zor bir coğrafya olarak tanımlanabilmiştir. Zor şartlarda yaşayan bölgedeki halk ve ülkeler, bugüne kadar pek çok siyasi, sosyal, ekonomik ve askeri nitelikteki münakaşa, çatışma ve savaşları birebir ve en derinden yaşamıştır. Günümüzde de aynı sıkıntıları yaşamayı sürdürdükleri görülmüştür. Buna benzer çatışma ve savaş ortamlarının keşif varlığı Ortadoğu halkında sürekli bir endişe, korku, huzursuzluk, güvensizlik ve kontrol edilemeyen-süreklilik taşıyan bir savunma güdüsü oluştururken, Ortadoğu devletleri bazında ise önemli güvenlik kaygıları oluşturmuştur. Ortadoğu genelinde bu güvenlik kaygılarını meydana getiren veya dolaylı yollardan bu kaygıların gelişmesine teşvik eden birden fazla iç ve dış etken var olmuştur.⁹⁰Petrole dayalı hegomonik güç paylaşımlarının sonucu yapay haritalar kapsamında yeni devletler olarak ortaya çıkmıştır. Büyük zorluklarla ve mücadelelerle kazanılan bağımsızlığın hemen ardından insanların kaderlerinin iyileştirilmesi kapsamında iki ideolojik fikir oluşmuştur. Demokrasi ve İslamiyet. Zaman içinde halkın tabanına yayılan asıl demokrasi yerine en üst düzeydeki elit bir tabakanın yönettiği bir demokrasi taklidi türemesi sonucunda bu durum en çok muhafazakârların işine yaramıştır. Lakin tarihsel süreç incelendiğinde bu coğrafyaya özgü mevcut risk faktörlerinin güvenlik kaygılarının artmasında ve güvenlik algılamalarının oluşmasında dış etkenlerle karşılaştırıldığında daha etkili olduğu görülmüştür. Ortadoğu'daki dini çeşitlilik bölgede karmaşıklıklara ve savaş ortamlarının oluşmasına zemin hazırlamakla birlikte bu olayların oluşumunun hız kazanmasında da önemli bir rol oynamaktadır.

Ortadoğu dünya anakarasının merkezinde yer almıştır. Aynı zamanda çevresinde bulunan denizler sayesinde okyanuslara ve kıtalara ulaşım sağlama konusunda çok önemli bir yere sahip olmuştur. Sahip olduğu konumu sayesinde ürettiği petrol ve doğalgazı dünya pazarlarına rahatlıkla ulaştırma imkânı elde etmiştir. Oluşturulan geniş boru hatları şebekeleri petrolün uluslararası boğazlara ulaşımında kritik öneme sahip olan Babülmendeb ve Hürmüz Boğazları ile Süveyş kanalı gibi geçiş yolları stratejik tıkanma noktalarını olumsuz etkilerini azaltmıştır.

⁹⁰ Aytakin, *a.g.e.*, s. 13.

Ortadoğu'yu Kafkasya, Balkanlar, Anadolu ve Arap yarımadalarının bağlandığı bölge şeklinde açıklanabileceği gibi denizleri ön plana çıkararak, bu coğrafyanın Karadeniz, Akdeniz, Hazar denizi ile Basra Körfezi ve Hint Okyanusu arasındaki bölge olarak tanımlanmıştır. Kısacası bu bölge 3 kıtaya girip çıkan yolların bağlandığı bir bölgedir. Yine günümüzde de hava ulaştırmasının önem kazanmasından dolayı, Ortadoğu toprakları Doğu-Batı arasındaki hava ulaşımında, bağlayıcı rol oynayan durumu ile de büyük bir önem kazanmıştır.⁹¹

Jeopolitik olarak üç kıtanın kesişim noktasında yer alan Ortadoğu, dünyanın en önemli lojistik ve ulaşım noktalarının da kavşağında yer almıştır. İkinci Körfez Savaşı ile bölgede yaşanan son gelişmeler Ortadoğu'yu; kitle imha silahları ile balistik füzelerin en yoğun ve en hızlı yayılma eğiliminin olduğu coğrafya haline getirmiştir. Soğuk Savaş döneminde dünyanın iki süper gücünün nüfuz mücadelesine sahne olan Ortadoğu'nun, günümüzde de yoğun bir etki alanı mücadelesine sahne olduğu görülmüştür. Ortadoğu'nun gelişimini devam ettiren günümüz dünyasındaki önemini petrolden almıştır. Batı ekonomisinin ihtiyacı olan enerji kaynaklarına sahip olmasından dolayı büyük güçlerin bölgedeki var oluşu hayati bir önem taşımıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası hızlanan sanayileşme süreci, enerji talebini arttırırken 1973'teki ilk petrol krizi, dünya ekonomisini şaşırta ve birçok kalkınmakta olan ülkede ani fiyat artışları sonucu yüksek enflasyon ve ekonomik bunalımlara eşlik eden siyasi krizler ve askeri darbelere kadar uzanan derin etkiler yaratmıştır.

Ekonomik perspektiften Ortadoğu'ya bakıldığında Ortadoğu, tarih boyunca ve günümüzde uluslararası ticaret yollarının geçiş noktası olması, petrol ve doğal gaz gibi önemli yer altı kaynaklarına sahip olması münasebetiyle ekonomik olarak çok önemli bir coğrafya olmuştur. Ortadoğu ülkeleri petrol zengini ülkeler olarak görünse de, aslında Ortadoğu ülkelerinin kişi başı gelir dağılımları birbirlerinden çok farklı şekillerde gözlemlenmiştir. Kuveyt, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan gibi ülkelerde kişi başı gelir çok yüksek seviyelerde seyir gösterirken, Suriye, Yemen, Afganistan gibi ülkelerde ise yoksulluk yüksek seviyelerde olmuştur. Genel olarak kişi başı düşen gelir çok düşük seviyelerde seyretmiştir.

⁹¹ Arı, *a.g.e.*, s. 113.

Yıllar içerisinde hızlı bir şekilde artan petrol fiyatları bölgeyi temel mücadelelerin odak noktası haline gelmiştir. Norveç ve İngiltere dışında ciddi bir enerji kaynağına sahip olmayan Avrupalı ülkeler bu bölgeye bağımlı bir durumda olmuştur. Ortadoğu da petrol üretimi büyük oranda ulusal petrol şirketlerinin elinde olsa da rafine, taşıma ve pazarlama noktasında hala büyük şirketlerin hâkimiyeti söz konusu olmuştur.⁹² Öte yandan petrol fiyatlarındaki artış doların uluslararası piyasada değer kazanmasına neden olmuştur. Dünya piyasasında % 50 oranında dolar ile alışveriş sağlamıştır. Bu yüzden talep edilen dolar, doların üstünlüğünü sağlamıştır.

Ortadoğu ülkelerinde gelişen toplumsal ve politik⁹³ milliyetçiliğin en temel karakteristiği anti sömürgeci olması olmuştur. Bu yüzden I. Dünya Savaşı sonrası İngiltere ve Fransa tarafından bölgeye dayatılan siyasi ve ekonomik düzene bir karşı çıkış olarak güçlenen ve toplumsal destek bulan Nasırizm ve Baas hareketleri, kısa sürede petrol düzenini hedef alan siyasi hareketler haline gelmiştir. Bu bakımdan Irak'ta, Mısır'da ve Suriye'de Arap milliyetçiliği temelinde yükselen iktidarlar, Batı ile işbirliği içindeki ülkeleri ve onların petrol düzenini hedef alan toplumsal hareketlere hem isteklendirme hem de askeri ve ekonomik destek göstermiştir. Petrol, bu ülkeler tarafından dış politikanın önemli bir gündem maddesi haline getirilmeye çalışılmıştır. İmtiyazlı şirketler de faaliyetleri ile radikal ülkelerin eleştirilerinin toplumsal bir destek bulmasını sağlamıştır. Radikallerin başında gelen Nasır ayrıca Arapların petrol silahını kullanarak İsrail'i ve onu destekleyen Batı'yı cezalandırmasına da öncülük etmiştir.

Arapların petrolü sadece artmak ile sınırlı kalmamıştır. Koşullarda ev sahibi ülkeleri ihya edecek şekilde düzenlemeler yapılmıştır. Bazı Arap ülkelerinin geliri çarpıcı bir şekilde artış göstermiştir.⁹⁴

⁹² Arı, *a.g.e.*, s. 114.

⁹³ Yergin, *a.g.e.*, s. 186.

⁹⁴ Goldschmidt Jr. Lawrence Davidson, *a.g.e.*, s. 411.

İKİNCİ BÖLÜM

PETROL'ÜN SİYASETTEKİ YERİ VE ÖNEMİ

21. yüzyılda uluslararası ilişkiler ve devletlerin dış politika stratejileri bakımından bakıldığında ana belirleyici unsurlardan biri enerji kaynakları olarak tanımlanmıştır. Enerjiye bağımlılık, ülkelerin dış güvenlik yaklaşımlarının şekillendirildikleri görülmüştür. Bu bakımdan ülkelerin uluslararası hamleleri ve tutumları enerjiye sahip olma, enerji lojistiğinin güvenliğini sağlama ve dünya enerji kaynakları üzerinde denetim kurma amaçları taşıdığı belirtilmiştir. Petrol, enerji kaynağı olsa da, aslında sanayi çağında ekonomik, askeri ve politik güçlerin kaynağı ve yaşanan uluslararası sorunların bazen “gizli”, bazen ise “aleni” sebepleri içerisinde yer almıştır. Nitekim uluslararası petrol endüstrisi kendine has dinamiklere sahip, zor bir dengeyi tutturmaya çalışan sosyal bir sistem içerisinde bir oluşumu söz konusu olmuştur. Bu sistem hem ulusal ve uluslararası dinamikleri hem de şirketlerin dinamiklerini bir potada eritirken, sosyo-ekonomik ve politik yeni çıktılara dönüştürmeye başlamıştır. Bu bakımdan, genellikle enerjinin özelde petrolün yerel ve uluslararası boyutları olan ve devletler, örgütler, şirketler, toplumlar ve hatta bireyler arası çapraz ilişkileri barındıran transnasyonal bir olgu olduğu göz önünde bulundurulmuştur.⁹⁵ I. Dünya Savaşından sonraki süreç içerisinde gelişen global güç dengesinde petrolün önemli bir faktör olduğu görülmüştür. Batı Avrupa’daki ülkelerin petrol gibi önemli bir enerji kaynağına sahip olmamaları, başlangıçta onlar için bir tehlike olarak görülmüş ve adı geçen ülkeler petrol bölgelerinin paylaşımında yarışa girmeye başlamıştır. I. Dünya Savaşının çıkmasına kadar götürmüştür. Fakat gittikçe ekonomik değeri artan petrolün bazı ülkelerde hiç olmaması bulunup çıkarılmasının tehlikeli ve pahalı olması, elde edilen ham petrolün zor ve pahalı bir işleme tabii tutulmadan kullanılmaması, petrolün, rezervine sahip olmayan ülkeler için başlangıçta beliren tehlikeyi ortadan kaldırmıştır. Zira ekonomik ve teknik bakımdan yetersiz düzeyde olan petrol sahibi ülkelerin bu kıymetli maddesinin değer kazanması, yine Batılıların sermaye ve teknolojisi sayesinde olmuştur. ⁹⁶Teknolojinin gelişmesiyle birlikte üretim fonksiyonlarının da değişmesiyle ülkelerin enerji ihtiyaçları seri bir

⁹⁵ Bilgehan Emekler, Nihal Ergül, *Petrolün Uluslararası İlişkilerdeki Yeri: Jeopolitik Teoriler ve Petropolitik*, Bilge Strateji, Cilt 2, Sayı 3, Güz 2010, s. 63.

⁹⁶ Varol, a.g.e., s. 10.

şekilde artış göstermeye başlamıştır. Az sayıda alternatif enerji kaynağı olması ve üretimde girdi kullanımının kısıtlı olması ülkeler için enerjinin önemini daha da arttırmıştır.

Gelişmiş ülkelerde sanayileşmenin artmasının yanı sıra gelişmekte olan ülkelerdeki hızlı nüfus artışı da dünya genelinde enerji talebinin hızla artmasını sağlamıştır. Enerji talebinde yaşanan bu hızlı artış ve bu artışın devam edeceği yönündeki beklentiler, ülkelerin enerji kaynaklarına ucuz, kesintisiz ve güvenilebilir bir biçimde ulaşma isteklerini de beraberinde getirmiştir. Böylelikle enerjiye olan gereksinim günümüzde ülkeler için ekonomik ve politik açıdan stratejik bir hamle haline dönüşmüştür.⁹⁷ Petrolün uluslararası ilişkilerde stratejik bir öneme kavuşması, modern bir enerji kaynağı olarak kömürün yerini almasıyla mümkün olabilmıştır. Petrol, sağladığı enerji bakımından kömürden çok daha üstün, bunun yanı sıra çıkarma, taşıma ve kullanım bakımından kömürden daha avantajlı olması nedeniyle 20. yüzyılın sonlarına doğru sanayiden ulaşım her alanda kömürün yerini almıştır. 1908 yılında İran'da geniş petrol alanlarının bulunmasının ardından İran, Ortadoğu'da önemli bir almıştır.

Petrolün ortaya çıkmasının ardından İngiltere dikkatini Bağdat'ın güney bölgesindeki ve özellikle Basra körfezindeki stratejik olarak önemi olan alanlara çevirmiştir.⁹⁸ I. Dünya Savaşından sonraki dönemde Ortadoğu petrol alanları üzerindeki etkilerini artıran İngiltere, Amerika ve diğer ülkelerin petrol şirketleri, 1950'lere gelindiğinde ise Ortadoğu ham petrol üretiminin yaklaşık %90'ını kontrol altında tutmayı başarmıştır. İtalyan Mattiel'in tanımlamasıyla "yedi kızkardeşler" olarak da bilinen bu şirketler Amerikalı Exxon, Socal, Mobil, Texaco, Gulf; İngiliz BP ve İngiliz Hollanda ortaklığı Royal Dutch Shell şirketleriydi. Bu yedi şirkete Fransız Devlet şirketi CFP'yi de eklemek gerekir. 1930'ların sonuna kadar bu sekiz şirket dünya petrol endüstrisinde tam bir denetime sahip olduğu görülmüştür. Bu şirketler petrol üretiminin % 90'nını ellerinde bulundurmaya başarmıştır.⁹⁹

Bu sekiz şirket birlikte komünist olmayan ham petrol üretiminin en az 4/5'inin üretimini sağlamıştır. Ortadoğu'da Amerikan şirketleri ilk olarak Aramco ile Suudi

⁹⁷ Çelik, a.g.e., s.5.

⁹⁸ Tuncer Topur, "Yıkımın Adı Barış: Ortadoğu", okumuş adam yay. , Aralık, 2006, s. 44.

⁹⁹ Alain Gresh- Dominique Vidal, *Ortadoğu: Mezopotamya'dan Körfez Savaşına*, çev. Hamdi Türe, s. 46.

Arabistan petrolünün tümünün üretirken, Musaddık'tan sonraki dönemde İran üretiminde de önemli bir pay kazanmıştır. İran'da İngiliz BP şirketi ile Fransız CFP Amerikalı şirketler ile birlikte ham petrol üretimini gerçekleştiren diğer şirketler olmuştur. Kuveyt'teki ham petrol üretimi BP ile Gulf'ın ortaklaşa %50-%50 hisse sahibi olduğu KOC tarafından sağlanmıştır. Irak'ta IPC ortakları ve Abu Dabi'de BP en önemli üreticiyken, Katar'da IPC'nin yanında Shell ülkenin deniz alanlarındaki petrol imtiyazını elde eden şirketler olmuştur. Ortadoğu'daki ham petrol üretimi sürekli artarken ve üretimden önemli gelirler elde edilirken, bu durum petrol üreticisi ülkelerin petrol imtiyazlarını sorgulamalarına yol açacak gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Büyük petrol şirketleri Ortadoğu'daki petrol düzenini korumak için birlikte hareket ederken, üretici ülkeler arasında yukarıda değindiğimiz ideolojik, politik ve ekonomik sorunlar bu ülkeleri birlikte hareket etmemesini sağlamıştır. Çünkü bu ülkeler aynı zamanda kendi gelirlerini artırmak için şirketleri topraklarındaki üretimi artırmaya zorlamaları nedeniyle de birbirlerine birer rakip konumunda yer almıştır. Fakat 1950'li yıllarda meydana gelen gelişmeler üretici ülkelerin şirketler karşısında birlikte hareket etmelerine yol açmıştır.¹⁰⁰1920'li ve 1930'lu yıllarda çok uluslu petrol şirketlerine verilen imtiyazların büyük bir kısmı üretici ülkelerin çıkarından çok petrol şirketleri ve onların ülkelerinin yararına işleyen kendine özgü bir sistemin ürünü olmuştur. Doğal olarak bu sistem petrol şirketleri ile üreticisi ülkeler arasında bulunan asimetrik bir ilişkiden kaynaklandığını göstermiştir. Fakat üretici ülkeler ile petrol şirketleri arasında bu asimetrik ilişkinin ortaya çıkmasının birçok sebebi bulunmuştur. Bunlardan en önemlisi Arap ülkelerinin hem doğusunda hem de Manda yönetimleri ile idare edilmelerinden İran hariç birincil derecede İngiltere ve Fransa'nın sorumlu olması olmuştur. Nitekim İran dışındaki imtiyaz anlaşmalarının yapıldığı yıllarda 1920'li ve 1930'lu yıllar olmuştur. Irak'tan imtiyazlar bu ülke doğrudan İngiltere'nin işgali altındayken alınmıştır. Kuveyt, Katar, Abu Dabi ve diğer emirliklerle de İngiliz politikasının döneminde imtiyaz anlaşmaları imzalanmıştır.¹⁰¹Petrol üreticisi ülkeler ile yapılmış olan imtiyaz anlaşmalarının kendine özgü bir sistem içerisinde bulunmuştur. İmtiyaz sisteminin en temel yönü, hükümetlerinin desteğini arkasına alan uluslararası petrol şirketlerinin petrol üreticisi ülkelerin petrol sektörü üzerinde

¹⁰⁰ Ayhan, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁰¹ Abbas Alnasrawi, *Arap Nationalizm, Oil, and the Political Economy of Dependency*, New York-London: Greenwood Press, 1991, s. 70.

kapsayıcı bir denetim kurmalarını sağlamak olmuştur. Bunun yanı sıra, imtiyaz sürelerinin uzun bir dönemi kapsamı, şirketlerin petrol üretimi ve satışı konusunda bağımsız davranma gücü, şirketlerin mali konularda üretici olan ülkelere hesap vermemiş olması olmuştur. Bu yüzden imtiyazlar üretici ülkelerin petrol üzerindeki tüm haklarından feragat etmesiyle ortaya çıkmıştır. Şirketler fiyat, üretim ve ihracat üzerinde bağımsız bir güç konumunda olmuştur. Diğer bir deyişle üretici ülkelerin şirketlerin kararları üzerinde hiçbir etkisi bulunmamıştır. Zira hükümetlerin petrolden kaynaklanan geliri de petrol şirketlerinin gelirleri karşısında oldukça önemsiz görünmüştür. Petrol üreticisi ülkeler ile petrol şirketleri arasında kurulan asimetrik ilişkinin bir diğer sebebi de dönemin siyasal liderlerinin petrol sektörü konusunda bilgisiz ve öngörüsüz, ülkelerinin ise teknoloji yoksunu olmalarından kaynaklanmıştır. Bu eksikliklerin yanı sıra bir de bu ülkeler ekonomik yetersizlikler içerisinde oldukları bir dönemde imtiyaz anlaşmalarını imzalamıştır. Ayrıca büyük petrol şirketleri 1928 As-Is Anlaşması'nda görüldüğü gibi kendi aralarında kartel benzeri anlaşmalar yaparak, piyasa paylaşımı, üretim, fiyatlandırma gibi konularda ortak hareket etmeyi başarmıştır. 1950'lili yıllarda İran'ın kendi petrolünü millileştirme girişimine ya da Irak'ın kuzey Rumelya petrol sahasına dönük girişimlerinin engellenmesinde petrol şirketleri oldukça başarılı bir işbirliği gerçekleştirmiştir.

1960'lı yıllara doğru üretici ülkelerin imtiyaz süreçlerinin uzunluğu, şirketler tarafından işletilmeyen imtiyaz sahalarının kamulaştırılması, vergi ve hesap sorunları, doğalgazın kullanımından kaynaklanan parasal sorunlar, yönetsel sorunlar, yabancı işgücü, ülke vatandaşlarının çalışma koşulları, üretim giderlerinin düşürülmesi ve fiyatlandırma gücüne etki etme vb. gibi konularda birlikte hareket etme iradesi geliştirmek için önemli girişimler göstermiştir. Çünkü petrol sektörünün genişlediği bir dönemde tek başına hareket eden hükümetlerin bu konudaki çaresizliği ve petrol şirketlerinin uzlaşmaya yanaşmaması, üretici ülkelerde var olan politik ve ekonomik istikrarsızlığı derinliğini arttırmıştır. OPEC'in kurulması sürecinde gerek ekonomik gerekse siyasal unsurların önemli bir rol oynadığı görülmüştür. ¹⁰²1950-1960 yılları arası dönemde Dünya enerji tüketiminde petrolün yeri %38 iken, 1958'de %40'a kadar ulaşmıştır. Diğer yandan Avrupa'da hâlâ en önemli enerji kaynağı olan kömürün toplam enerji tüketimindeki payı ise hızla düşüş göstermiştir. 1938'de %81 olan bu

¹⁰² Ayhan, .a.g.e., s. 111.

pay, 1955'te %60'ın altında bir düşüş seyretmiştir. ABD'den farklı olarak Avrupa'da petrolün toplam enerji tüketimindeki payı, II. Dünya Savaşı öncesi dönemde %6'lar civarındayken, bu oran Savaştan sonra hızla yükselerek 1955'te %23'e çıkmıştır. 1950'lerin başında kanıtlanmış dünya petrol rezervlerinin 11 milyar ton olduğu tespit edilmiştir. Bu rezervlerin 4.4 milyar tonu Meksika'nın da içerisinde yer aldığı Kuzey Amerika bölgesinde yer alırken, Orta Doğu'daki rezerv miktarı da 4.1 milyar ton olmuştur. Diğer petrol rezervleri ise SSCB'nin denetimindeki toprakları içerisinde bulunmuştur. 1948 yılı itibariyle Basra Körfezi ülkeleri dünya petrol üretiminin yaklaşık %11,9'unu elde ederken, ABD tek başına dünya petrol üretiminin yaklaşık %59'unu gerçekleştirmiştir.¹⁰³1950'lili yılların ortasında, geleceğin önemli bir ithalatçı ülke konumuna geleceği belirginleşen ABD'de, kendi petrol rezervlerini koruma yönünde önemli adımlar atılmıştır. Amerikan petrol şirketleri başta olmak üzere çok uluslu şirketler artan dünya petrol tüketimini karşılayabilmek için zengin rezervlerin bulunduğu ve diğer bölgelerle karşılaştırıldığında nispeten daha ucuz maliyetlerle elde edilen Ortadoğu petrolüne yönelmeye başlamıştır. II. Dünya Savaşının ardından konuyla ilgili bir rapor hazırlayan Amerikan Senatosu, dünya petrol ihtiyacının %70'inin ABD petrol üretimiyle karşılandığını, fakat ABD üretiminin aynı hızla devam etmesi durumunda Amerikan rezervlerinin tükeneceğini ileri sürmüştür. Aynı raporda Amerikan rezervlerinin uzun dönemli kullanılabilmesi için Ortadoğu'daki petrol üretiminin artması gerektiğine işaret edilmiştir. ABD, artan üretime ve rezervine karşın, endüstride, ulaşımda, ziraatta ve daha birçok farklı alanda dünyanın en fazla petrol tüketen ülkesi konumunda olmuştur. Olası bir Amerikan ithalatını karşılayacak Avrupa'daki bilinen petrol rezervlerinin bir kısmı ise Sovyetler Birliği'nin nüfuzu altına girmiştir. Geriye hem ABD hem de müttefiki ülkeler için Basra Körfezi ülkelerinde bulunan rezervler kalmıştır. Bu çerçevede de öne çıkan soru Körfez ülkelerindeki rezervlerin miktarının Batı'nın artan tüketimini karşılayabilecek miktarda olup olmadığı olmuştur.¹⁰⁴1950'lerde meydana gelen birçok olay petrol şirketleri ile petrol üreticisi ülkeler arasındaki ilişkileri etkilemeye başlamıştır. Bunların içerisinde önemli olan, Arap Ortadoğu'sunda ve Basra Körfezi'nde anti sömürgeci bir anlayışa dayanan milliyetçi akımların toplumsal olduğu kadar politik anlamda güç kazanmış olması olmuştur. II. Dünya Savaşı'nı takip

¹⁰³ Mahmut Rasim Mutuk, *Orta Doğu Petrolleri*, s. 81-89.

¹⁰⁴ Ayhan, *a.g.e.*, s. 112.

eden dönemde İran’da gücünü artıran milliyetçili ve sol taraflı parti ve grupların ortak noktaları milli bir petrol politikası takip etmiş olmaları nedeniyle olmuştur. İran ile İngiltere arasındaki petrol krizinin CIA destekli bir darbe sonrası çözümlendiği bir dönemde Kahire, Süveyş Kanalı’nı millileştirerek Batı petrol güzergâhını istikrarsızlaştırmıştır. Süveyş Krizi sonrası Nasır’ın başarısı, imtiyazlı şirketler bakımından oldukça önemli sonuçları olacak gelişmeler zincirini başlatmıştır. Nasır, emperyalist ilişki ağı içerisinde kurulan ekonomik, politik ve kültürel işbirliklerini yerinden oynatmıştır. Nasır milliyetçiliğinin esas öldürücü gücü ise 1958 tarihinde İngiltere destekli Irak monarşisinin yıkılmasında ana görevi görmesiyle ortaya çıkmıştır. Ortadoğu petrol düzeninin kurulmasında, Kırmızı Çizgi anlaşmasının merkezi olan Bağdat’ın Batı kampından kopmasına yol açan darbe ise, Ortadoğu petrol düzeni açısından oldukça önemli bir gelişme olmuştur.

1950’lerin başında başlayan Araplar arasında ortak bir petrol politikası belirlenmesi yönündeki girişimler, sonuçsuz kalmıştır. 1957 yılında Suriye, Arap Birliği Ekonomik Konseyine petrol gelirlerinin Araplar endüstrileşme ve yaşam kalitesinin artırılması¹⁰⁵ bağlamında bölüştürülmesi ve ayrıca petrol ulaşım güzergâhlarının petrol endüstrisinin önemli bir parçası olduğunu göstermiştir. Özellikle petrolden yoksun olan Suriye ve Mısır’ın Arap Birliği içerisinde Ortadoğu petrolü üzerinde söz sahibi olma girişimleri petrol üreticisi ülkeler tarafından hoş karşılanmamasına rağmen, bu ülkeler, Süveyş krizi sonrasındaki dönemde Arap milliyetçiliğinin sembolü haline gelen Nasır’ı karşılarına almak istememiştir. Bu konudaki ilk adımlarda yeni Irak yönetiminden gelmiştir. Nasır karşıtı olmasına karşın Bağdat, 1959 Ocağında Birliğin Ekonomik Konseyi’ne “*tüm petrol üreten Arap devletlerinde bir yasal düzenleme birliğine gidilmesi, Arap petrol rezervlerinin üretim denetlenerek korunması, böylece fiyatların da yüksek tutulmasının sağlanması, Arap devletleri arasında petrol teknisyenlerinin değişiminin sağlanması, Arap petrolünün yalnızca Arap devletlerinin topraklarından ulaştırılmasının sağlanması ve Arap Birliği çerçevesinde bir petrol araştırmaları enstitüsünün kurulması*” bakımından bir öneride bulunmuştur. Önerinin ardından harekete geçen Arap Birliği Ekonomik Konseyi, daha önce kararlaştırıldığı üzere, Kahire’de petrol üreten Birlik üyelerinin yanı sıra petrol üreten diğer Arap Devletleri ile İran ve Venezüella’dan gözlemcilerin

¹⁰⁵ Varol, *a.g.e.*, s. 10.

davet edildiği bir Konferans toplanması için ilk adımı atmıştır. Nasır yönetimi ile ilişkileri bozulan ve ülkedeki Nasır yanlılarını tutuklatan Irak'ın Arap Ligi Petrol Komitesi Başkanı olarak dolaylı bir şekilde katıldığı Birinci Arap Petrol Kongresi Nisan 1959 yılında Kahire'de toplanmıştır. Toplantıya ev sahipliği yapan Kahire, aynı zamanda Mısır ve Suriye'nin birlikte kurduğu ve Yemen'in de aralarında bulunduğu Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin başkenti konumunda yer almıştır. Kongrenin sonrasında taraflar arasında "Mehdi Paktı" adı altında bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma kısaca, afişe fiyatların tek taraflı değiştirilmesinin engellenmesi, üretici ülkelerin vergi gelirlerinin artırılması, ulusal petrol şirketlerinin kurulması, rafineri ve üretim kapasitelerinin artırılması konusunda ortak hareket edilmesini öngörmüştür. Diğer yandan Kongre'de alınan tavsiye kararlarında dikkat çekici olan ulusal petrol şirketlerinin kurulmasının desteklenmesi olmuştur.¹⁰⁶Kongreden sonraki aylarda Venezüella ve diğer Arap üreticiler arasındaki danışma mahiyetli görüşmelerde ortak bir petrol politikası için önemli adımlar atıldığı görülmüştür. Arap Birliği içerisindeki politika çalışmalarını sürdüren Arap petrol üreticisi ülkeler ise 1960 yılının mart ayında bir Arap petrol anlaşmasının onaylanması kararını almıştır.¹⁰⁷ Kararda üretici ülkeler arasındaki petrol politikalarının koordine edilmesinin yanında, petrol endüstrisindeki gelişmeler dikkate alınarak İran ve Venezüella ile işbirliği yapılması da tavsiye edilmiştir. Bu kararı takiben bir araya gelen Suudi ve Venezüellalı yetkililer, diğer üretici ülkeleri, haklarını korumak için ortak bir petrol politikası yürütmeye çağırmıştır. Ancak 1960'ın başında petrol üreticisi ülkelerin imtiyazlı şirketlere karşı ortak bir petrol politikası belirleme yönündeki girişimleri henüz belirli bir sonuca ulaşmamışken petrol piyasasında meydana gelen bir diğer gelişme, üretici ülkeleri OPEC'i oluşturma yönünde harekete geçirmiştir. Bu gelişme çerçevede petrol şirketlerinin tek taraflı olarak petrol fiyatlarını düşürdüğü görülmüştür. OPEC'in kurulduğu Bağdat Konferansı'nda toplanan üretici ülkelerin amacı, temel gelir kaynaklarını oluşturan petrol konusunda, büyük şirketlerin fiyat ve üretim politikalarına karşı ortak bir politika belirlemek olmuştur. OPEC'in kurulmasının amaçlarından en önemlisi petrol üreticisi ülkelerin, üretim ve fiyat konusundaki bireysel politikaları arasında bir koordinasyon kurma ve petrol sorunları karşısında ortak bir politika içerisinde hareket etmeyi sağlamak yönünde olmuştur. Petrol

¹⁰⁶ Ayhan, *a.g.e.*, s. 119.

¹⁰⁷ Yergin, *a.g.e.*, s. 186.

piyasasının istikrarlı bir şekilde işlemlerini sağlamanın yanı sıra bir de, örgütün ilk kurulduğu yıllarında, petrol şirketlerinin arz ve fiyat üzerindeki etkinliğine karşı mücadele etmiştir.

Bağdat Anlaşması kapsamında petrol üreten ülkelerin hükümetleri, ülkelerinin bireysel olarak aldıkları önlemlerin koordinasyonu ve petrolün dünya pazarlarına düzenli akışının sağlanması amacıyla petrol kaynaklarının idareli kullanılması, petrolün verimli şekilde işletilmesi ve buna benzer konularla ilgili olarak OPEC çatısı altında görüş alışverişinde bulunacaklarının altını çizmişlerdir. Bunun yanı sıra üye ülkeler, petrol fiyatları, üretim ayarlamaları gibi konular da dahil olmak üzere, petrol ile ilgili her türlü konuda bireysel politikalarının uyumlaştırılmasına dönük olarak birbirleri ile sürekli bir danışma süreci içerisinde olacaklarını belirtmiştir. OPEC'in kuruluşunun ardından önemli bir gündem maddesi haline getirilen standart bir vergilendirme sisteminin oluşturulması yönünde 1963 ve 1964 yılında önemli gelişmeler yaşandığı görülmüştür. 1964 yılında imtiyazlı şirketler OPEC üyelerine ödedikleri verginin hesaplanması konusunda üye ülkelerle bir anlaşma imzalanmıştır. Yeni vergilendirme neticesinde üretici ülke kârı imtiyazlı şirket kârının üzerinde bir seyir izlemiştir.¹⁰⁸ Bununla birlikte İran, Irak, S. Arabistan, Kuveyt ve Venezüella'nın katılımıyla kurulan OPEC, vergilendirme ve afişe fiyat indirimlerini engelleme yönünde önemli başarılar elde etmişse de, örgütün kısa sürede petrol endüstrisinde önemli bir güç olması söz konusu olmadığı gibi, örgüt üyeleri arasında var olan rekabet OPEC'in ortak bir üretim ve fiyat politikasını belirleme hedefini engelleyecek düzeyde olmuştur.¹⁰⁹ 1960'tan sonrasına gelindiğinde Basra Körfezi'ndeki petrol üretimi 5.3 milyon varile kadar artmıştır. Aynı yıl dünyadaki toplam petrol üretimi ise 21 milyon varil olmuştur. ABD'nin toplam petrol üretimi ise 7.4 milyon varile yükselmiştir. 1960 yılı itibarıyla 290 milyar olan kanıtlanmış dünya petrol rezervleri içerisinde ABD'nin payı 32 milyar varil iken, Basra Körfezi ülkelerindeki kanıtlanmış rezerv S. Arabistan'da 50 milyar varil, Kuveyt'te 62, Irak'ta 25 ve İran'da 35 milyar varil olarak hesaplanmıştır.

Petrol talebi, Birinci Dünya Savaşı'nın açık olmayan nedenleri arasındayken İkinci Dünya Savaşı'nın politik nedenlerinden birisi olmuştur. İkinci Dünya Savaşının

¹⁰⁸ Çelik, *a.g.e.*, s. 2.

¹⁰⁹ Varol, *a.g.e.*, s. 10.

ardından petrolün ekonomik büyümeyi harekete geçirici bir güç olduğunun anlaşılmasıyla birlikte dünyadaki enerji tüketimini %179 arttığı görülmüştür. Söz konusu dönemlerde gittikçe artan enerji gereksinimleri enerji maliyetlerini artırarak küresel güçteki ülkelerin rotalarını, coğrafyalarından çok daha uzakta olan petrol rezervi bakımından zengin ülkelere çevirmelerine sebebiyet vermiştir. 1930 ile 1973 yılları arasında “7 Kız Kardeşler” diye isimlendirilen yedi büyük petrol şirketi (Anglo-Persian Oil Company-BP, Gulf Oil, Standard Oil of California ve Texaco-Chevron, Royal Dutch Shell, Standard Oil of New Jersey, Standard Oil Company of New York-Exxon Mobil) 1970’li yıllara kadar Ortadoğu’daki petrolün yaklaşık %85’ini kontrol altında tutmayı başarmıştır. Ortadoğu’da yaşanan Süveyş Krizi, Venezüella ve Irak’ta yaşanan siyasi çalkantılar, 1960 yılında Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü’nün (Organization of Petroleum Exporting Countries-OPEC) kuruluşunu sağlamıştır. OPEC’in asıl gayesi, petrol ihraç eden ülkeler arasındaki koordinasyonu sağlamak ve petrol piyasasında bir çeşit kontrol mekanizması oluşturmaya yönelik olmuştur. OPEC her ne kadar bu amaç ile kurulmuş olsa da petrol piyasalarındaki kontrol 1973 yılına kadar çok uluslu petrol şirketlerinin (özellikle 7 kız kardeşler) gözetimi altında kalmıştır. 1973 yılında Arap ülkeleri ve İsrail arasında yapılan “Yom Kippur Savaşı”nda, İsrail’i destekleyen ülkelere ambargo uygulayan OPEC ülkeleri petrol arzına müdahale ederek fiyat kontrolünü ele geçirmeyi başarmıştır. Ambargo sonucunda ham petrol fiyatları artmaya başlamış ve birinci petrol kriziyle sonuçlanmıştır. 1979 yılında Saddam Hüseyin’in Irak’ta iktidarı ele geçirmesi¹¹⁰ ve İran’da yaşanan devrim sonrasında OPEC içerisindeki anlaşmazlıklar artarak ikinci petrol krizine yol açmıştır. Ardından fiyatlar yükselmeye başlamıştır.¹¹¹1980 yılında çıkan İran-İrak Savaşının sonunda ise fiyatların daha da artabileceği endişesiyle piyasada fazla miktarda stok oluşmasına ve sonrasında fiyatların düşmesine sebebiyet vermiştir.

Petrol üreten ülkelerin imtiyaz sözleşmelerine son vermeleri ve OPEC’in 1960 yılında kurulması ile dağılma sürecine giren büyük petrol şirketleri 1990’lı yıllarda petrol fiyatlarında yaşanan ciddi düşüşle birlikte yeniden bir araya gelmeye karar vermiştir. Fakat dünya petrol rezervlerinin sadece %6’sını kontrol altında tutmayı

¹¹⁰ Çelik, *a.g.e.*, s.2.

¹¹¹Nihat Ersin, *Orta Doğu Savaşları’nın Perde Arkası*, Gündem Yayınları, İstanbul, 2003, s. 93.

başarmıştır. Buna dayanarak OPEC 1990'lı yıllarda dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %85'ini kontrol etmektedir Günümüzde de OPEC dünya petrol rezervlerinin %71,5'ini kontrol ederken dünya petrol üretiminin yaklaşık %42'sini gerçekleştirmektedir (Gerçekleştirdiği devasa rezerv kontrolü ve üretim sayesinde, OPEC'in dünya petrol piyasasında büyük bir güç haline gelmesine neden olmuştur.¹¹²Petrol ile ilgili sektörel araştırma raporu (BP, 2018) ve akademik çalışma petrol piyasalarındaki oyuncuları iki kısma ayırmıştır. Bunların ilki OPEC'in oluşturduğu birlik, ikincisi ise birlik dışında kalan ve OPEC dışı petrol üreten ülkelerin oluşturduğu yapı içerisinde olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri Enerji Bilgi İdaresi Başkanlığı ve Dünya Bankası (World Bank- WB) verilerine göre petrol fiyatlarını etkileyen en önemli beş değişkenden ikisinin OPEC ham petrol üretim artışı ile non-OPEC ham petrol üretim artışı olduğu görülmüştür. Bu durum OPEC ve non-OPEC'in dünya petrol piyasalarındaki en önemli aktörlerden olduğunu kanıtlaması bakımından önemli olmuştur.¹¹³Uluslararası Enerji Ajansının raporuna göre son yıllarda küresel enerji sektörüne 1,8 trilyon dolar yatırım yapılmıştır. Bu yatırımın 1,6 trilyon doları enerji arzı projelerine, 700 milyar doları güç sektörüne ve 220 milyar dolarlık kısmı ise enerji verimliliği projelerine harcanmıştır. Enerji arzı projeleri içinde fosil yakıt arzı yatırımları yaklaşık 900 milyar dolar pay alırken, yenilenebilir enerji kaynaklarına yaklaşık 300 milyar dolar yatırım yapılmıştır. Enerji sektörünün 2040 yılına kadar yaklaşık olarak 44 trilyon dolar yatırıma ihtiyacı olacağı ve bu ihtiyacın ise %60'ının fosil kaynaklarının arzı için kullanılacağı ön görülmüştür. Enerji sektörüne yapılan ve yapılacak olan yatırımlar göz önüne alındığında fosil kaynaklara yapılan yatırımların ciddi bir pay aldığı ve bunun gelecekte de devam edeceği tahmin edilmiştir. Bu durum, günümüzde olduğu gibi yakın gelecekte de fosil yakıtların yani özellikle enerji kaynakları içerisinde önemini koruyacağını göstermiştir.

Sanayileşmiş ülkelerin tarihine bakıldığı zaman, bu ülkelerin endüstriyel zenginliğinde en önemli rolü yeraltı servetlerinin oynadığı izlenmiştir. Bu ülkelerin, özellikle 20'nci Yüzyılda petrol ile petrole dayalı endüstrilerini iyi kullandıkları, inkâr edilemez biçimde görülmüştür.

¹¹² Ediz Çıtak, *Dünya Petrol Piyasasındaki Değişimlerin İncelenmesi ve Gelecek Projeksiyonu*, Yayınlanmış Doktora Tezi, İ.T.Ü, Enerji Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 33.

¹¹³ Çelik, *a.g.e.*, s. 2.

Petrol endüstrisinin ortaya çıkışı, insanlığa kömür çağında gerçekleştiremediği birçok fikir ve amacı gerçekleştirmek imkânını da sağlamıştır. Petrol ve endüstrisinin ortaya çıkışından sonra insanlığın düşünceleri değişim göstermeye başlamıştır. Oluşan yeni fikirlerle buluşların ortaya çıkması hız kazanmayı beraberinde getirmiştir. Petrol endüstrisi, bir gelişme süreci içinde değişmiş ve yeni fikirlerle buluşların ortaya çıkması insanlığın yaşamına yepyeni bir dinamizm getirmiştir. Petrol madeninin bünyesinde bulunan dinamizm ve değer, Birinci Dünya Savaşı ile açıkça ortaya çıkmış ve insanlığın kafasına vazgeçilmez madde olduğu imajı yerleşmiştir.

20'nci yüzyılda tüm ülkelerin ekonomik, politik ve sosyal hayatlarının önemli bir parçası haline gelen petrolün ve petrol endüstrisinin kıymetini en çok ABD bilmiştir ve kazanç, elde etme bakımından en çok ABD yarar sağlamıştır.¹¹⁴ Modern ekonomilerin temellerinden biri olan petrol ve endüstrisi, petrole sahip olan ülkeyi de modern ekonomiyi sağlaması bakımından önemlidir. Bu yüzden petrolün ekonomide olan önemi tartışılmayacak derecede olduğu görülmüştür. Birinci Dünya Savaşının ardından gelişmeler petrol ve petrol endüstrisine enerji kaynağı olmaktan öte bir kıymet ve önem kazandırdığı belirlenmiştir. İlk olarak petrol, yeni endüstri kollarının kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bütün endüstri kolları arasında işbirliği ve dayanışma fikrini yaygınlaştırılmasını ve benimsenmesini sağlamıştır. Genellikle üretilen mal ve hizmetlerin kalite ve kant itesini arttırılmıştır. Petrol endüstrisi ihtisaslaşma ve işçiliğin artmasını sağladığı gibi petrol sahibi ülkelerin de gelirlerinin yükselmesini sağladığı görülmüştür. Bununla birlikte aynı zamanda petrol endüstrisinde yeni imkânlar ve yeni piyasalar açılmasına da neden olmuştur. Geçmişte görüldüğü gibi stratejik bir ham madde olan petrol üzerindeki mücadele, 21. yüzyılda da, devam etmiştir. Başta ABD olmak üzere, Çin, Avrupa Birliği üyesi olan ülkeler gibi büyük ekonomilerin gelişmeleri bazında petrole olan talep ve ihtiyaçların artması beklenmiştir. Yeni enerji kaynakları veya alternatiflerinin petrolü geçmesi ise orta¹¹⁵ vadede mümkün görülmemiştir. Genişleme sürecini hızlandırmak isteyen Avrupa Birliği ülkeleri, gelecekte ortaya çıkabilecek olan petrol ihtiyacını karşılamak için stratejiler geliştirme arayışı içerisinde olmuştur. Bu amaçla, Almanya ve Fransa önderliğinde Avrupa Birliği ülkeleri, enerji bölgeleri olan Ortadoğu ve Hazar Bölgesi

¹¹⁴ Varol, *a.g.e.*, s. 11.

¹¹⁵ Arı, *a.g.e.*, s. 109.

petrollerine yakın ilgisini artırıp sürdürebileceği öngörülmüştür. Avrupa Birliği de, ABD'nin izlemiş olduğu çoklu boru hatları politikasını benimseyerek, Ortadoğu, Orta Asya ülkeleri ve Kuzey Afrika'dan Avrupa'ya kadar uzanan doğalgaz ve petrol boru hatları ile ilgili yeni yaklaşımlar geliştirme çabası içerisine girmiştir.¹¹⁶

Ortadoğu petrolü dünya kapitalist sistem üzerinde etkisi görülmüştür. Dünya sisteminde petrol önemini genişletmiş bir şekilde sürdürmeye devam etmiştir. Bunun bir diğer nedeni de Ortadoğu petrollerinin üretiminin kolay sağlanıyor olması gözlemlenmiştir. Jeopolitik açıdan problemsiz topraklardır. Çok derinlerde yer almazlar. Sınırları kolay saptanabilmektedir. Petrol taşıyan tabakaların üzerindeki gaz basıncı yüksektir, kuyuların derinliği kolay ayarlanabilmektedir. Ortadoğu petrolleri, ortalama karın üzerinde olduğu için talebi de fazla olmuştur.¹¹⁷ Geleceğin ekonomik, olduğu kadar stratejik anlamdaki süper ülke adayı olarak görülen Çin, ABD'nin petrol ve doğalgaz konusunda da en önemli rakibi olma yolunda ilerlemeler izlemiştir. Çin, Hazar bölgesi ülkelerinden enerji kaynaklarını sağlamak için çeşitli projeler geliştirme çalışmaları içerisine girmiştir. Fakat hızla artan tüketimlerini sadece bu bölgeden karşılamaları imkânsız olduğu için, 21. yüzyılın ekonomik merkezi olmasına kesin gözle bakılan Çin-Hindistan enlemindeki ülkelerin, Ortadoğu petrollerine olan talebinin artabileceği öngörülmüştür. Bu yüzden ülkeler petrolün taşındığı uluslararası sulardaki deniz güçlerini artırmak ve Ortadoğu politikalarında etkili ve önemli rol oynamak istemiştir.¹¹⁸ Dünya petrol üretiminde zirve yılının yaşanmasının ardından enerjinin arz güvenliği konusunun öneminin daha da artacağı öngörülmüştür.¹¹⁹ Ortadoğu ülkelerinin, dünyanın geri kalan üretim alanlarına göre daha büyük bir kapasite ve maliyet avantajına sahip oldukları değerlendirildiğinde, önümüzdeki 20 – 25 yıllık bir dönemin ardından dünya petrol üretiminde Ortadoğu'nun yanı sıra Hazar Havzası ve Orta Asya'nın ağırlık kazanabilme ihtimali de bulunmuştur. Bu bakımdan, Avrupa Birliği'nin ABD kadar Ortadoğu'da etkin olmak isteyebileceği değerlendirilmiştir. Başta ABD olmak üzere AB'nin başat ülkeleri Fransa ve Almanya ile Çin enerjinin arz güvenliği üzerinde değil, enerji kaynaklarının paylaşımı alanında

¹¹⁶ Yergin, *a.g.e.*, s. 188.

¹¹⁷ Suat Parlar, "*Ortadoğu: Vaadedilmiş topraklar*", yar yayınları, 2. Baskı, s. 291.

¹¹⁸ A.Necdet Pamir, *Kafkasya'daki Enerji Kaynaklarının Arz Güvenliği ve Kafkasya Siyasetine Etkileri*, Güvenlik Boyutunda Kafkasya'nın Geleceği ve Türkiye Sempozyumu, 14 Nisan 2004, s. 53.

¹¹⁹ Yergin, *a.g.e.*, s. 14.

daha çok yoğunlaşmaları beklenmiştir.¹²⁰Ülkelerin küresel petrol stratejilerine genel olarak bakıldığında bölgelerin değişim göstermediği izlenmiştir. Ortadoğu tarihsel boyutta stratejik önemini hep korumuştur ve bunun yanı sıra, gelecek öngörülerinde büyük rezerv potansiyeline sahip olduğu tespit edilen Hazar Havzası ve Orta Asya bölgesi kaynaklarının da günümüzdeki öneminde artış sağladığı ve bunu sürdürdüğü görülmüştür.

Bu bölgeler küresel rekabette başat ülkelerin esas ilgi alanları olmuştur. Bu ülkeler kendi petrol şirketleri ile birlikte hareket ederek başta ekonomik olmak üzere farklı açılardan stratejilerini ortaya çıkarmıştır.¹²¹Uluslararası rekabette rol oynayan devletler için ülke dışındaki bölgelerdeki petrolün kontrolü önemli bir dış politika hedeflerinden olmuştur. Bu çerçevede uluslararası petrol ilişkileri ticari ölçekli olmuştur. Ulus devletler ve petrol şirketleri birlikte hareket etmeye başlamıştır. Bu şekilde hareket edilmesinin nedeni ekonomik kazanç ve politik üstünlük yoluyla, yüksek kâr arayışı doğrultusunda hükümetler ile şirketler arasındaki kurumsal sınırların ötesindeki karar alma mekanizmasını kullanıp doğal kaynakları ve ticari imtiyazları elde etmektir ve yabancı bölge ve ülkelerdeki konumlarını güvence altına almak olmuştur.¹²² Petrolün önemini anlayan ve faaliyet gösteren ilk kişiler imparatorlar kadar güçlü, bu kişilerin kurdukları şirketler ise devletler kadar zengin hale gelmeye başlamıştır. O dönemde kurulmuş olan petrol şirketleri günümüzde dahi dünyanın sayılı sermaye devleri olarak petrol piyasasını ellerinde tutmakta olmuştur. Çok-uluslu bu petrol şirketlerinin ortaya çıkışlarının birbirleri ile eşit derecede önemli iki hedefi bulunmuştur. Bunlardan ilki, ihtiyacı karşılayacak petrol kaynaklarını bulmak ve geliştirmek olmuştur. İkinci ise piyasayı garanti altına almak ve haddinden fazla fiyat rekabetinin önüne geçmek adına var olan arz ve talebi kontrol etmek amacı taşımıştır.¹²³ 20. yüzyılın başlangıcından itibaren batılı güçler, Fransa, İngiltere ve ABD, Almanya ve Sovyetler Birliği gibi diğer güçleri bölge dışında tutma amacıyla çaba sarf etmemiştir. Bununla birlikte aynı zamanda birbirleri ile de rekabet ve mücadele etmeyi sürdürmüştür. Ortadoğu'da ülke, petrol şirketlerinin mücadelesi şeklinde oluşturulan farklı senaryolar ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru

¹²⁰Varol, *a.g.e.*, s. 13.

¹²¹ Cenk Pala, *20. Yüzyılın Şeytan Üçgeni ABD-Petrol-Dolar*, Yeni Basım Taslak, İstanbul, Eylül 2005, s. 230.

¹²² Varol, *a.g.e.*, s. 14.

¹²³ Nurettin Türsan, *Orta Doğu ve Petrol*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Cilt 10 Sayı 56 , 1972, s. 40.

bölgede zengin petrol yataklarının olduğuna ilişkin raporların artmasıyla birlikte, Avrupalı ülkelerin de Ortadoğu'ya olan ilgisi arttığı bilinen bir gerçek olmuştur.

Hindistan yolu üzerindeki stratejik konumundan dolayı genelde Ortadoğu, İngiltere'nin sürekli kontrol etmek istediği bir bölge halini almıştır.¹²⁴Rusya'nın tartışılmaz önemli amaçlarından birisi sıcak denizlere inmek olarak belirlenmiştir. Bu bakımdan Ortadoğu, bu iki ülkenin birbirleri ile ve Fransa ile ve sonraki yıllarda ise Almanya ile küresel rekabetinin ortak alanı içerisine girdiği görülmüştür. İngiltere, Mısır'ı ele geçirmeyi başarmıştır. Mezopotamya'da ilk olarak ulaşım yollarının kontrolünü ele geçirmeyi amaçlamıştır.¹²⁵

Hem siyasi siyasi güç hem de ekonomik güç için birincil enerji kaynağı olan petrol için gerçekleştirilen uluslararası mücadelenin teorik altyapısının jeopolitik teoriler ile oluşturulmuştur. Bu bağlamda jeopolitik teoriler, petrol için ortaya konulan uluslararası güç mücadelesinin bilimsel meşrulaştırıcısı görevini üstlenmiştir.

1. Petrol'ün Ortadoğu Ülkeleri Üzerindeki Etkisi

Ortadoğu kavramının genel olarak tek bir tanımı bulunmamıştır. Ortadoğu ile ilgili bugüne kadar birbirinden farklı birçok tanımlama yapılmıştır.

Sanayileşmenin hızlanması ile birlikte, üretim ve tüketimin artış göstermesi enerji tüketimi ve enerji kaynaklarına olan talepte de artış göstermiştir. Bilim ve teknolojinin ilerlemesi ışığında ampulün icadı, otomobilin üretilmesi, uçakların üretilmesi ve daha birçok alanda üretilen ve fayda sağlayacak olan icatlar nedeniyle enerjiye duyulan ihtiyaç gün geçtikçe artış göstermiştir.¹²⁶ Gelişen rafineri teknolojisi ve içten yanmalı motorların keşfiyle petrolün sanayiden ulaşım her alanda kullanım göstermeye başlamasıyla birlikte endüstrileşmiş ülkeler arasında petrol kaynakları üzerinde rekabet kendini daha derin bir şekilde göstermeye başlamıştır. Petrolün öneminin fark edildiği 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında, en çok bilinen petrol yataklarının Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bulunması, İmparatorluğa endüstrileşmiş ülkeler arasındaki enerji rekabetinde merkezi bir yer edinmesini

¹²⁴ Bilmez Bülent Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 93.

¹²⁵ Süleyman Kocabaş, *Türkiye ve İngiltere*, Vatan Yayınları, İstanbul 1985, s. 35-36.

¹²⁶ Ayhan, *a.g.e.*, (2006), s. 85- 86.

sağlamıştır.¹²⁷Petrolün kısa zaman içerisinde kullanım alanını genişletmesi neticesinde elektrik üretimi, ilaç üretimi, ısınma, ulaşım, tekstil ve daha birçok alanda değerli bir hammadde olma özelliği ile tüm bu alanların yanı sıra devletlerin savaş sanayilerinde de önemli olan petrol, üretici ülkeler bakımından temel gelir kaynağı haline gelmiştir. Batılı ülkeler ise endüstriyel üretimin bağımlı bulunduğu bir kaynak durumunda olmasına ek olarak devletlerin ulusal güvenlik ve siyasi baskı unsuru olarak genel menfaatlerinin devamını ve savunmasını sağlayan silahlı kuvvetleri de, petrol enerjisini kullanan öncelikli duruma gelmiştir.¹²⁸ 19. Yüzyılın sonlarına doğru yaşanan iki gelişme insanlık tarihinin binlerce yıldır varlığından haberdar olduğu petrolden daha büyük faydalar sağlamanın yollarını keşfetmeye başlamıştır. Bunlardan ilki T. Edison'un 1880'li yılların başında elektriği ve akkor ampülü icat etmesi olmuştur. İkincisi ise benzinle çalışan otomobilin keşfedilmesi olmuştur. Gelişim gösteren otomotiv, sanayi ve elektrik kullanımıyla ilk kez 1910 yılında ABD'de benzin satışları gazyağı satışlarını geçmiştir.¹²⁹Petrole sahip olan ülkelerin savaş sanayisinde kullandığı bu hammadde kısa zaman içerisinde stratejik olarak değer kazanmıştır. Ülkelerin ulusal güvenlik stratejilerinde belirleyici bir etken haline almaya başlamıştır. Günümüz teknolojisi ile yenilenebilir enerji kaynaklarına eğilim olmasına rağmen kısa zaman içerisinde petrol, hayatı etkisi altına almaya başlamıştır ve bu durum petrol olmadan savaş makinelerinin işlemez hale geldiğini göstermiştir. Bunun yanı sıra insan yaşamını da kolaylaştırdığı görülmüştür.

Petrolün kullanılmaya başlandığının ve insanların yaşamlarında akışa doğrudan etki eden tüm bu alanlara ek olarak ülkelerin güvenliği için stratejik bir önem taşıyan bu hammaddenin, yapılan tespitlere göre 50 yıl içerisinde tükenebileceği öngörülmüştür. Bu çerçevede petrol, ulaşım içinde uluslararası bir rekabet alanı ve çatışma ortamı ortaya çıkarmıştır.¹³⁰

20. yüzyıldan günümüze petrol, Ortadoğu siyasetini şekillendiren önemli bir unsur haline almıştır. 1930'lu yıllarda toplam enerji tüketimi tüketiminin yaklaşık %80'lik payını elinde bulunduran kömür, 1950'lerdeki payı yaklaşık %60'ın altına düşmüştür.

¹²⁷ Necmettin Acar, *Petrolün Stratejik Önemi Ve Mezopotamya Petrol Kaynaklarının Paylaşımında Calouste Sarkis Gülbenkyan'ın Rolü (1890-1928)*, International Journal of Social Science Volume 6 Issue 4, p. 1-32, April 2013, s. 3.

¹²⁸ Gonca Zeki, *Petrolün Dünya Politikasına Etkisi Stratejik Etütler Bülteni*, Ekim 1972, sayı 33, s.51.

¹²⁹ Volkan Ediger, *Osmanlıda Neft ve Petrol*, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2005, s. 117.

¹³⁰ Soyak, a.g.e., s. 9.

ABD hariç petrolün toplam enerji tüketimindeki payı giderek artmıştır. 1950'lerde %20'ler seviyesine yükselmiştir. Ülkelerin askeri, politik ve ekonomik anlamda gelişmişlik seviyesini gösteren araç haline gelen petrol, yeni rezervlerin bulunması konusunda Batılı devletleri teşvik etmiştir.¹³¹1950'lili yılların sonuna doğru Basra Körfezi'nde keşfedilen yeni petrol rezervleri ile Ortadoğu toprakları, Dünya'nın yeni enerji merkezi haline gelme yolunda adım atmıştır. Böylelikle uluslararası petrol şirketleri ve bölgedeki petrol üreticisi olan ülkeler, enerjiye duyulan talebin artması ile beraber ekonomik ve politik bir güç haline gelmek amacıyla rekabet etmeye başlamıştır.¹³² 1960 ve sonrası dönemden sonra Ortadoğu'da yeni petrol rezervleri keşfedilmiştir. Bununla birlikte Ortadoğu petrolünün önemi daha çok artış göstermeye başlamıştır.¹³³2015 yılı hesaplamalarına göre Dünya üzerinde kanıtlanmış petrol rezervleri bakımından Ortadoğu 803,5 milyar varil petrol ile Dünya genelindeki petrolün yaklaşık %47,3'lük kısmını elinde bulundurmıştır. Günlük üretim miktarı ise yaklaşık 30 milyon varili bulunmuştur. Günlük petrol tüketimi yaklaşık 20 milyon varil civarında ve dünya petrol tüketiminin tek başına %25'ini gerçekleştiren ABD, petrol ithalatının yaklaşık %55'ini dışardan karşılayarak bu petrol ithalatının yaklaşık %25'inin Ortadoğu bölgesinden elde edilmeye çalışılmıştır.¹³⁴Bunların yanı sıra jeolojik yapısı itibariyle de Ortadoğu coğrafyasında yeryüzüne daha yakın seviyede bulunan petrol yataklarından petrolün çıkarılması, diğer petrol rezervlerine sahip bölgelere göre daha kolay ve de daha az maliyet gösterdiği tespit edilmiştir. Bu özelliğiyle ucuz maliyete sahip olduğu kadar zengin petrol rezervlerine de sahip olması, uluslararası şirketlerin uzun yıllar boyu sürecek yatırımlarına ve mücadelelerinin yaşanmasına sebebiyet vermiştir.¹³⁵ 1913 yılın başlarında genel petrol tüketimi 565 milyon varil civarında olduğu tespit edilmiştir. Savaşın sonlarından 1918 yılına kadar geçen süreç, I. Dünya Savaşı ile birlikte petrol bölgesi olan Ortadoğu savaş alanına dönüşmüştür. Savaş sırasında petrol bölgelerinin kimin elinde kalacağı hesapları yapılmıştır. Petrol yenisünya düzenin ve özellikle de modern Ortadoğu tarihinin şekil almasında çok önemli bir etken olmuştur. I. Dünya Savaşının çıkmasıyla Petrol zengin bölgesi Ortadoğu büyük güçler tarafında masaya

¹³¹ Altuğ, *a.g.e.*, s. 18.

¹³² Ramazan Mut, *Ortadoğu'da Ekonomi-Politik Bir Kırılma Noktası:1973 Petrol Krizi*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 44.

¹³³ Soyak, *a.g.e.*, s. 10.

¹³⁴ Arı, *a.g.e.*, s. 112.

¹³⁵ Şener Üşümezsoy, Şamil Şen, *Petrol Düzeni ve Körfez Savaşları*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2003.

yatırılmıştır. Bilindiği gibi, bu süreçte Ortadoğu Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmış ve batılı emperyalist güçler arasında paylaşılmıştır.

Batılı ülkelerin Ortadoğu petrol kaynaklarına olan ilgisi 19. yüzyılın başlarında başlamıştır. İngiliz parlamentosu Hindistan'a ulaşım için Osmanlı topraklarının hangi imkânları sunduğunu araştırmak için 1834 yılında Yarbay F. R. Chesney'i Ortadoğu'ya göndermiştir. Chesney 1835-1837 yılları arasında yaptığı incelemeler sonucu verdiği raporunda bölgenin başta petrol olmak üzere çok zengin mineral kaynaklara sahip olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine İngiliz toplumuna bölge petroleri ile ilgili ulaşan diğer bir bilgi de Osmanlı-İran sınır tespit komisyonunda yer alan W. Loftus'un Jeoloji Cemiyeti dergisinde yayımlanan makalesindeki bilgileri olmuştur. Aynı zamanda 1897 yılında yayımladığı makalede F. R. Maunsell; bölgenin ayrıntılı bir haritasını ve petrol sızan noktaların bütün detaylarıyla İngiliz kamuoyuna bildirmiştir.¹³⁶Ortadoğu'nun petrol bakımından sahip olduğu zenginliğin boyutu, esas olarak İkinci Dünya Savaşından sonra fark edilmiştir. Bu dönemin ardından Ortadoğu petroleri uzunca bir süre çok uluslu petrol şirketlerinin hâkimiyeti altında kalmıştır. Bu yüzden, çok uluslu şirketlerin uluslararası politikaları çoğu zaman etkilediği ve kimi zaman da devletleri yönlendirdiği belirlenmiştir. Batılı petrol şirketlerinin, Ortadoğu petrollerinin üzerindeki kontrolüne karşı ilk ve en önemli hareket Petrol İhraç Eden Ülkeler Birliği olan OPEC'in (Organization of Petroleum Exporting Countries) 1960 yılında kurulmasıyla gerçekleşmeye başlamıştır. Ortadoğu, aynı zamanda bölge ülkelerinin yaşadığı çatışmalar ve zayıf demokrasidir. Bölgede meydana gelen Arap- İsrail Savaşı, bölge ülkelerinde görülen askeri darbeler, İran-İrak Savaşı, ABD'nin Basra Harekâtı ve körfez savaşları yakın dönemde Ortadoğu'da meydana gelen ve hafızalarda kalan karışıklıklar olarak ortaya çıkmıştır. Bu çatışmaların ve önder olma mücadelelerinin temelinde ise bölgenin jeopolitik ve jeostratejik önemi yer almaktadır. Dünyada enerjiye olan ihtiyacın giderek artmayı sürdürmesi, enerjinin bölgesel ya da küresel güç olma mücadelelerinin en stratejik unsuru olması 21. yüzyılda da hegemon güçlerin Ortadoğu enerji kaynaklarına olan ilgisini daha da artıracığı öngörülmüştür.

¹³⁶ Hikmet Uluğbay, *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, İstanbul, Ayıraç Yayınları, 2003, s. 28.30.

Ortadoğu Bölgesi içerisinde yer alan Suudi Arabistan, İran, Irak ve Birleşik Arap Emirlikleri büyük ihracatçılar olarak dünya petrol piyasasında önemli olan ülkeler olmuştur. Özellikle Suudi Arabistan ve İran, ihracat kapasitesinin yanı sıra mevcut olan petrol rezervleri bakımından diğer üretici ve ihracatçılarla karşılaştırıldığında enerji piyasasında en etkili aktörler olarak rol oynamıştır. Mevcut petrol rezervleri bakımından diğer bir önemli Ortadoğu ülkesi Irak, 2004'te başlayan ABD'nin tek taraflı işgali sonrası ham petrol üretiminde eski düzeyine henüz ulaşamadıysa da bölgede en büyük ihracatçılardan biri olma potansiyeline sahip olmuştur. Bu ülkelerde çıkabilecek bir siyasî kriz veya askeri çatışmanın bu ülkelerin ihracatlarını etkilemesi, ham petrol arzında yaratacağı düşüş ve kısa dönemde petrolün talep esnekliğinin az olması gibi sebeplerle ham petrol fiyatını hızla yükseltebilme etkisine sahip olmuştur. Bu yüzden bu durum da dünya petrol piyasalarındaki fiyat artışı nedeniyle, enerji ithal eden bütün ülkeleri negatif yönde etki etmeye başlamıştır. Ardından bu durum dünya ekonomisinde küresel bir kriz yaratabilecek bir potansiyel elde etmiştir.¹³⁷ Ortadoğu'nun önemli bir petrol üretim bölgesi olması sebebiyle bölgede meydana gelen karışıklıklarda petrol önemli rol oynamıştır. Bu yüzden çıkan her kriz petrol fiyatlarını tetiklemiştir. Arap-İsrail savaşları, Süveyş Krizi, İran-Irak Savaşı, Körfez Savaşı gibi bölgede çıkan karışıklıklar sonucu petrol fiyatları kriz ortamında hızla yükselmiştir. 1967 Arap-İsrail Savaşı'nda, Süveyş Kanalı kapatılmıştır. Körfez petrolü Ümit Burnu'nu dolaşarak pazara ulaşmıştır.

1973 Arap boykotu ise bugüne kadar yaşanmış petrol krizlerinin en çarpıcı örneğini göstermiştir. Bu krizle dünyada petrol fiyatları üç kat artmıştır. Özellikle 1973 krizinden sonra ülkeler olağanüstü durumlar için büyük miktarlarda petrol stokları oluşturmaya başlamıştır.¹³⁸

Petrol sanayide kullanılmaya başlandıktan günümüze kadar, rekabetçi güçler Ortadoğu'da birbirleriyle mücadele etmeyi sürdürmüştür. Buna karşın, petrolün arz cephesinde yer alan ülkeler arasında bir dayanışma olmamıştır. Bölgeye refahı taşımak adına enerji arzı arttırılmıştır. Çünkü arz zincirinin ve daha yüksek fiyatların oluşumuna engel olan çatışmalar, anlaşmazlıklar ve savaşlar coğrafyada süreklilik göstermiştir. Bu bölgede petrol arzında tanım tam yapılmamıştır. Bu durum bir rekabet

¹³⁷ Kapluhan, *a.g.e.*, s. 453.

¹³⁸ Vedat Gürbüz, *Petrol, Petrol Politikaları ve Ortadoğu: Global Politikaların Bölgesel Yansımaları ve Irak Savaşı* Avrasya Dosyası, Enerji Özel, Bahar 2003, Cilt: 9, Sayı: 1, ss. 133-168., s. 136.

yerine iş birliğine gidilmesi gerektiğini göstermiştir. OPEC'e üye Ortadoğu ülkelerinin yıkıcı rekabetin ve anlaşmazlıkların farkına varması durumunda ülkelerin iş birlikçi davranışını sağlamak, bölgeye maliyet yükleyen davranışlardan kaçınmayı ve kaosun sebep olduğu terörist ve köktenci eylemleri azaltmayı sağlayacağı görülmüştür. Dünyadaki kapitalist sisteme meydan okuyan OPEC 10 yıllık süreçte çeşitli faaliyetler göstermiş olsa da pek bir varlık gösteremediği görülmüştür.¹³⁹ British Petroleum'un (BP) verilerine göre, 2008 yılı itibariyle dünyadaki ispatlanmış petrol rezervlerinin yaklaşık olarak % 60'ı Ortadoğu ülkelerinin sınırları içerisinde yer almıştır. Bu ülkelerin üretimden aldığı pay ise yaklaşık olarak % 30 olarak belirlenmiştir. Ortadoğu petrol rezervleri üzerindeki baskının dünyanın geri kalan yörelerinde olduğundan daha az olduğunu gösterilmiştir. Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) dünya petrol rezervlerinin dörtte üçüne sahip olmuştur. OPEC'in üretimden aldığı pay ise, yaklaşık %45 civarında olduğu tespit edilmiştir. Kuzey Amerika'nın dünya rezervlerinden aldığı pay sadece %5,6 olup, üretimden aldığı pay ise yaklaşık % 16 civarında miktarı olmuştur. Bu durum Kuzey Amerika petrol rezervlerinin, özellikle ABD'den kaynaklanan talep yüzünden önemli bir üretim baskısı altında olduğunu göstermiştir. Kanada, Meksika ve Venezüella ABD'nin yıllık petrol ihtiyacının yarısını karşılamıştır. ABD dünya petrol rezervlerinin yalnızca % 2,4'üne sahip iken, dünya petrol üretiminin yaklaşık % 8'ine elde etmiştir. Avrupa Birliği (AB) dünya petrol rezervlerinden en düşük payı almıştır. AB'nin rezerv payı % 0,5 iken, üretimden aldığı pay %2,7 olduğu belirlenmiştir. Aynı zamanda Çin ve Rusya'nın da değerlendirmesinde fayda oluşturmuştur. Çin'in dünya petrol rezervlerinden aldığı pay %1,2 iken, üretimden aldığı pay yaklaşık %5 civarında olduğu tespit edilmiştir. Çin artan talebini karşılayabilmek için rezervlerini yoğun bir biçimde kullanmıştır. Buna karşı Rusya'nın rezervleri dünya petrol rezervlerinin %6,3'üne karşılık gelirken, dünya petrol üretimi içerisindeki payı %12,4 olarak belirlenmiştir. Görüldüğü gibi, Ortadoğu dışındaki tüm bölgelerde rezerv paylarının üstünde üretim payları söz konusu olmuştur. Rezervlerin aşırı kullanımının,

¹³⁹ Parlar, *a.g.e.*, s. 299.

petrol alanlarına zarar verdiği kabul edilmiştir.¹⁴⁰ Ortadoğu'da petrolün ekonomideki yerine bakıldığında büyük bir problem olarak görülmüştür.¹⁴¹

1.1. Suudi Arabistan

Güneybatı Asya'nın en büyük ülkesi olarak bilinen Suudi Arabistan, kuzeyinde Ürdün, Irak ve Küveyt, doğusunda Basra körfezi, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri, güneyinde Yemen, güneydoğusunda Uman ve batısında ise Kızıldeniz'in bulunduğu bir ülke konumunda yer almıştır. Resmi adı Suudi Arabistan Krallığı (ei-Memleketü'l-Arabiyyetü'sSuOdiyye), yüzölçümü 2.149.690 km², başşehri ise Riyad'tır. Diğer önemli şehirleri Cidde, Mekke, Medine, Demmam, Taif, Tebuk, Bürey'de, Hüflif, Müberrez ve Hail'dir.¹⁴² Jeolojik olarak Arabistan yarımadasının temelini eski Gondvana anakarasının parçalarından biri oluşturur. Bu kütle bazı devirlerde deniz istilasına uğrayıp çoğu yerde kalın tortul depolarla örtülmüştür. Bu vuku bulan tektonik hareketler sonucu yer yer kırılmalar yaşamıştır. Suudi Arabistan, genellikle batıdan doğuya doğru alçalan ve büyük bölümü çöllerle kaplı olan bir plato görünümü şeklinde olmuştur. Bu platonun yer şekilleri sade bir yapıda ve ortalama 1000 m. yükseltisindedir. En batıda Kızıldeniz kıyısında dar bir şerit halinde Tihame ovaları uzanmıştır. Ülkede yüksek sıcaklık ve buharlaşmanın da etkisiyle yarı kurak ve kurak iklim şartları hüküm sürmüştür. Nem oranındaki düşüklüğü, ısınma ve soğumanın hızlanması nedeniyle gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkları çok fazla olmuştur. Suudi Arabistan'ın nüfusu hızla artan ülkeler içerisinde yer almıştır. Rakamlar 1950'de 3.201. 000 iken 1975'te 7.251. 000'e, 2000'de 21. 484.000'e, 2008'de 25.000. 000'a varmıştır. Bu durumun paralelinde şehirleşme oranı da 1950'de% 21.3 iken 1970'te% 48,7'ye ve 2006'da% 81 'e kadar ulaşmıştır. Petrol mücadelesinin ağırlık merkezi Arap Yarımadası içerisinde yaşanmıştır. Bu mücadelelerinin görüldüğü bir diğer ülke Suudi Arabistan olmuştur.¹⁴³ Fakir bir Arap ülkesi olan Suudi Arabistan petrol rezervlerinin işletildiği 1950'li yıllardan sonra kısa bir süre içerisinde

¹⁴⁰ Harun Öztürkler, *Ortadoğu Ülkelerinin Enerji Kaynaklarının Öneminin Ekonomik Politik Bir Değerlendirilmesi*, Ortadoğu Analiz, Temmuz-Ağustos'09 Cilt 1 - Sayı 7-8, s.76.

¹⁴¹ Guy Feuer, "Çağdaş Ortadoğu Araştırma Kılavuzu", çev. Davut Dursun, işaret yayınları, İstanbul, 1999, s. 127.

¹⁴² Halil Kurt, *Suudi Arabistan*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cilt 37, s. 580.

¹⁴³ Karadağ, *a.g.e.*, s. 127.

zenginleşerek Arap ülkeleri içerisinde en zengin ülke konumuna gelmeye başlamıştır.¹⁴⁴

Dünya petrol rezervlerinin yaklaşık olarak % 25'ine ev sahipliği yapan Suudi Arabistan, önceleri göçebe kabilelerin yaşadığı fakir bir çöl ülkesi durumunda olmasına rağmen 1931 yılından itibaren petrol yataklarının işletmeye açılmasıyla Ortadoğu ve Dünya dengeleri bağlamında büyük önem kazanmıştır. Böylelikle güçlü bir ekonomik yapıya ve güce kavuşmuştur. Petrol rezervleri ülkenin doğusunda Basra körfezi kıyılarında ve kıyı açıklarında yer almıştır. Suudi Arabistan, petrol ihraç Eden Ülkeler Teşkilatı'nda (OPEC) en büyük ihracatı yapan ülke durumunda olmuştur. Dünya petrol üretiminin yaklaşık olarak % 13'ünü tek başına karşılamaktadır. Petrol ve petrol ürünleri ülkenin toplam ihracatının % 90'ını oluşturmuştur. Bu yüzden petrol fiyatlarında yaşanan dalgalanmalar ekonomiyi doğrudan etkilemiştir. Petrol dışında diğer önemli yer altı kaynakları doğal gaz, altın, bakır, kükürt ve gümüşdür. Suudi Arabistan'ın başlıca sanayi dalları petrol rafinerisi, petrokimya, plastik, demir çelik, gübre, çimento, elektrikli aletler vb.dir. Bunlar genellikle sanayi genellikle Basra körfezi kıyılarında toplanmıştır. Cidde'de de bazı önemli tesisler bulunmuştur. Ülke, özellikle Arap yarımadasını Basra körfezinden Kızıldeniz'e bağlayan gelişmiş bir karayolu ağını sağlamıştır. Ülkenin en büyük limanı ve dış ile bağlantı noktası Cidde'dir. Suudi Arabistan'a hac ve umre için gelen ziyaretçiler önemli bir turizm potansiyeli oluşturmuştur. Bu da ülkeye büyük gelir sağlamıştır.¹⁴⁵Suudi Arabistan, "Arap yarımadasında Suudi ailesinin egemen olduğu bölge" anlamına gelen siyasi bir tanım olmuştur. Resmi adı "el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suudiyye" olan devletin kurucusu Suudi ailesinin Orta Arabistan'da varlığı bilinen bir gerçek olmuştur. 17. yüzyılın ortalarına kadar Orta Arabistan'da herhangi bir siyasi etkisi olmadan varlığını sürdüren ailenin reisi Muhammed b. Suud ile bu dönemde ortaya çıkan ve düşünceleriyle bölgede etkin olan Muhammed b. Abdülvehhab arasında 1744 veya 1745'te yapılan ittifak ailenin olduğu kadar bölgenin de tarihini şekillendirmiştir.¹⁴⁶Suudi Arabistan'ı, birçok bakımdan önemli kılan Nejd Emiri Muhammed İbn-i Suud ile Şeyh Muhammed İbn-i Abdülvehhab arasında 1744'de

¹⁴⁴ Ömer Turan, *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta: Ortadoğu*, yeni şafak gazetesinin kültür armağanı, s. 355.

¹⁴⁵ Kurt, *a.g.e.* s. 581.

¹⁴⁶ Zekeriya Kurşun, *Suudi Arabistan*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 37, s. 581.

kurdukları ittifak neticesinde ortaya çıkmış bir devlettir. Böylelikle Vahhabizm bir siyasi desteği elde etmiştir. Osmanlı devletinden ayrılan ve İngiltere'den bağımsızlığını kazanan Suudi Arabistan'da petrol mücadeleleri ve imtiyaz savaşları ise bütün kararlılığı ile sürmeye devam etmiştir. Ortadoğu ve Arabistan Yarımadası'nın petrol kaynaklarının denetimi, bölgedeki İngiliz egemenliğinin önemli bir unsuru olmuştur. Fakat bölge ile Amerikan şirketleri de ilgilenmiştir. 1929 Ekonomik Buhranından etkilenen Arabistan ekonomik bakımdan zorluğa düşmüştür.

Kral "Bana biri çıkarıp 1 milyon pound teklif etse dahi ona istediği bütün petrol imtiyazlarını veririm" demiştir. Kralın bu sözleri üzerine Amerika'nın Socal şirketi (Standart Oil of California), Türkiye Petrol Şirketleri ortakları ve Anglo Persian şirketinin yan kuruluşu IPC (Iraq Petroleum Company), Suudi Arabistan'dan petrol imtiyazı alabilmek için mücadele girişimlerine başlamıştır.¹⁴⁷ Diğer yandan İslamiyet'e geçişin ardından kral tarafından ismi değiştirilip Abdullah olan Philby, İbni Suud'un karşı karşıya olduğu mali sorunları ve bu sorunların krallığı için oluşturduğu tehditleri bilmiştir. İbn Suud'un en yakın danışmanı Harry St. John Bridger Philby, Amerikalı işadamı Charles Crane ile görüşmeden sonra ve Crane, İbn Suud tarafından davet edilmiştir. Kral ise petrolden ziyade su bulmak istemiştir.

Crane de Amerikalı Maden Mühendisi Karl Twitchell'i, Suudi Arabistan'ın su potansiyelini araştırması için ülkeye getirmiştir. Arabistan çölü altında artezyen suyu bulunduğu dair bir iz bulamamıştır fakat Twitchell, ülkenin doğu kısmında, Al-Hasa'da bazı petrol belirtilerine rastladığını bir raporda bildirmiştir. Twitchell, mali sıkıntı yaşayan İbn Suud adına petrol şirketlerinin dikkatini çekmeye başlamıştır. Socal'dan olumlu cevap almıştır. Socal, Twitchell'i danışman olarak işe almış ve imtiyaz anlaşması için Suudi Arabistan'a göndermiştir.¹⁴⁸ Twitchell, 1933 Şubat'ta Socal avukatlarından Lloyd Hamilton'un eşliğinde, İbni Suud'un Maliye Bakanı Abdullah Süleyman'la bir uzlaşma sağlamak adına Suudi Arabistan'a dönmüştür. Bunun yanı sıra ayrıca Amerikalıların bölgeye yönelik faaliyetlerini haberdar olan APOC da harekete geçmiştir. Ama Ortadoğu'nun kapısı, bir ayakları Bahreyn'de olan ve ikincisini de Arap Yarımadası'nın kumlarına atmaya hazırlanan Amerikalılara

¹⁴⁷ Ayşe Akkaya, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu'da Petrol Savaşları ve Devlet Sistemlerine Etkileri*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek lisans Tezi, Konya 2016, s. 73.

¹⁴⁸ Yergin, *a.g.e.*, s. 327-330.

ardına kadar açılmıştır.¹⁴⁹ 29 Mayıs 1933'de Abdullah Süleyman ve Lloyd Hamilton, Körfezi Amerikan sermayesine, beynine ve teknisyenlerine boğacak olan petrol hakkı anlaşmasını imzalayarak Arap tarihinin gidişatını değiştirmek isteği olmuştur.¹⁵⁰

1920'li yılların sonuna doğru ekonomik ve politik istikrarsızlıklar yaşayan İbn Suud, ekonomik zorlukları aşmada petrol imtiyazını kullanma yolunu tercih etmiştir. Körfez'de İngiliz etkisini Amerikan gücü ile dengeleme yoluna giderek 29 Mayıs 1933'te El Hasa bölgesini kapsayan 60 yıllık bir imtiyaz anlaşmasını Socal şirketi ile imzalamıştır.¹⁵¹ Yapılan bu anlaşma ile tarihin en büyük talanlarından birinin temeli atılmıştır. 60 yıl süre ile yapıla imtiyaz 360.000 mil kare araziye kapsamıştır. Bu imtiyaz alındıktan bir süre sonra Socal, Texaco ile anlaşmıştır. Ardından Texaco, Bahreyn ve Suudi Arabistan imtiyazlarından hisse almıştır. Socal ise Suudi Arabistan imtiyazını işletmek amacıyla California Arabistan Standart Oil Company'i (CASOC) kurmuştur. Washington yönetiminin bu ülkeyi 1931'de tanımasıyla başlayan ilişkiler, Standart Oil of California şirketinin Suudi hükümetiyle 1933'te el-Hasa bölgesindeki petrolün araştırılmasını ve işletilmesini öngören imtiyaz anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşmanın ardından önemli bir noktaya gelinmiştir.¹⁵² Suudi Arabistan'a Amerikan sermayesine ait bir petrol şirketinin yerleşmesi Ortadoğu'daki güç dengelerini temelinden sarsıp değiştirmiştir. Ülkeye petrolcülerin gelişi modern yatırımları da beraberinde getirmiştir. Suudi Arabistan için yatırımlar başlatılmıştır. Tüm bunların sonucunda Arap petrol sahaları, 1939 Mart ayından itibaren üretime hazır hale getirilmeye çalışılmıştır. Texaco ve Socal'a 460.000 km²'lik bir alanda daha petrol arama izin verilmiştir. Bu dış politika bakımından önemli tarihi bir olaya olmuştur. Fakat görünürde tek bir diplomat bulunmamaktaydı. Petrolcüler, Washington'a gerek duymadan özel bir hükümet gibi hareket etmiştir. Fakat kutlamanın ardından dört ay geçtiği gibi İkinci Dünya Savaşı ortaya çıkmıştır. Kısa bir zaman sonra kardeşler Amerika'nın gölgesine tekrar sığınmak zorunda kalmıştır.¹⁵³ 2016 yılında 266,6 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervi ile dünya petrol rezervleri bakımından Venezüella'nın ardından 2. sırada yer almıştır. Dünya petrol rezervlerinin %36,6'sına ev sahipliği yapan Suudi Arabistan, Ortadoğu'daki en zengin petrol rezervlerine sahip ülke

¹⁴⁹ Parlar, *a.g.e.*, s. 370-371.

¹⁵⁰ Akkaya, *a.g.e.*, s. 74.

¹⁵¹ Ayhan, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁵² Parlar, *a.g.e.*, s. 372.

¹⁵³ Akkaya, *a.g.e.*, s. 75.

konumunda yer almıştır. Ekonomisinin büyük bir bölümü petrol üretimi ve petrol ihracatına dayalı olan Suudi Arabistan'da günlük ortalama 12.014 milyon varil petrol üretildiği tespit edilmiştir.¹⁵⁴ Suudi Arabistan petrolünün önemli özelliğinden biri, diğer bölgelere kıyasla yeryüzüne daha yakın petrol kuyularına sahip olması ve bu yüzden petrolün çıkarılmasının maliyeti daha düşük fiyatlarla gerçekleştirilebilir olması ihtimali olmuştur. Dünya genelinde varil fiyatı yaklaşık olarak 5 dolar civarında iken Suudi Arabistan'da varil başına 1,5 Dolar civarında üretim sağladığı görülmüştür. OPEC'in önderi olan Suudi Arabistan OPEC ülkelerinin toplam ürettiği petrol miktarının yaklaşık olarak tek başına 3/1'ini ürettiği tespit edilmiştir. Ülkenin petrol üretim tesisleri, Doğu Bölgesi'nde yoğun bir şekilde artış sağlamıştır. Ghawar, Safaniyah, Abqaiq ve Berri'de geniş petrol yatakları arasında ve dünyanın en iyi ve en kapsamlı petrol sahaları içerisinde yerini almıştır.¹⁵⁵ Suudi Arabistan, Ortadoğu'da en fazla petrol rezervine sahip ülke olmanın yanı sıra petrol gelirleri bakımından da diğer ülkelere kıyaslandığında oldukça fazla paya sahip olduğu görülmüştür. Suudi Arabistan, ABD'nin petrol ihtiyacının yaklaşık %25'ini tek başına karşılamayı başarmıştır. ABD'nin ithal ettiği ham petrolün büyük bir kısmını Suudi Arabistan tarafından karşıladığı için bu ülkenin istikrarı ABD için büyük bir önem sağlamaktadır. Bununla birlikte AB ülkeleri ve Japonya'nın da bu ülkeden ithal ettiği petrolün önemli ölçüde olduğu düşünüldüğünde bu ülkeler bakımından da Suudi Arabistan'ın istikrarı önem göstermiştir.

Ülkenin petrol rezervleri Suudi ARAMCO'nun tekelinde yer edinmiştir. 1970 yılından sonra petrol şirketlerinde millileştirme politikası uygulayan Suudi Arabistan'da, ARAMCO ve SABİC Suudi Arabistan ekonomisine büyük katkılar sağlamaya başlamıştır. 2000'lerin başında özelleştirme gündeme gelmesine rağmen bu şirket Suudi Arabistan'da hala etkin güç olarak varlığını sürdürmüştür.¹⁵⁶ Suudi Arabistan'da¹⁵⁷ yabancı sermayenin yatırımına izin vermek yerine dönemsel anlaşmalar yapmayı uygun gördüğü için böyle hareket etmeyi tercih etmiştir. Bu bakımdan bu sistem sayesinde yabancı sermayeler işletme hakkını elde etmiştir. Suudi

¹⁵⁴ Soyak, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁵⁵ Yavuz Selim Özden, *Suudi Arabistan Ülke Raporu*, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi, Ankara 2011, s. 7.

¹⁵⁶ Ali Oğuz Diriöz, *Suudi Arabistan Dış Politikası ve Bölge Ülkeleri ile İlişkileri*, Ortadoğu Analiz, Ankara, Mart 2012, s. 98.

¹⁵⁷ Kurt, *a.g.e.* s. 581.

Arabistan'ın stratejik öneminin temel noktası sahip olduğu yedek üretim kapasitesinin fazlalığı nedeniyle üretimi arttırma fiyatları belirleme fırsatı sunmuştur.¹⁵⁸ Suudi Arabistan, OPEC dışındaki petrol üreticisi ülkelerde bulunmayan ve üretimi bir kararla arttırabilmesini sağlayan bu kapasitesi sayesinde gerektiğinde arz dengeleriyle OPEC içindeki liderlik pozisyonunu da korumak da istemiştir.¹⁵⁹ 1973-80 yılları arasında yaşanan krizler neticesinde önemli miktarda petrol geliri elde eden Suudi Arabistan, 1980'lerin ortalarına doğru düşen petrol fiyatları sonucunda petrol ihracından elde ettiği gelirden önemli oranda düşüş yaşamıştır.

1983 yılında petrol ihracatından 45 milyar dolar gelir elde eden Suudi Arabistan, yaklaşık 1991'de 43, 2000'de 71 ve 2003'te de 85 milyar dolar petrolden gelir kazanmıştır. Suudi Arabistan, petrol fiyatlarında yıllara göre yaşanan bu istikrarsızlıktan dolayı ekonomisi sürekli dalgalanmalar yaşamıştır.¹⁶⁰

1.2. Irak

Resmi adı el-Cumhuriyyetü'l-İrakiyye olup başşehri Bağdat'tır. Kuzeyde Türkiye ile 331 kilometrelik bir sınırı bulunan Irak'ın toprakları doğuda İran, güneyde Suudi Arabistan ve Kuveyt, batıda Ürdün ve Suriye ile çevrili olmuştur; Basra Körfezi'ndeki dar bir kıyı şeridiyle de dünya denizlerine açılmıştır. Suudi Arabistan ve Kuveyt'le aralarında oluşturdukları tarafsız bölgede bu üç ülkenin göçer vatandaşları serbestçe dalaşma hakkına sahip olmuştur. Fakat sonradan bu tarafsız bölge adı geçen üç ülke arasında bölünmüştür. Tek partili bir cumhuriyetle yönetilen ülke idari açıdan on sekiz muhafazaya ayrılmıştır ve bunlardan başşehir Bağdat özel bir statüye sahip olmuştur. Ülkenin kuzeyinde bulunan Kürt ve Türkmen nüfusun yoğun olduğu Erbil, Duhok ve Süleymaniye muhafazaları kısmi özerkliği elde etmiştir. Irak'a hayatini veren Fırat Dicle havzasıdır. Dicle nehri, Mezopotamya olarak bilinen bu havzaya kuzeydeki dağlık bölge ile güneyindeki el-Cezire platoların da açtığı derin ve sarp yamaçlı vadilerden geçerek ulaşıp bu arada Büyük ve Küçük Zap nehirlerinin de katılmasıyla güçlenip Tikrit dolaylarında geniş bir tabana yayılım göstermiştir. Irak'ta yerleşme ve nüfusun dağılışı üzerinde yüzey şekilleri, daha çok da Fırat ve Dicle nehirleriyle yer altı zenginlikleri önemli rol oynamıştır.¹⁶¹ Nehirlerin arasındaki

¹⁵⁸ Kerem Aklin, Sabit Atman, *Küresel Petrol Stratejisinin Jeopolitik Açısından Dünya ve Türkiye Üzerindeki Etkileri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2006, s. 83

¹⁵⁹ Soyak, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁶⁰ Ayhan, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁶¹ Mustafa Küçükbaşçı, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak*, DİA, 19. Cilt, s. 85-87.

bereketli topraklar yerleşme ve nüfus bakımından yoğunluk kazanırken dağlık alanlar, çöller ve geniş bataklıklar ıssız olacak şekilde bir yapılanma izlediği görülmüştür. Irak ekonomisinde petrol üretimi ve tarım ön planda yer almıştır. Petrol yatakları Basra körfeziyle kuzeyde Musul -Kerkük yörelerinde yoğunlaşmıştır. Osmanlı yönetiminden alınan izinlerle 1902 yılında İngilizler tarafından başlatılan sondaj faaliyetleri 1907'de olumlu sonuçlanmış ve 1927 yılında Kerkük yöresinde başlayan üretim her yıl artarak 1979 yılında 100 milyon tonu aşmıştır. Batı karşıtı eylemlerin Irak'ta doruk noktasına ulaştığı 1957-58 yıllarında Ürdün ve Lübnan'da iktidar karşıtı olaylar karşısında Batılı ülkelerin ve Irak yönetiminin rejime destek verme girişimi, Bağdatlı asker ve milliyetçiler için bardağı taşıran son damla olmuştur. General Kasım önderliğinde bir grup asker, 14 Temmuz 1958'de harekete geçerek Kral II. Faysal'ı öldürdükten sonra yönetimi elde etmeyi başarmıştır.¹⁶² Komünistlerin ağırlıkta olduğu bir yönetim kuran General Kasım daha fazla Sovyetler Birliği'nin etkisi altına girmiştir. Kasım'ın Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler kurması, bölgedeki enerji kaynaklarının denetimini kaybetmek istemeyen İngiltere ve ABD'nin doğrudan harekete geçmesine yol açmıştır. Nitekim darbeyi takiben Batı başkentlerinde petrol endüstrisinin millileştirileceğine dair bir beklenti de hakim olmuştur. Amerikan ve İngiliz yönetimlerinin bölge ülkelerinin desteğiyle Irak'taki yeni rejime müdahale etmesi gündeme gelmiştir. Fakat Sovyetler Birliği'nin Kasım rejimini destekleyeceğini dolaylı yoldan beyan etmesinin ardından bu plandan vazgeçilmiştir.¹⁶³ Darbeden önce Kral Faysal ile IPC arasında Monarşi döneminden kalan petrol gelirlerinin paylaşımı başta olmak üzere birçok sorun üzerinde görüşmeler yapılmıştır. Özellikle, İran petrolünün uluslararası pazarlardan çekildiği 1951-1954 arası dönemde Iraklı politikacılar, Irak petrol gelirlerinin artırılması yönünde petrol şirketleri üzerinde yoğun bir baskı kurmuştur. Irak'ın sahip olduğu petrol rezervleri, petrolle ilgilenen bütün ülkelerin dikkatini çekmiştir. Irak petroleri aynı zamanda büyük avantaj sağlaması bakımından önemli olmuştur.¹⁶⁴

¹⁶² Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, Ankara: İş Bankası Kültür Yay. 1994, s. 213.

¹⁶³ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl siyasi Tarihi: 1914-11915*, Cilt 1-2, 13 Baskı, Ankara: İş Bankası Yay, s. 512-513

¹⁶⁴ Mert Bilgin, "*ABD'nin Irak'taki Stratejik Açılımları: Petrol, Rejim, Güvenlik ve Ötesi*", Avrasya Dosyası, 2006, cilt 12, sayı 2, s. 159.

1950'lerin ikinci yarısından sonra Irak Petrol Şirketi (IPC) ortakları Bağdat'ın üretimi artırma ve gelirlerin paylaşımına yönelik yeni önerilerini kabul etme konusunda isteksiz davranmıştır. Taraflar arasında 1958'e kadar süren görüşmelerde bazı konularda uzlaşma sağlanmış olmasına rağmen, General Kasım önderliğinde gerçekleştirilen askeri darbe sonucu gerçekleşmemiştir. Darbenin ardından IPC yeni hükümetle iki taraf arasındaki petrol sorunlarını görüşmek için masaya oturmak için planlar yaparken, Amerikan yönetiminin Bağdat'a askeri müdahaleye hazırlandığı ileri sürülmüştür. Fakat General Kasım'ın darbeyi izleyen günlerde ABD ve İngiltere hükümetine petrolün millileştirilmeyeceği konusunda bir güvence vermesi üzerine girişim rafa kaldırılmıştır. Yeni yönetim, petrol sahalarını millileştirme ya da buna benzer bir politika uygulamayacağı yönünde Londra ve Washington'a teminat vermiştir. Irak'taki yeni rejim zaman geçirmeksizin IPC yetkilileri ile aralarındaki petrol sorununu çözmek üzere görüşmeleri başlatma kararı aldı. Taraflar bazı konularda kısa sürede uzlaşmaya varmalarına karşın rafine ve üzerinde araştırma yapılmayan alanların millileştirilmesi konularında tam bir anlaşmaya varamamıştır. Müzakerelerin aralıklı sürdüğü 1960 Temmuzunda petrol şirketlerinin ikinci defa resmi petrol fiyatlarını düşürmesi ile patlak vermiştir.

İngiltere'nin Arap Orta Doğu'sunu taksiminde önemli bir yere sahip olan Irak'a yönelik politikasına bakıldığında ülkenin içerisinde bulunduğu politik karışıklıklar ve ülkenin kurulduğu günden bu güne durulmamış olan sorunları çerçevesinde bir yol izlemiştir. Daha İkinci Dünya Savaşı devam ederken Irak'ta darbe olmuş ve İngiliz aleyhtarı fakat Alman taraftarı bir yönetim iş başına gelmiştir. İngiltere Irak'taki kontrolü güçlkle geri kazanmıştır. 1958'de General Abdülkerim Kasım'ın yönetimi ele geçirmesi İngiltere'yi derinden etkilemiştir. 1958 Darbesi sonucunda, Nasır ile başlayan Arap dünyasına lider olma politikaları artık neredeyse aralıksız olarak Irak tarafından denenmeye başlanmıştır. Zengin petrol yatakları üzerinde oturan İngiliz karşıtı bir Irak yönetimi petrolün tümünü ithal eden İngiltere'yi ve onun Orta Doğu'yu kontrol etme politikalarını temelden sarsmıştır. Özellikle İngiltere'nin, savaşın ardından ekonomik gücünü geri kazanması ve ekonomisini geliştirmesi için Körfez petrollerine ihtiyacı olmuştur. Kuveyt'in petrollerini kurtarmaya çalışan İngiltere, Kuveyt'in 1961'de bağımsızlığını ilan etmesini sağlamıştır. Fakat General Kasım, Kuveyt'in bağımsızlığını tanımadı ve Kuveyt'i işgal etmeye kalkışmıştır. İngiltere'nin Kuveyt'i savunması üzerine Kasım başarısız oldu ve 1963'te Baas Partisi Kasım'ı

alaşığı edip yönetimi eline geçirince aynı yıl Baas hükümeti Kuveyt'in bağımsızlığını tanımıştır.

OPEC'in kurulmasına yol açan süreçte Bağdat, IPC'nin %20'lik hissesinin ve üzerinde araştırma yapılmamış alanların %75'ini kamulaştırmak istediğini duyurmuştur. Bunun yanı sıra IPC yönetim kurulunda bir Iraklı yetkiliye yer verilmesini de talep edilmiştir. Görüşmeler aralıklı olarak yaklaşık bir yıl sürmüştür ve en sonunda Irak ile İngiltere arasında tırmanan Kuveyt krizi ile 1961 Ekiminde Irak hükümetinin görüşmelerden tek taraflı geri çekilmesiyle kesilmiştir. Görüşmelerin kesilmesinin gerekçesi olarak İngiltere'nin Kuveyt Emirliğine bağımsız devlet olmayı önermesi olduğu görülmüştür. Kuveyt krizinin tırmandığı 1961 sonunda Irak hükümeti İngiltere'ye bir misilleme olarak, daha önce millileştirdiğini açıkladığı sahalar üzerindeki denetimini artırma yoluna gitmeye karar vermiştir. Bu çerçevede kabul edilen 80 sayılı yasa ile birlikte IPC ve ona bağlı yan şirketlerin elinde bulunan imtiyaz alanlarının %99,5'i hiçbir tazminat ödemeksizin millileştirildiği ilan edilmiştir. Hükümet 80 sayılı yasa ile duruma hukuki bir zemin kazandırmayı başarmıştır. Diğer bir deyişle İngiltere'nin Kuveyt'e bağımsızlık önermesinin hemen ardından General Kasım BP, CFP, Exxon, Mobil ve Shell'in elinde olan Irak Petrol Şirketi'nin imtiyaz alanlarının yüzde 99,5'ini millileştirilmiştir¹⁶⁵. Millileştirmenin hemen ardından harekete geçen ABD ve İngiltere, Irak hükümetini petrol sorununu şirketlerle görüşmeler yolu ile çözmesi konusunda uyarı vermiştir. Tek taraflı millileştirmeyi kabul etmeyen IPC ortakları ise Bağdat'tan sorunu hakeme intikal ettirmesini talep etmesine karşın, Irak hükümeti millileştirmenin Irak'ın doğal bir hakkı olduğunu belirterek, sorunu tartışmaya yanaşmamıştır¹⁶⁶. IPC ortakları tek taraflı millileştirme girişimine karşın sorunu hakeme götürme ya da görüşmeler yolu ile çözmek adına uzunca bir dönem hükümet üzerinde baskıda bulunmuş olmasına rağmen, General Kasım IPC ile yeni bir görüşme süreci başlatma yerine Kuveyt'i işgal planları üzerinde durmuştur. Orta Doğu en eski ve en büyük çok uluslu petrol şirketlerinin ortaklığında kurulan IPC'ye cephe alan General Kasım yönetimi, 1961 millileştirmesini takip eden dönemde IPC'nin tüm girişimlerine rağmen, sorunu tekrar müzakere etmeye sıcak bakmamıştır. Bağdat'ın sorunu görüşmeler yolu ile çözmeye yanaşmaması üzerine

¹⁶⁵ Bilgin, *a.g.e.*, s. 160.

¹⁶⁶ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 512-513

IPC, Irak petrol üretimini sınırlı düzeyde tutarak hükümeti ekonomik sıkıntı içerisine sokma yoluna gitti. IPC 1959'da üretimi artırmak için gerekli tüm altyapı çalışmalarını bitirmiş olmasına rağmen üretimi artırmamıştır. Petrolün Irak GSYH'na katkı oranının 1953'te %45.7'den %49.7'ye yükseldiği 1961 yılında şirketlerin üretimi artırmama yönünde uyguladığı politikalar Kasım hükümetini ekonomik sorunlarla baş başa bırakmıştır. Kuveyt'in petrol üretimi %11.5, İran'ın %12 ve S. Arabistan'ın %9.2 artarken Irak'ın petrol üretimi %0.5 oranında artış göstermiştir. Dolayısıyla IPC'nin bir anlamda uygulamaya koyduğu üretimi sınırlı bir seviyede tutma politikası General Kasım rejimini ekonomik anlamda zor duruma düşürme politikasının izlenimi olmuştur. IPC ayrıca zengin petrol kaynaklarının var olduğu tahmin edilen Kuzey Rumeyle petrol sahasının farklı petrol şirketleri tarafından geliştirilmemesi yönünde de başarılı bir çaba harcamıştır. General Kasım ise, Kuzey Rumeyle petrol sahasının geliştirilmesi yönünde her türlü uluslararası işbirliğinin boykot edilmesini öngören IPC kararını etkisiz hale getirmek için yoğun bir faaliyet yürütmeye başlamıştır. General Kasım yönetimi 1961-1963 yılları arasında kamulaştırılan alanlarda yeni imtiyazlar dağıtmak istemesine rağmen¹⁶⁷, IPC'nin uluslararası alanda yürüttüğü baskı politikası sonucu yabancı şirketler Irak hükümeti ile işbirliğine yanaşmamıştır. Musaddık krizinde olduğu gibi IPC'nin uyguladığı petrol politikası sonucu Irak ekonomisinin kötüleşmesi, iç muhalefetin güçlenmesine yol açmıştır. Bunun üzerine General Kasım, Şubat 1963 başında IPC ile aralarındaki sorunun hakeme götürülmesini kabul ettiğini açıklamak zorunda kalmıştır Fakat artık iş işten geçmiştir. Bu açıklamayı takip eden günlerde Baasçı ve Nasırcı gruplar birlikte hareket ederek General Kasım'ı devirmiştir. General Kasım'a karşı General Abdülsemam Arif önderliğinde bir grup Nasırcı ve Baasçı kesim tarafından 8 Şubat 1963'te gerçekleştirilen darbenin ardından, IPC ile kesilen görüşmeler tekrar oluşmaya başlamıştır. Darbeden sonra yönetime alınan Saddam, özellikle Sovyetlerin etkisini silme yönünde önemli roller oynamıştır.¹⁶⁸ Zira bu yönde CIA ile işbirliği yapıldığı ileri sürülmüştür. Diğer bir bakış açısıyla General Kasım'ın devrilmesinin ardından Irak'ın yeni rejimi bir yandan IPC ile görüşmeleri başlatma kararı alırken öte yandan ülkede Sovyetlerin etkisini azaltma yoluna gitmiştir. General Arif'in iktidarı ele geçirmesinin ardında, 1 Aralık 1963 tarihinde Irak hükümeti ile IPC grubu arasında

¹⁶⁷ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 512-513.

¹⁶⁸ Gürbüz, *a.g.e.*, s. 133-168.

gümrük vergilerinin düşürülmesi ve üretimin artırılması yönünde geçici bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmayı takiben yürütülen görüşmeler sonucunda Irak hükümeti ile IPC grubu arasında 1965 yılında bir anlaşma taslağı üzerinde uzlaşmaya varıldığı açıklanmıştır. Anlaşmada IPC ortaklarına yeni imtiyazlar verileceğı kabul edilmiş, ancak bunun karşılığında da IPC ortakları faaliyetlerini 1964'de kurulan Irak Ulusal Petrol Şirketi (INOC) ile ortak yürütmeyi kabul etmiştir.

Amerikan ve İngiliz yönetimlerinin bölge ülkelerinin desteğıyle Irak'taki yeni rejime müdahale etmesi gündeme gelmiştir. Fakat Sovyetler Birliğı'nin Kasım rejimini destekleyeceğini dolaylı Petrol ihraç Eden Ülkeler Teşkilatı'nın (OPEC) kurucu üyelerinden olan Irak, 1970'li yıllarda ihracat gelirlerinin % 90'ından fazlasını petrolden kazanmıştır. Ancak 14 milyar tonla dünya petrol rezervlerinin yaklaşık % 5'ine sahip olan ülkede bu yoldan elde edilen büyük gelir, önceleri tarım ve sanayide modernleşmeye harcanırken 1980'lerde on yıl süren Irak- İran ve ardından başlayan Körfez savaşları sırasında daha çok silahlanmaya ayrılmıştır. Savaş sonrasında ise 6 Ağustos 1990 tarihli ambargo kararı kapsamında hemen tamamen kaybedilmiştir. 20 Mayıs 1996 tarihinde gıda ve ilaç alımı için verilen yılda 4 milyar dolarlık petrol ihraç etme izni hafif bir rahatlama sağlamışsa da yeterli olmamıştır.¹⁶⁹ I. Körfez Savaşında Amerikan savaş masraflarının yarısını Suudi Arabistan, Kuveyt gibi Arap ülkeleri karşılamıştır. Petrol fiyatlarında artış ve Amerikan petrol şirketlerinin bu artıştan ticari çıkar sağlamaları sonucu, Amerika'nın bu savaştan maddi olarak karlı çıktığını görülmüştür. Nitekim ABD'nin Irak'a müdahalesi aynı zamanda ekonomik ve politik olarak bölgede Suudi Arabistan'ın tekelinin kırılması, kaynakların çeşitlendirilmesi, İsrail ve ABD için bölgedeki tehditlerin bertaraf edilmesi ve bölgenin uluslararası ekonomik sisteme açılması gibi birçok nedeni ifade etmektedir.¹⁷⁰ Savaş sonrası Suudi Arabistan'ın başını çektiğı Orta Doğu ülkelerinin hızla silahlanması ve bu iş için ayırdıkları devasa kaynaklar, ABD'nin 500 milyar Dolar civarında silah satmasıyla sonuçlanmıştır. Bunun yanı sıra ABD'nin elde ettiğı diğer politik ve ekonomik kazançlarda sağladığı görülmüştür. Bu durum Amerika'nın 'neo-colonialism' politikalarının ilk uygulama alanlarından biri olmasını sağlamıştır.

¹⁶⁹ Erdoğan Akkan, *Irak*, Diyanet İslam Ansiklopedisi, 19 cilt, s. 83-85.

¹⁷⁰ Raif Karadağ, *Petrol Fırtınası*, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 142-165.

Saddam yönetiminin sona ermesiyle Amerika önemli bir petrol sahasını daha kontrolü altına almıştır. Petrol fiyatlarının belirlenmesinde Amerika oldukça etkili olmuştur ve olmaya da devam etmiştir.¹⁷¹ Soğuk Savaş'tan sonra SSCB'nin Ortadoğu'daki tehdidinin ortadan kalmasıyla birlikte George Bush döneminde ABD Ortadoğu'da düzenin sağlanması doğrultusunda politika izlemiştir.¹⁷² Bu kapsamda İsrail ve Filistin sorunun çözümüne yönelik girişimlerini arttırırken diğer taraftan, İran-İrak Savaşı'nda İran'a karşı Batı tarafından desteklenerek önemli bir askeri güce sahip olan Irak'ın 1990'da Kuveyt'i işgaline karşı müdahalede bulunmuştur. Özellikle Kuveyt'in işgali bölgenin barış ve güvenliği dışında ABD'nin çıkarlarını doğrudan tehdit etmiştir. Bu durum karşısında işgale göz yumulmuş olsaydı, Irak dünya petrol rezervlerinin %20'sine sahip olacak böyle bir durum, hem petrolün dünya piyasalarına kesintisiz akışını risk altına sokacak, hem de bölgede ABD'ye düşman hegemon bir gücün ortaya çıkmasına neden olmuş olacaktı. Bu nedenle ABD, Ortadoğu'yu denetimi altına almak için oluşturduğu koalisyonla Irak'a müdahalede bulunmuştur.¹⁷³ Irak'ın Kuveyt'i işgali sonrasında Körfez Savaşı'na yol açan ve son olarak da ABD'nin Irak'a girerek Saddam yönetimini devirmesine kadar uzanan bir dizi savaşa neden olmuştur. Bu çerçevede gerek ekonomik gerekse siyasi güç açısından son derece önemli bir hammadde olan petrol için ABD'nin kendisine kriz yaratabilecek bölgelerde sert tedbirler almasının “olağanlığı, Orta Doğu Yardımcı Sekreteri Robert Pelletreau'nun Nisan 1994'te ifade ettiği şu sözlerle ortaya konabilir: “Amerikan Başkanları, petrol kuyularına serbest girişi hayati ulusal çıkar olarak tanımlamaktadır ve bu çıkarı korumak için gerekirse Çöl Fırtınası Operasyonu'nda yaptığımız gibi askeri güç kullanırız.” Nitekim günümüze değin Irak'ta yaşananlar, petropolitiğin ana enstrümanlarının tatbik edildiğinin örneklerini yansıtmıştır.¹⁷⁴ Bölgedeki çekişmelerden doğacak çatışmaların Amerika açısından istenen bir durum olmamıştır. Amerika, Irak'tan çekilmiş olmanın memnuniyetini yaşarken, diğer taraftan da Irak'ı bölgede kendi dinamikleri içinde bütün bir şekilde yalnız bırakmamıştır.¹⁷⁵ Genel itibariyle bakıldığında İkinci Dünya Savaşı'ndan Soğuk Savaş'ın sona erdiği tarihe kadar ise Komünizmi bahane eden Amerika, güvenlik

¹⁷¹Gürbüz, *a.g.e.*, s. 133-168.

¹⁷² Mahmut Sami Aldur, 58. ve 59. *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerinin Ortadoğu Politikası*, s. 23.

¹⁷³ Özdem, *a.g.e.*, s. 23

¹⁷⁴ Uluğbay, *a.g.e.*, s. 468

¹⁷⁵ Burcu Koçer, *ABD'nin Ortadoğu Politikasında Petrolün Yeri ve Etkileri*, Bahçeşehir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 57.

tedbirleri stratejisiyle Ortadoğu ülkelerinde konuşlanmıştır. Fakat Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte Amerika, Ortadoğu’da yeni politikalar aramaya yönelmiş ve aradığı fırsatı 11 Eylül saldırıları ile bulmuştur. Komünizm tehdidinin sona ermesiyle yeni düşmanlar, yeni tehditler arayışına giren Amerika, yeni bir Ortadoğu politikası izleyerek İslam’ı terörle bağdaştırmıştır. Ardından saldırılarını önemli miktarda petrol rezervlerine sahip olan Ortadoğu’daki Müslüman ülkelere yöneltmiştir. Esas itibarıyla Amerika, Irak işgali öncesi Saddam’ın Ruslarla yapmış olduğu petrol anlaşmalarından rahatsız olmuştur. Ruslarla yapılan enerji anlaşmalarından rahatsız olan Amerika, 11 Eylül saldırılarından sonra Saddam’ın kitle imha silahı ürettiğini ileri sürerek 2003’de Irak’a girmiştir ve bu durum bölgede dengelerin sarsılmasına sebep olmuştur. Amerika’nın Irak işgalinden sonra Saddam döneminde Rusya, Fransa ve Çin ile yapılan anlaşmalar iptal edilmiştir. Irak petrolleri, başta Amerikan şirketleri olmak üzere işgale destek veren ülkeler arasında paylaştırılmıştır.¹⁷⁶

112 milyar varillik kanıtlanmış rezervle Suudi Arabistan ve Kanada’dan sonra dünyanın üçüncü büyük petrol rezervine sahip Irak, dünya petrol piyasasının önemli aktörlerinden biri olarak yerini almıştır.¹⁷⁷ Irak aynı zamanda, Arap Yarımadası’ndan Türk Cumhuriyetlerine kadar uzanan coğrafyadaki petrol ve doğalgaz yataklarının denetimini ele geçirmek adına stratejik bir konuma sahip olmuştur. Irak, bu çift boyutlu gücünün bedelini tarihi boyunca ağır ödemek zorunda kalmıştır.¹⁷⁸ Zira 2003 Irak Savaşı’na kadar gelen süreçte Irak değişik yoğunluklarda tam yedi savaş ve/veya sıcak mücadeleyle yüz yüze kalmıştır.¹⁷⁹ Irak’ın kontrolünün ele geçirilmesi adına ortaya konulan bu savaşlar; kolonyal saldırı dönemi (1914-1918), İngiltere’nin ülkeyi kolonileştirmesi (1918-1930), İngiltere tarafından tekrar işgali (1941), İran-İrak Savaşı (1980-1988), Körfez Savaşı (1991), cezalandırma döneminde düşük yoğunluklu çatışma (1991-2003), Irak Savaşı (2003) şeklinde sıralanmıştır.

¹⁷⁶ Akkaya, a.g.e., s. 162.

¹⁷⁷ Meliha Benli Altunışık, *Irak Savaşı ve Orta Doğu Petrollerinin Ekonomi Politikası*, Avrasya Dosyası, Yeniden Yapılanan Orta Doğu Özel Sayısı Cilt 9 Sayı 4,2003, s. 94

¹⁷⁸ Emeklier, Ergül, a.g.e., s. 59-86

¹⁷⁹ Ünsal Oskay, *Saddam mı Petrol mü? Global Kapitalizmin Rasyonalizasyonu mu?* Varlık 1147,2003, s. 4.

1.3 Birleşik Arap Emirlikleri

Birleşik Arap Emirlikleri resmi adı El-İmaratü'l-Arabbiyetü'l-Muttehide olarak tespit edilmiştir. Körfez'in ortasında yer almıştır. Kuzey ve Kuzeybatıdan Körfez'in suları, batıda Katar ve Suudi Arabistan, güneyde ise Umman ve Suudi Arabistan bulunmuştur. Birleşik Arap Emirlikleri, 83.600 kilometrekarelik yüzölçümüyle Körfez İşbirliği Ülkeleri arasında Suudi Arabistan'dan sonra üçüncü sırada yer almıştır. Resmi dili Arapça olmakla birlikte Farsça, İngilizce, Hintçe ve Urduca da yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bu demografik yapı Körfez ülkeleri arasında Birleşik Arap Emirliklerinin özel bir konum almasını sağlamıştır. Birleşik Arap Emirliklerinin başkenti Abu Dabi şehri olarak belirlenmiştir. Hürmüz boğazına açılan stratejik mevkiisi geçmişte ticaret gemilerinin günümüzde ise petrol tankerlerinin geçiş yolu üzerinde bulunması bölgenin jeopolitiğini oluşturmuştur.

1970'lerde Birleşik Arap Emirlikleri dışındaki büyük Ortadoğu ihracatçıları petrol sanayilerini ulusallaştırmıştır.¹⁸⁰ Abu Dabi, aynı zamanda ülkenin daimi olarak başkent vasfını taşıyan emirliği olarak varlığını sürdürmüştür.¹⁸¹ Bunun yanı sıra Dubai, Sharjah ve Ras al-Kaimah'da da petrol üretim tesisleri bulunmuştur. 2009 yılında Suudi Arabistan'ı geride bırakarak Ortadoğu'nun en büyük ekonomisine sahip ülkesi konumuna gelmiştir. Birleşik Arap Emirlikleri'nde uygulanan liberal petrol ekonomisi diğer Arap ülkelerinden farklı olarak göze çarpmıştır. Ülke sınırları içerisinde uluslararası şirketlerin yaklaşık %40'lık payı bulunmuştur.¹⁸² Birleşik Arap Emirliklerinde İngiltere, Amerika, Fransa ve Japonya çok uluslu petrol şirketlerinin petrol endüstrisindeki payının % 40 civarında olduğu tespit edilmiştir.¹⁸³

2016 yılı itibariyle 97,8 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervine sahip OPEC üyesi ülkedir. Birleşik Arap Emirlikleri'nde günlük üretim miktarı 1995 yılında 2.3 milyon varil, 2003 yılında 2.5 milyon varil iken günümüzde yaklaşık 3.902 milyon varildir. Birleşik Arap Emirlikleri ekonomisinin büyük bir bölümü petrol üretimi ve

¹⁸⁰ Kadri Bahtiyar, *Petrolün Orta Doğu Siyasetinin Belirlenmesindeki Rolü: ABD'nin Enerji Hegemonyası ve Çatışmalar*, Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi (ATAD), Yıl: 2021, Sayı. 5, ss. 138-194 s. 188.

¹⁸¹ Aynur Selvi, *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Orta Asya ve Orta Doğu Petrollerinin Uluslararası Politikada Yeri ve Önemi*, Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2009, s. 94.

¹⁸² Ömer Ersan, *Birleşik Arap Emirlikleri ÜLKE RAPORU*, Ekonomik Araştırmalar, İstanbul 2019, s. 9.

¹⁸³ Ayhan, *a.g.e.*, s. 113.

petrol ihracatına dayanmıştır.¹⁸⁴ Abu Dabi, ülkenin en büyük petrol üreticisi konumuna sahip olmakla birlikte yaklaşık ülke petrolünün %95'ine sahip olmuştur. Bu yüzden politik etkinlikler Abu Dabi şehrinde yapılmıştır.

1.4 Kuveyt

Basra Körfezi'nin kuzeybatısında yer alan ülkenin resmi adı "Devletü'l Kuveyt'tir. Arap Yarımadasının kuzeydoğusunda, Suudi Arabistan ve Irak arasında yüzölçümü 17.818 km olan küçük bir ülke konumunda yer almıştır. Kuveyt körfezinin hemen karşısında yer alan Feyleke ve Mesken adında iki adası bulunmuştur. Basra Körfezi'nin kuzeyinde ve Şattülarap yakınlarında bulunan Kuveyt, Winstone'nin tanımıyla: "Orta Arabistan'daki olayların en iyi şekilde izlenebileceği tıpkı bir gözetleme kulesi" konumunda yer almıştır. XX. yüzyılın başında Osmanlı'nın Basra vilayetine bağlı bir kaza olan bu küçük mıntıkanın nüfusu o tarihlerde yaklaşık olarak 20 bin civarında tespit edilmiştir. Daha çok inci avcılığı ve denizcilikle geçinen ve adı büyük şehirden alan Kuveyt, İngilizlerin Körfez bölgesinde doğrudan nüfuz kurdukları bölgelerin başında yer almıştır.¹⁸⁵ Bu doğal yapısı sayesinde büyük tonajlı gemilerin girebildiği bir yer olması 17. Yüzyıldan büyük ilgi odağı olmasını sağlamıştır. Özellikle Basra'ya ulaşan ticari mallar buradan Osmanlı bandırası taşıyan Kuveyt gemileri aracılığıyla bu limana taşınmıştır ve buradan dağılmıştır.

Körfez'in küçük kıyı ülkelerinden biri olan Kuveyt'in yönetim şekline bakıldığında Sabah ailesinin Mübarek kolundan gelen Emirler tarafından yönetilen bir monarşi sistemi mevcut olmuştur.¹⁸⁶ Konumu itibariyle İran Körfezi'nin başlangıcında olduğu için Basra ile Mekke arasındaki ticaret ve göç yolu üzerinde bulunduğundan ticari yaşamda önemli bir role sahip olmuştur. İngiltere Kuveyt ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. Bağımsız bir prenslik olarak ortaya çıkması 18.yüzyılın ortalarından, Arabistan yarımadası içinden gelen göçebe kökenli kavimlerin oraya yerleşmesiyle ve 1757'de hükümdar olarak Al Sabah ailesinden bir şeyh seçmeleriyle başlamıştır. 19. yüzyılın sonuna doğru geldiğinde ise İngiltere, ülkeye Almanların sızmasını engellemek için Kuveyt'in dışişlerinin sorumluluğunu üzerine almıştır ve

¹⁸⁴ Soyak, a.g.e., s. 14.

¹⁸⁵ Ali Okumuş, *Ortadoğu'da Petrol: Uluslararası Rekabet, İmtiyazlar ve Antlaşmalar (1890-1928)*, Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bilecik 2020, s. 186-187.

¹⁸⁶ Arı, , a.g.e., s. 94.

ardından Osmanlı İmparatorluğu'na karşı emirlik üzerinde hâmilik görevini üstlenmiştir. Emir, 1899 yılında İngilizlerle gizli bir anlaşma yapmıştır.¹⁸⁷ Bu anlaşmaya göre Kuveyt, İngilizlerin yaptırımını altına girmiştir. Kuveyt, böylece kabile yönetimli cemaat uzlaşması biçiminden, dışarıdan yönetimli otokrasi biçimine dönüşmüştür. Osmanlı İmparatorluğu, İran, İngiltere ve Rusya'nın katılmasıyla 1913'de imzalanan ve bölgedeki sınır sorunlarını önemli ölçüde ortadan kaldıran İstanbul Anlaşması'yla Kuveyt, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir kaza olarak kabul edilmiştir. Kuveyt'in yönetici ailesi iktidarı uğruna politik bakımdan 1961'de bağımsızlığını kazanana kadar ise İngilizlere bağımlı olarak kalmıştır.¹⁸⁸ Arap Yarımadası'nda petrol açısından dikkat çeken tek ülke Suudi Arabistan'dan ibaret olmamıştır. Kuveyt'te de imtiyaz elde etme çabaları ve bunu için yapılan görüşmeler süregelmiştir. İran Körfezi kıyılarındaki diğer bütün şeyhlikler gibi Kuveyt de çok ciddi ekonomik zorluklar geçirmiştir.¹⁸⁹ Bu sıralarda Anglo-Pers Şirketi Başkanı Sir John Cadman, "Kuveyt'te bulunmuştur. Fakat herhangi miktarda petrol, Anglo-Pers Şirketi'nin hiçbir şekilde ilgisini çekmemiştir. *"Amerikalılar bu ülkede istediklerini aramakta serbesttirler"* demiştir. İngiltere, 1932 Nisan'ında uyruk konusundaki ısrarından vazgeçmiştir. Lakin sonra, 1932 Mayıs'ında Socal Şirketi'nin Bahreyn'de petrol bulmasıyla durum değişmiştir. Cadman, hiç vakit geçirmeden Dışişleri Bakanlığı'na yazıp, evvelce bildirdiği beyanın geçersiz sayılmasını istemiştir. Dünya ekonomik buhranından etkilenen Al Sabah ailesinin iktidarda olduğu Kuveyt'de petrol imtiyazı için Anglo Persian, Gulf ve Socal Şirketleri devreye girmiştir. Petrol İmtiyazını ayrı ayrı alamayacaklarını anlayan İngilizlerin Anglo Persian şirketi ile Amerika'nın Gulf şirketi, %50'şer hisseye sahip oldukları ve birlikte hareket edecekleri Kuveyt Petrol Şirketi'ni kurmuştur. Bunun yanı sıra İngiltere hükümetiyle Kuveyt Petrol Şirketi arasında 1934 Mayıs'ında ek bir anlaşma daha imzalanmıştır. Anlaşmaya göre, İngiliz tarafına Gulf'e verilen %50'den başka ülkede petrol konusunda yapılacak her gelişme için egemenlik hakkı tanınmıştır.¹⁹⁰ Diğer taraftan Şeyh Ahmet, imtiyaz teklifçilerini birbirlerine düşürmekte gayet ustaydı ve Irak, İran ve Suudi Arabistan'daki siyasi gelişmeler ve imtiyaz şartları konularında iyi istihbarat

¹⁸⁷ Turan, *a.g.e.*, s. 362.

¹⁸⁸ Akkaya, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁸⁹ Yergin, *a.g.e.*, s. 334-335.

¹⁹⁰ Adnan Ölmez, *Petrol'ün Perde Arkası*, 1.Baskı, Antalya, 1998, s. 69.

almıştır. ¹⁹¹Kuveyt Petrol Şirket'i tarafından yapılan görüşmeler neticesinde Kuveyt Petrolleri imtiyazları 1934 yılında 75 yıl süreyle elde edilmiştir. Anlaşma karşılığında Şeyh'e 179 bin dolar ödeme yapılmış ve her yıl ödenecek tutar belirlenmiştir. Anlaşmaların hemen ardından Kuveyt'te kazı çalışmalarına başlanmış ve 1938'de petrol bulunmuştur. Kuveyt'in Güneydoğusundaki Burgan arazisi bölgenin petrol rezervi açısından en çok kaynak vaat eden bölgesi olarak saptanmıştır. Kuveyt ve Suudi Arabistan'ın ardından Katar ve Abu Dabi Emirlikleri'ndeki petrol imtiyazları ise Londra'nın devreye girmesiyle IPC şirketlerine verilmiştir. Bu yüzden Ortadoğu bölgesi petrol alanları, Ortadoğu kökenli olmayan yabancı petrol şirketlerinin denetimine girmiştir. Arap Yarımadası'nda kurulan devletlerden Umman ise Basra Körfezi'nin hemen girişinde bulunuşuyla oldukça stratejik bir konuma sahip olan ve monarşi ile idare edilen bir Körfez ülkesi olmasıyla dikkatleri üzerine çekmiştir. ¹⁹² Petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip olmayan Umman'ın esas önemi Körfez petrolünün % 60'ının dış dünyaya taşındığı Hürmüz Boğaz'ının ağzında olmasından kaynaklanmıştır. Buradan günde yaklaşık 14 milyon varil petrol Japonya, ABD, Avrupa ve diğer ülkelere taşınmıştır. Bu durum Hürmüz Boğaz'ını dünyanın en önemli petrol taşıma noktalarından biri haline getirmiştir. ¹⁹³

Diğer Ortadoğu ve Körfez ülkeleri gibi ekonomisi petrol üretimine ve ihracatına dayalı olan Kuveyt Dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %6,4'üne sahip olmuştur. Kuveyt 101.5 milyar varil petrol kanıtlanmış petrol rezervine sahip bir ülke konumunda yer almıştır. Dünya petrol üretiminde 13, petrol ihracatında ise 8. Sırada yer almıştır. Dünyanın ikinci büyük petrol sahası olarak kabul edilen 70 milyar varillik büyük Burgan bölgesinde yer almıştır. Bölgenin günlük toplam petrol üretme kapasitesi 1.2 milyon varildir. Körfez ülkelerinden farklı olarak parasını dolara endekslemeyen Kuveyt'te dinarın değeri doların ağırlıkta olduğu uluslararası rezerv birimlerinin oluşturduğu bir sepete göre belirlenmiştir. ¹⁹⁴2016 yılı itibariyle 101,5 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervi bulunan Kuveyt'de günde yaklaşık 3.096 milyon varil petrol üretimi yapılan Kuveyt ekonomisinin büyük bir bölümü petrol

¹⁹¹ Akkaya, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁹² Selvi, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁹³ Arı, *a.g.e.*, s. 100-101.

¹⁹⁴ Ayhan, *a.g.e.*, s. 109.

üretimi ve petrol ihracatından karşılanmıştır. Kuveyt ihracat gelirlerinde petrolün payı %95 civarında olmuştur.¹⁹⁵

1.5. Katar

Arap yarımadasının kuzeydoğu sahilinde, Basra Körfezi'nin güneybatısındaki Bahreyn ve Bahrülbenat körfezleri arasında kuzeye doğru uzanan yarımada üzerinde yer alan küçük bir ülke konumunda oluşmuştur. Başşehri Doha'dır. Yüzölçümü 11.586 km olup yabancılarla birlikte nüfuzu iki milyon civarında olmuştur. Resmi dili Arapça olmakla beraber İngilizce de aktif olarak kullanılmıştır. Çok büyük petrol ve doğalgaz yataklarına da sahip olan ülkede sanayileşmeye de büyük önem vermiştir. Yerli ahali Necid içlerinden çıkıp buraya kadar yerleşen Arap Kabilelerinden oluşmuştur. Katar 19. Yüzyıldan itibaren körfezin neredeyse tamamına yayılan İngiltere'nin hâkimiyeti karşısında varlık gösterme konusunda zorlanmıştır.¹⁹⁶ İngiltere büyük bir kısmı çöl ile kaplı olan bu coğrafya 'ya 1820'li yıllardan itibaren ilgilenmeye başlamıştır. I. Dünya savaşının getirdiği kargaşadan istifade ederek 1916 yılında Katar üzerinde hamiliğini ilan etmiştir. Böylelikle Katar'da 1971 yılına kadar devam edecek olan İngiliz hâkimiyeti görülmüştür. Katar'da diğer körfez ülkelerinde olduğu gibi petrolden önce balıkçılık ve denizcilik ile sağlamıştır. Ama petrolün işletilmeye başlanmasıyla birlikte ekonomik olarak yaşam düzeyleri tamamen değişmiştir. Petrolün yanı sıra ülkede en çok bulunan bir diğer kaynak doğalgaz olmuştur. 1971 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra petrol gelirlerini sanayi alanlarında yatırımlara dönüştürmüştür. Petrol üretiminin ardından ülkede gübre, demir-çelik ve petro-kimya alanlarında önemli yatırımlar yapıldığı görülmüştür. Otoyollar ve havaalanları ülkenin ihtiyaçlarını karşılar duruma gelmiştir. Ülke kişi başı14 bin doları geçen milli gelir düzeyi ile sadece bölgenin değil dünyanın zengin ülkeleri arasında yer almıştır. Bağımsızlığını kazandıktan sonra İngiltere ve ardından ABD ile ilişkilerini geliştirmeyi başarmıştır. Nitekim Körfez savaşı esnasında ABD ordusunun komuta merkezine ev sahipliği yapmıştır.

2016 yılı itibariyle 25,7 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervine sahip olmuştur. Dünya petrol rezervleri içinde Katar'ın yaklaşık olarak payı %1,5 iken günde

¹⁹⁵ Soyak, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁹⁶ Turan, *a.g.e.*,s. 366.

yaklaşık 1.898 milyon varil petrol üretimi sağlanmıştır. Katar ekonomisinin büyük bir bölümü petrol üretimi ve petrol ihracatına dayalı olarak sürdürmüştür.

1.6. Umman

Basra Körfez'inin sonunda Arap Denizi, Umman Körfezi, Suudi Arabistan ve Yemen ile çevrili bir konumda yer almıştır. Resmi adı Saltanatu'l Umman olarak belirlenmiştir. Umman, erken dönemlerden beri iskân almış bir coğrafya olmuştur. Başkenti Maskat şehri olmuştur. Resmi dili ise Arapça olarak belirlenmiştir. Ülkenin büyük bir kısmı Umman Körfezinde yer almıştır. Yüzölçümü 309.500 kilometrekare olan ülkenin 2013 yılı itibariyle nüfuzu 3.154.134 olarak tespit edilmiştir¹⁹⁷. Halkı başta Arap olmak üzere Beluci, Pakistanlı, Hint, Banglades, Sri Lanka ve Doğu Afrikalılardan oluşmuştur. Umman diğer körfez ülkelerinin aksine ticari deneyime sahip olmuştur.¹⁹⁸ 14. ve 15 yüzyıllarda altın çağlarını yaşamıştır. Fakat 16. Yüzyılda Portekiz'in işgalinden kurtulamamıştır. 1650 yılında ayaklanan Umman halkı maskat'taki Umman hâkimiyetine son vermiştir. Ülke ardından İranlıların saldırılarına maruz kalmıştır. Günümüzde Umman hakimi olan Ahmed İbni Said hanedanının kökleri İran saldırısını püskürterek 1744'te sultan olan Ahmed İbni Said'e kadar uzanmıştır. 1891 yılında İngiltere ile anlaşma yapan İbni Said hanedanı Zenzibar karşılığında Dofar'ı ülke toprakların katmıştır ve bugünkü ülke sınırlarına ulaşmıştır. Umman petrol üreticisi bir diğer Ortadoğu ülkesi olmuştur.¹⁹⁹ Umman 2016 yılı itibariyle 5,3 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervine sahip bir ülke olmuştur. Dünya petrolündeki payı yaklaşık %0,3 ve günlük üretim miktarı 952 bin varil olarak tespit edilmiştir. OPEC üyesi ülke olmamasına ve diğer Arap ülkelerine kıyasla petrol rezervlerinin daha kısıtlı olmasına rağmen Umman ekonomisinin büyük bir bölümü petrol üretimi ve petrol ihracatına dayalı bir şekilde gelişim göstermiştir. Umman petrollerinin ihracattaki payı yaklaşık %75 olmuştur. İlk kez 1962 yılında petrol çıkarılmaya başlanan Umman'da petrol rezervlerini işletme hakkı devletin ve özel sermayenin ortak olduğu Umman Petrol Geliştirme Şirketi'ne ait olmuştur.

¹⁹⁷ Ayhan, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁹⁸ Selvi, *a.g.e.*, s. 94-98.

¹⁹⁹ Asaf Hüseyin, "*İran'da Devrim ve Karşı Devrim*", s. 308.

1.7. Bahreyn

Basra Körfezi'nde Suudi Arabistan'ın Doğu sahilleri ile Katar'ın batısında yer alan iki büyük ve otuzdan fazla küçük bir adacık devlet konumunda yer almıştır. Adaların toplamı 760 km den meydana gelmiştir. Bahreyn, Mename (başkent) ve Muharrak adıyla birbirine deniz doldurularak bağlanan iki ana adadan oluşmuşken etrafında küçük adacıkları bulunmuştur. M.Ö 2500lerden itibaren Telmun medeniyetine ev sahipliği yapmıştır. Tarih boyunca çeşitli yerlerden göç alan Bahreyn halkı heterojen bir yapı göstermiştir. Yerli halk merkezi Arabistan ve İran'dan gelen Arap ve Fars kökenli kabilelerden oluşmuştur. Basra Körfez'indeki stratejik mevkisi ve Körfez petrolünü açık denizlere ulaştıran bir noktada olması Bahreyn'e özel bir stratejik önem kazandırmıştır. Ülkenin ekonomisi genel itibariyle petrol arıtma, tabii gaz üretimi ve hizmet sektörlerine dayanmıştır. 1932 yılında çıkarılmaya başlanmıştır. 1934 yılında ise ihraç edilmeye başlanmıştır. Bahreyn'de 1935'te 1 milyon ton, 1948-1956 arasında 1,5 milyon ton ve 1970'te 3,8 milyon tona ulaşmıştır. Ancak son yıllarda mevcut rezervlerin azalmasıyla birlikte düşüş yaşanmıştır. Petrol rezervlerinin 1995'te biteceği düşünülmüştür ve bu yüzden hükümet ülke ekonomisinin petrole olan bağımlılığını azaltmaya ve başka gelir kaynakları bulmak için arayışlara girmiştir.²⁰⁰Sitre adasında kurulan aylık 250.000 varil kapasiteli petrol arıtma tesisleri Abadan'dan sonra Ortadoğu'nun ikinci büyük rafinerisi durumunda olup Suudi Arabistan'ın ardından diğer bölgelerden getirilen petroler işlemeye başlanmıştır. Ülkede bulunan zengin tabii gaz kaynakları Bahreyn'in ekonomisinde büyük bir öneme sahip olmuştur. Bahreyn petrol üreticisi bir ülke olmaktan çok işlenmiş petrol ihracatçısı olarak yer edinmiştir.

²⁰⁰ Mustafa L. Bilge, "Bahreyn", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cilt 4, ss. 492-495.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN PETROLLERİ

1. Kaçarlar Döneminde Petrol (1794-1925)

İran, dönemin Kaçar Şahları tarafından yönetildiğinden ülke, İngiltere ve Rusya gibi büyük güçlerin mücadele alanı haline gelmiştir. Rusya, İran kuzeyden, İngiltere’de, Hindistan kolonisinin güvenliği için güneyden kontrol altına almaya çalışmıştır. Dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, İngiltere’nin İran’a ilgisini, “Hindistan’ı elde etmiş olmasaydık İran’la bu kadar başımız derde girmezdi” diye açıklamıştır. ²⁰¹Bu nedenle İngiltere açısından, Rusya’yı Hindistan ve Basra Körfezinden uzaklaştırmak, stratejik önceliği olmuştur. İran Şahı’nın “aşırı” kişisel harcamaları ile kendisine tabi halkın sorunlarına kayıtsız kalması, İran devleti ve halkının ekonomik olarak çöküntü yaşamasına sebep olmuştur. Nihayetinde bu durum, İran’da yabancı girişimcilerin ve finansörlerin ülke kaynaklarını tedrici olarak ele geçirmesine zemin hazırladığı görülmüştür.²⁰² Ayrıca bu imtiyaz, demir yolları, sulama kanalları inşa etme çalışmalarını da kapsarken aynı zamanda ormanların ve işlenmemiş arazilerin kullanılması üzerine bir tekel düzeni öngörmüştür.²⁰³ Reuter’a verilen bu büyüklükteki imtiyaza, hem İngilizler hem de Ruslar tepki göstermişlerdir. İmtiyaz, Rus tarafında İran’daki iki ülkenin güç dengesini bozmaya yönelik bir “İngiliz oyunu” olarak izlenmiştir.²⁰⁴ İngilizler de Reuter’un kendilerine danışmadan İran’la büyük bir anlaşma yapmasından memnun kalmamıştır. Bunun yanı sıra İran’daki milliyetçilerin ve marjinal grupların da İmtiyaza karşı tepkisiyle karşılaşınca Nasreddin Şah, 1873 yılında Reuter İmtiyazını fesih etmiştir.²⁰⁵ Rusya’nın baskısı ve

²⁰¹ Ayhan, *a.g.e.*, s. 130.

²⁰² Şükrü Sina Gürel, *Orta Doğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1979, s. 48.

²⁰³ İdris Demir, *İslam Hukukunun Hidrokarbon Kaynakları Üzerindeki Etkisi*, Akademik Orta Doğu, Cilt 5, Sayı 1, 2010, s. 81.

²⁰⁴ Ertaç Evran, *İngiltere-İran İlişkilerinde Petrol: 1901-1954*, Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir, Ağustos, 2013, s.10.

²⁰⁵ Arı, *a.g.e.*, s. 88

İngiltere'nin Reuter'e yeterince destek vermemesi yüzünden bu imtiyaz bir yıl sonra iptal edilmiştir.²⁰⁶

Reuter, imtiyazı kaybetmesinin nedenini İngiliz Hükümeti'nden destek alamaması ile ilişkilendirmiştir. Ardından ilk olarak Tahran'daki İngiliz Büyükelçisi'nin desteğine başvurmuştur. Nihayetinde İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Drummond Wolff ve Reuter'ın kişisel girişimleri sonucu Şah, Reuter'a Ocak 1889'da devlet bankası kurmak için yeni bir imtiyaz vermek durumunda kalmıştır. Verilen yeni imtiyaz ile Reuter, her türlü vergiden muaf tutulmuştur.²⁰⁷ Ayrıca İran'ın madencilikteki payı, net kardan % 16 olarak öngörülürken ülke çapında altın, gümüş ve kıymetli taşlar haricinde maden ve mineralleri kullanma hakkına sahip olmuştur. Karşılığında Reuter'a şayet üretime 10 yıl içinde başlanmaz ise imtiyaz haklarının iptal edileceği şartı getirilmiştir. Böylelikle imtiyaz sözleşmesi gereği, 1889'un sonlarına doğru İran İmparatorluk Bankası kurulmuştur.²⁰⁸

Reuter, imtiyazı kaybetmesinin sebebi İngiliz Hükümeti'nden destek alamaması ile ilişkilendirilmiştir. İlk zamanlar Tahran'daki İngiliz Büyükelçisi'nin desteğine başvurmuştur. En sonunda İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Drummond Wolff ve Reuter'ın kişisel girişimleri sonucu Şah, Reuter'a Ocak 1889'da devlet bankası kurmak için yeni bir imtiyaz hakkı vermiştir.²⁰⁹ Reuter'a verilen yeni imtiyaz, her türlü vergiden muaf tutulmuştur. Bunun yanı sıra İran'ın madencilikteki payı, net kardan % 16 olarak öngörülürken ülke çapında altın, gümüş ve kıymetli taşlar haricinde maden ve mineralleri kullanma hakkını da elde etmiştir. Karşılığında Reuter'a şayet üretime 10 yıl içinde başlanmaz ise imtiyaz haklarının iptal edileceği şartı koşulmuştur.²¹⁰ 1889'un sonlarına doğru İran İmparatorluk Bankası kurulmuştur. Mart 1890'da başka bir İngiliz girişimci olan Gilbert F. Talbot'a, - Tahran'daki İngiliz misyonlarının desteğiyle İran'ın tütününü üzerinde 50 yıl süreliğine üretim ve ihraç konusunda başka bir imtiyaz verilmiştir.

Tütünle uğraşan muhtelif grupların çıkarlarını tehdit eden Talbot imtiyazı, ülke içerisinde büyük bir ayaklanmanın meydana gelmesine sebep olmuştur. Şah, baskılara

²⁰⁶ Kaya, a.g.e., Sayfa: 157-166.

²⁰⁷ Evran, a.g.e., s. 10.

²⁰⁸ Saadettin Kocatürk, *İran İslam İnkılabı ve Sebepleri*, Meydan, Sayı 608-90, Ağustos 1982, s. 29.

²⁰⁹ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Savaş, Siyaset ve Diplomasi*, MKM Yay., Bursa, 2008, s. 88.

²¹⁰ Kocatürk, a.g.e., s. 29.

dayanamamış ve Tütün imtiyazını iptal etmiştir. Ama Talbot, imtiyaz sözleşmesi gereği 500.000 sterlin tazminat talep etmiştir. İngiltere, İran Hükümetinin ekonomik bunalımından faydalanarak İran'a kredi niteliğinde borç önermiştir. 40 yıla yayılan ve % 6'lık faizle kredi sağlayan Banka, İran Körfez bölgelerindeki gümrük vergilerini de ipotek altına almıştır. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, bu krediyle birlikte İran'da, İngiliz İmparatorluk Bankası'nın kurulmasını sağlamıştır. İngiliz İmparatorluk Bankası, İran'da kalıcı olarak yapılandırılmıştır. İngiliz Hükümeti tarafından on yıllar boyunca ekonomik bir güç ve siyasi bir araç olarak kullanılması sağlanmıştır. Tütün Ayaklanması ile birlikte 1890'ların başlarında Nasreddin Şah'ın otokratik yönetimine karşı muhalif cephe (milliyetçiler önderliğinde), 18 Mayıs 1896'ya (Nasreddin Şah'ın ölümü) kadar hız kazanarak süreklilik göstermiştir. Ölen Şah'ın yerine oğlu Muzaffereddin Kaçar 8 Haziran 1896'da taç giymiştir. Muzaffereddin de devlet yönetiminde babasını takip etmeyi sürdürmüştür.²¹¹

Bütün bu gelişmeler, İngiliz İmparatorluk Bankasının konumunu değiştirmemiştir. Fakat Banka, madencilik haklarını 150.000 sterlin karşılığında yeni kurulan İran Bankası Madencilik Hakları Kurumuna (The Persian Bank Mining Corporation) devretmiştir. Yönetiminde George de Reuter'unda olduğu kurum, maden aramalarında başarı sağlayamamıştır. Ardından 10 yıl içerisinde kar etmesi beklenen imtiyaz, 1899 yılında kendiliğinden son bulmuştur.²¹² 1889 imtiyazının verildiği dönemde Jaques de Morgan tarafından yönetilen bir Fransız bilim ekibi İran'a gelmiş ve ülkenin kuzeydoğusundaki Türk sınırına yakın Şia Sork'da petrol aramalarını başlatmıştır. 1892'de bölgenin detaylı araştırılmasından sonra Fransız maden yayını *Annales des Mines*'da İran'daki muhtemel petrol kaynakları hakkında bir rapor yayınlanmıştır. Ardından gelen yıllarda Morgan grubunun diğer raporlarıyla da bölgede petrolün varlığı ispatlanmıştır. Bu durum, İran'ın Gümrük Müdürü Ermeni asıllı Antoine Ketapçı Han'ın 40 ülke içerisinde petrol haklarını elde etmesine giden yolun açılmasını sağlamıştır. Ketapçı Han ilk olarak Paris'e gitmiş, burada İngiltere'nin İran eski Büyükelçisi Sir Henry Drummond Wolff ile irtibata geçerek İngiliz finansörler bulmada yardımcı olmasını istemiştir. Wolff, bu amaçla onu Knox D'Arcy ile tanıştırmıştır.²¹³ Daha önce İran'la yapılan müzakerelerde Reuter'un

²¹¹ Kocatürk, *a.g.e.*, s. 30.

²¹² Yergin, *a.g.e.*, s. 148.

²¹³ Leonard Mosley, *Power Play: Oil In The Middle East*, Penguin Books Inc, New York, 1974, s. 15.

aracılığını da yapan Edward Cotte, Ketapçı Han'ın temsilcisi olarak Londra'ya gönderilmiştir. D'Arcy'nin adamlarına Fransız jeologların bulguları ortaya çıkarılmıştır.²¹⁴ D'Arcy tarafından İran'da petrol araştırmaları için görevlendirilen jeolog H. T. Burls, Kirmanşah ve Huzistan bölgelerinde petrolün muhtemel varlığını rapor etmiştir. Ocak 1901'de Paris ve Londra'da Cotte, D'Arcy, Ketapçı ve Wolff arasında bir dizi toplantıdan sonra ortak bir girişim taslağı üzerinde anlaşma yapılmasına karar verilmiştir. Taslak anlaşma üzerinde Şah'a yakın bütün bürokratların desteğini alan Ketapçı Han, ayrıca Nisan 1901'de İran Başbakanı Ali Asgar Han Eminül Sultan ile müzakerelerde bulunmuştur. Taslakta, ülke genelinde petrolün araştırılması, üretilmesi ve işletilmesi için bir şirketin kurulması öngörülürken karşılığında İran'a yıllık net kardan % 10 ve ihracat vergisi olarak ta %5 ödeme taahhüt edilmiştir.

İran Başbakanı 20 Mayıs 1901'de Rusya'nın imtiyaza tamamen karşı olduğunu bildirerek Şah'a verilmek üzere toplam 80.000 sterlinlik bir ön ödeme istemiştir. Bunun yanı sıra yıllık net karın % 16 olması gerektiğini de iletmiştir. Nihayetinde, 28 Mayıs 1901'de taslak üzerinde müzakereler neticelendirilmiştir.²¹⁵ Ketapçı Han, İran Hükümeti adına imtiyaz anlaşmasını imzalamıştır. Bu anlaşmayla Rusya'yı karşısına almak istemeyen İran, Rusya'ya yakın Kuzey illerini anlaşma dışında tutmuştur. Anlaşmanın ardından Şah, D'Arcy'ye ve onun varislerine, İran topraklarında petrol aramaları yapması için 1961 yılına kadar tam güç ve sınırsız özgürlük verdiğini ilan eden bir ferman yayınlanmıştır. Bu fermanda, aynı zamanda krallığın bütün yetkililerinin D'Arcy'ye yardımcı olma konusunda ellerinden geleni yapmaları konusunda uyarılmıştır. D'Arcy'ye verilen imtiyazın maddeleri özetle şöyledir:²¹⁶

1) Bu anlaşmanın imzasından sonra D'Arcy, petrol, doğalgaz, asfalt ve ozokerit araştırma, elde etme, çıkarma, ticari hale getirme ve satma konusunda bütün Pers toprakları üzerinde 60 yıl süre ile hak sahibi olacaktır.

2) D'Arcy, yukarıda sayılan ürünlerin çıkarıldığı yerden Basra Körfezi'ne kadar ulaştırılması için gerekli boru hatları kurma ve aynı zamanda dağıtım için depolar kurma hakkına sahip olacaktır.

²¹⁴ Evran, *a.g.e.*, s. 14.

²¹⁵ Kocatürk, *a.g.e.*, s. 30.

²¹⁶ Evran, *a.g.e.*, s. 15.

3) Birinci maddeden bağımsız olarak, Azerbaycan, Gilan, Mazanderan, Horasan ve Astrabad bölgeleri imtiyaz dışında tutulmuştur. Diğer yandan Pers Hükümeti bir üçüncü kişiye Basra'nın güney bölgesine inen bir boru hattı kurma hakkı vermeyecektir. (Madde-6)

4) Bu imtiyaz çerçevesinde elde edilen tüm topraklar her türlü vergiden muaf tutulacak ve bu iş çerçevesinde ithal edilecek tüm mallar vergi ve gümrükten muaf olacaktır. (Madde -7)

5) İmtiyaz sahibi, bu imtiyaz anlaşması çerçevesinde bir ya da daha fazla şirket kurma hakkına sahiptir. İlk imtiyaz Şirketi ise en geç 2 yıl içerisinde kurulması sağlanacaktı. (Madde -9)

6) İmtiyaz sahibi tarafından kurulan ilk işletme, kurulduğu günü takiben ilk bir ay içerisinde 20 bin sterlin nakit (peşin) ve 20 bin de hisse olarak İran devletine verecektir. Bunun yanı sıra kurulan şirket ya da şirketler her yıl, yıllık net kazançlarından %16'sını hükümete ödeyeceklerdir.²¹⁷ (Madde -10)

7) Pers Hükümeti, imtiyaz sahibine ve şirket yöneticilerine danışmalarda ve tavsiyelerde bulunacak bir danışman atayacaktır. Atama, imparatorluğun çıkarlarını gözetir bir şekilde olacak ve imtiyaz sahibi ilk şirketin kurulmasını takiben danışmana yıllık toplam 1000 Sterlin ödeyecektir.

8) İmtiyaz sözleşmesinde belirtilen sürenin sonunda, şirket tarafından kullanılan tüm bina ve materyaller, tazminat hakkı ödenmeden Pers Hükümetinin eline geçer. (Madde -15)

9) İmtiyaz sözleşmesinden doğan herhangi bir uzlaşmazlık, Tahran'da biri şirket tarafından, biri hükümet tarafından ve biri de her ikisi tarafından seçilerek oluşturulan hakemliğe havale edilecek ve hakemden çıkan karar nihai karar olarak taraflar üzerinde bağlayıcı olacaktır. (Madde -17)

Ruslar, imtiyazı yok edilmesi için İran'a baskı yaparken D'Arcy, imtiyazı garanti altına almak için İngiliz kraliyet mühendisi George Bernard Reynolds'ın yönetiminde

²¹⁷ Yergin, *a.g.e.*, s. 148.

bir ekip kurarak 1902'nin sonbahar döneminde İran'da sondaj çalışmaları yapmaya başlamıştır. Yapılan bu imtiyaz ile birlikte Ortadoğu petrolü, siyasal ve stratejik bir kaynak olarak ilk kez görülmeye başlanmıştır. Bu uluslararası arenada ekonomik mekanizmayı tetikleyici bir etki yaratmıştır. Bu anlaşma ile Ortadoğu'da yapılan petrol araştırmaları hız kazanmaya başlamıştır. Bunların²¹⁸ yanı sıra tedrici olarak verilen imtiyazlarla bölge petrolü, dönemin uluslararası kartelleri ve örtülü olarak da süper güçler tarafından paylaşılmaya ve işletilmeye başlanmıştır.²¹⁹

İmtiyaz Anlaşmasında, (9. Madde) D'Arcy'nin, 1903 Mayıs'ının sonuna karar ilk şirketi kurulması gerektiği öngörülmüştür. Ama petrol bulanamamasına karşın arama faaliyetlerine devam eden şirket, 56 Ekim 1903'de ilk petrol sızıntısı görülmüş olsa dahi bir sonuç elde edilmemiştir. Sondaj çalışmalarının ağır maliyeti sebebiyle şirketin finansman kaynaklarının tükenmesine nedden olmuştur. Hatta D'Arcy, şirketi satma noktasına gelince dönemin İngiliz Ekonomi Bakanı Ernest Pretyman, D'Arcy'ye mektup göndererek imtiyazı satmamasını telkin etmiştir. Bu telkinin bir yıl sonra İngiltere'nin stratejik amaçlarının bir yansıması olarak görülmüştür. 1904'de ilk Amirallik Lordu olan John Fisher, Kraliyet Donanmasının yakıtını kömürden petrole geçilmesi gerektiğini gündeme getirmiştir. İngiliz kontrolünde yeni petrol kaynakları bulma ihtimali üzerine Pretyman'ın başkanlığında bir komisyon çıkmıştır. D'Arcy'nin petrol danışmanı Boverton Redwood, İran petrol imkânlarını komisyona anlatmışsa da İngiliz Hükümeti, bu kadar büyüklükte olan bir geçişe cesaret göstermemiştir. Şirketin, başka yatırımcılar tarafından ekonomik olarak desteklenmesi için Kanada Pasifik Demir Yolu Montreal Bankasının kurucusu olan Lord Strathcona'yı müzakereci olarak atamıştır. Lord Strathcona, Burma Oil Company'yi teşvik ederek D'Arcy'nin şirketine ortak olmasına katkı sağlamıştır. 1905'de imtiyazlar Sendikası adında ortaklık kurularak imtiyazın²²⁰ İngilizlerin elinde kalmasını sağlamıştır.

Şirkete ait mali sıkıntılar çözülürken, İran'ın güneyindeki Mescidi Süleyman'da Bahtiyari Kabileleri ile sürtüşmeler yaşanmaya başlanmıştır. Örneğin, Bahtiyari Kabileleri, bölgede çıkarılan petrolden elde edilen kar üzerinden % 10 isterken, İngiliz Dışişleri Bakanlığı, sorun İran Hükümetine yansıtılmadan sorunun çözümü için

²¹⁸ Yergin, *a.g.e.*, s. 148.

²¹⁹ Kocatürk, *a.g.e.*, s. 30.

²²⁰ Yergin, *a.g.e.*, s. 156-159.

İsfahan'daki İngiliz Konsolosu John Richard Preece'ye görevi verilmiştir. 15 Kasım 1905'te Bahtiyari Hanları ile yapılan görüşmeler neticesinde Bahtiyari bölgesindeki petrol çalışmaları için kurulmuş olan her bir şirket veya şirketlere % 3 hisse verilmesi kararlaştırılmıştır. Böylelikle Şirketin sorunları, İngiliz Hükümetinin desteği ile çözümlenirken İran petrolüne sahip olmak isteyen dönemin güçlü ülkesi Rusya ise "İngiltere için potansiyel tehdit" olarak kalmayı sürdürmüştür. 19. yüzyılın sonlarına doğru İran üzerinde artan İngiliz-Rus rekabeti, her zaman İngiltere'nin üstünlüğü ile sonuçlanmıştır. İngiltere'nin bu girişiminden yedi yıl sonra konjonktür değişmiş ve stratejiler de yeniden gözden geçirilmiştir. İran'daki 1906'da başlayan anayasal çekişmelerden faydalanmak isteyen Rusya ve İngiltere, düşmanlıklarını ve rekabeti bir tarafa bırakarak 31 Ağustos 1907'de İran'ı iki nüfuz bölgesine ayıran bir anlaşma imzalamıştır. Anlaşma Ruslar için 1905'deki ihtilalin getirdiği sorunlardan kurtulmak ve Rus-Japon Savaşından yenilgisinin etkisini telafi etmek için yeni bir fırsat oluşturmuştur. İngilizler içinse bu anlaşma, Ortadoğu'nun Almanya tarafından işgal edilmesinin önüne geçilmesini ifade etmiştir. Anlaşma ile İngiltere, İran'ın kuzey yarısında Rusya'nın çıkarlarına müdahale etmemeyi kabul etmiştir. Rusya ise Ortadoğu²²¹ ve Hindistan'daki İngiliz çıkarları için büyük önem arz eden Güney İran ve İran Körfezi bölgesinde herhangi bir müdahalede bulunmamayı taahhüt etmiştir.

İçerde Şah'a karşı mücadele veren ve meşruti yönetim için çeşitli büyüklüklerde protestolar yapan geniş halk kitleleri, anlaşmaya karşı tepki göstermiştir. Bu durumun sonucu olarak da Anlaşmanın St. Petersburg'da sonuca bağlandığı gün, İran Başbakanı Eminü-l Sultan, Tahran'da düzenlenen bir suikast sonucu öldürülmüştür. İran başbakanına yapılan bu suikastın milliyetçiler tarafından mı yoksa dış güçlerle işbirliği ile mi yapıldığı net bir şekilde tespit edilmemiştir. Çünkü bu dönemde İngilizlerin, bürokratlarında içinde olduğu bazı marjinal gruplara, verdiği rüşvet karşılığı ticari fayda sağladığı ve bazı ayaklanmalar tertiplelediği görülmüştür. Nihayetinde 1907'deki İngiliz-Rus Anlaşması, İran bakımından büyük bir hezimetken, iki işgalci ülke açısından, aralarındaki neredeyse yüzyılı bulan çatışmanın istikrara kavuşması anlamı taşımıştır. Bu durum, iki ülkenin İran'a ekonomik ve politik olarak farklı bakış açıları nedeniyle olmuştur. Rusya açısından İran, adeta bir "yaşam alanını" temsil ederken, İngiltere açısından ise üzerinde toprak talebinin yanı sıra özellikle ticari ve ekonomik

²²¹ Evran, *a.g.e.*, s. 19.

stratejinin bir parçası olarak belirlenmiştir. 1906 yılında, Şah'ın dış borçlanması ve halkın ekonomik durumu karşısında İran içinde toplumsal tepkilerin artış sağladığı görülmüştür. Bu durum milliyetçi yapıyı beslemiştir. Böylelikle İran'da ilk anayasal çalışmalar kendisini göstermeye başlamıştır. İran'ın bu parçalı iç siyasi yapısında milliyetçiler, anayasayı hazırlama çabası içerisindeyken, D'Arcy'nin adamları da Mescidi Süleyman'da sondaj çalışmalarını sürdürmeye devam etmiştir. Şirketi, adeta²²²devletin bir kuruluşu gibi gören İngiliz Hükümeti, D'Arcy'nin sondaj ekibinin güvenliği için Yüzbaşı Arnold Wilson komutasında 20 Hintliden oluşan askerî birliğini de bölgeye sevk etmiştir.

Şirkette güvenlik sorunun çözülmüş olmasına rağmen petrol çalışmalarının finansmanı yeniden önemli bir sorun haline almıştır. 1908 başlarında petrol çalışmalarının geleceği konusunda karar vermek amacıyla Burma Oil Şirketi, İran'a bir araştırmacı göndermiştir. Araştırmacı, incelemeleri sonucunda petrol faaliyetlerinin sonuç vermeyeceğini rapor etmiştir. Bunun üzerine Londra tarafından İngiliz Kraliyet Mühendisi Reynolds'a çalışmaların durdurulmasını bildiren bir telgraf gönderilmiştir. Fakat Reynolds, telgraf tam olarak teyit edilene kadar çalışmalara devam etmiştir. Bu karar ile birlikte Ortadoğu tarihinde bir dönüm noktası yaşandığına şahit olunmuştur. Çünkü 26 Mayıs 1908'i Mescidi Süleyman'da 1180 fit derinliğinde ticari değerde petrol bulunmuştur. Böylelikle, 8 yıl süren bu İngiliz girişimi, petrolün keşfiyle neticelenmiştir. İran petrolünün ticari²²³ değerdeki niteliği belli olup finansal kaygılar sona erince işletim faaliyetlerinin bütün yönlerini finanse edebilecek büyük bir şirket kurmak için çalışmalara başlanmıştır. Lord Strathcona, D'Arcy, Burma Oil temsilcileri ve uzmanlar ile uzun tartışma ve müzakerelerden sonra kurulması planlanan petrol şirketinin çerçevesi belirlenmiştir. Yanı sıra İmtiyazın sahibi ve kişisel finansör D'Arcy'nin masraflarının tanzim edilmesi için de Mart 1909 sonlarında D'Arcy ile Burma grubu arasında bir anlaşmaya sağlanmıştır. 1901 Anlaşmasına göre, imtiyazın D'Arcy'den el değiştirmesi, İran Hükümetinin onayına bağlanmıştır. Danışman ve şirketin yönetim kurulu üyesi Wincent Ketapçı'nın aracılığında yapılan müzakerelerden sonra 14 Nisan 1909'da toplam 2 milyon sterlin sermayeli APOC kurulmuştur.

²²² Yergin, *a.g.e.*, s. 160.

²²³ Evran, *a.g.e.*, s. 21.

Genel hisseden, Burma Petrol Şirketi 550 bin, imtiyazlar Sendikası 400 bin, Lord Strathcona ise 300 bin sterlin aldığı görülmüştür. Strathcona, bu şirketin başkanı seçilmiştir.⁷ Aynı zamanda APOC'un tüzüğünde, İngiliz Donanmasından petrol için "hatırı sayılır sözleşmeler" ve ihaleler alınabileceği belirtilmiştir. Diğer yandan APOC'un boru hatlarını, İngiliz askerî güçlerinin kontrolünde İran körfezine ulaştırılması da öngörülmüştür.

APOC'un kuruluşu tamamlanırken İran'da iç karışıklıklar daha çok artış göstermeye başlamıştır. Şah, Kazak Tugayı komutanı Rus Albay Vladimir Liakhoff'a Meclisi bombalattırıştır Ardından birkaç yüz anayasa ve reform yanlısını öldürttüğü de tespit edilmiştir. Bu durum, Şah'a karşı ayaklanmayı daha fazla şiddetlenmesine neden olmuştur. 1909 Temmuz ayında milliyetçi gruplar, Kazak Tugaylarını ele geçirdikten sonra başkenti işgal etmiştir. Durumun tehlikesini fark eden şah ailesiyle birlikte İran'daki Rus delegasyonuna sığınmıştır. Tahran'daki bu çalkantıların aksine, petrol üretilen İran'ın güney kesimleri bu durumun etkisi altında kalmamıştır. APOC, Abadan'da petrol boru hattı inşa etme ve rafineri kurma çalışmasını sürdürmüştür. Bölge, İran Merkezi Hükümetine sözde bağlı olmakla birlikte İngiliz desteği ile adeta bir otonomi oluşturmuştur. Ancak İran'da meşruti yönetimin ortaya çıkması üzerine Mayıs 1909'da, İran Körfezindeki İngiliz Binbaşı Percy Zachariah Cox Şah'a, İngiltere devleti adına mevcut statükusunun korunacağına dair teminat vermiştir. İngiltere böylece, şirketin çıkarları ve dolayısıyla da petrolün çıkarılması için gereken²²⁴ istikrar ortamı açısından kolayca etki edemeyeceği federal ya da oligarşik yönetim yerine, "karar alma maliyeti" daha düşük olan monarşiyi güçlü bir şekilde desteklediği izlenmiştir.

1912 yılı APOC tarihinde dönüm noktası olmuştur. Bu tarihte Mescidi Süleyman petrol sahaları ile Abadan Limanı ve Rafinerisi arasındaki 222 kilometrelik ilk boru hattı inşası tamamlanmıştır. Bu hat, yıllık 400 bin ton kapasiteli olarak inşa edilmiştir. 43 bin ton ham petrol ihracı ile ilk faaliyetine başlamıştır. 1914'te ihracat rakamı 274 bin tona ulaşmıştır. 1914'te sadece 2 kuyunun üretimi boru hattının alabileceğinden²²⁵

²²⁴ Evran, *a.g.e.*, s.23.

²²⁵ Michael T. Klare, *Kaynak Savaşları: Küresel Çatışmanın Yeni Alanları*, Çev. Özge İnciler, Devrin Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 49

fazla olmuştur. Depo tanklarında yer kalmayınca APOC, çıkarılmış olan petrolün geri kalanını yakmış, sondajlara geçici olarak ara verdiğini ilan etmiştir. İran petrol sahaları geliştikçe İngiliz Hükümeti, APOC'un sahip olduğu potansiyel kaynakların farkına varmaya başlamıştır. 1911'de Winston Churchill, Kraliyet Donanmasının yakıtını kömürden petrole çevirme fikrini yeniden gündeme getirmiştir ve APOC'un donanmaya yeterli arzı sağlayıp sağlayamayacağını teyit etmek için istihbarat eski müdürü Amiral Sir Edmont Slade başkanlığında bir ekibi İran'a göndermiştir.

İran'daki petrol arzını yeterli bulan Slade, 1914'te İngiliz Donanmasına, APOC'un kontrol altına alınmasını tavsiyesinde bulunmuştur. Churchill'in İngiliz Hükümetinden Donanma için 2 milyon sterlin karşılığında APOC'un % 51 hissesinin satın alınması önerisi, 17 Haziran 1914'te Mecliste yapılan oylamada kabul edilmiştir. APOC, bu hisse satışı ile beraber nominal hisselerinde artış sağlamayı başarmıştır. İngiliz donanmasının artan yakıt ihtiyacını karşılamak için üretim kapasitesini artırmıştır. Bunun yanı sıra İngiliz Hükümeti, APOC yönetim kuruluna 2 üye atamıştır. BP tarihçisi Dr. Ferrier'e göre "hükümetin şirkete hissedar olmasının D'Arcy imtiyazının ruhunu değiştirdiği ve uluslararası ilişkiler bağlamındaki duruşu üzerinde esaslı bir etkisinin olduğu söylenmiştir. Bağımsızlığını ilan etmiş olmasına rağmen şirket, hem özel bir örgüt hem de millî amaçlara yönelik bir teşebbüs olarak algılanmıştır.

İngiliz Deniz Kuvvetlerinin petrole geçiş kararı, Avrupa ve dünyadaki dengeler açısından stratejik bir önem taşımıştır. Çünkü İngiltere'nin, başta Almanya olmak üzere bütün düşmanlarına karşı çok büyük üstünlükler elde etmesine sebep olmuştur. Zengin kömür kaynaklarına sahip olan İngiltere için yeteri kadar petrol kaynağı olmaması petrole²²⁶ geçişte önemli bir tereddüt oluşturmuşsa da İngiliz Hükümetinin bu kararı onayladığı görülmüştür.²²⁷

Mayıs 1914'te İngiliz Donanması, APOC ile yıllık 500 bin ton petrol alımını içeren 20 yıllık bir sözleşme imzalamıştır. Fiyatta ton başına 30 sterlin olarak anlaşılmıştır. Şirketin kârı, mevcut hisseler üzerinden % 10'u geçtiği zaman, fiyatın iniş çıkışa göre ayarlanması öngörülmüştür. Fakat asgari fiyatın, ton başına 1

²²⁶ Klare, *a.g.e.*, s. 49.

²²⁷ Evran, *a.g.e.*, s. 23.

sterlinden az olmaması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Donanma, savaş zamanlarında ihtiyaç duyduğu kadar petrol temini konusunda ilk opsiyon sahibi olma hakkı elde etmiştir. Özellikle I. Dünya Savaşı'nın başında 1914'te İngiliz Donanmasının yakıt ihtiyacı ani artış göstermeye başlamıştır. Bu nedenle Abadan Rafinerisi üretim kapasitesini artırmıştır. Sonuç itibariyle İngiltere'nin savaş boyunca başarısını ve savaş makinelerinin yakıtını sağlayan, ucuz İran petrolü olmuştur.

1914'e kadar tek kazancı İran petroleri olan APOC, deniz aşırı çalışmalarının alanını genişletmek ve Bremen Avrupa Petrol Birliğinin yan kuruluşu olan British Petroleum Company (BP)'yi satın almak istemiştir. Fakat I. Dünya Savaşı ortaya çıkınca İngiliz Hükümeti, BP ve onun paydaş kuruluşlarına, Almanya ile irtibatlı olduğu gerekçesiyle ilk başta ihtiyatla yaklaşım göstermiştir. Yürütülen müzakerelerin ardından APOC, BP'yi 2 milyon sterline satın almıştır. 1915'te İngiliz Tanker Şirketinin kurulmasına, APOC'un kendi nakliye şirketine sahip olmasına ve kendi pazarlama stratejisini geliştirmesine destek olmuştur. Örneğin, 1921'de Ulusal Petrol Rafinerileri Ltd Şirketleri oluşturularak Walesa'da Llandarcy ve İskoçya'da Grangemouth rafinerileri inşa edilmiştir. Ardından Fransa, İtalya, Belçika ve Avustralya'daki rafinerileri de satın almıştır. APOC Başkanının 1917 yılında hazırladığı raporda, 400 bin ton petrol üretiminin Mescid-i Süleyman'daki 15 kuyudan 4 milyonluk yatırımla elde ederken Raman ve Galiçya'daki 2000 petrol kuyusundan 40 milyonluk bir yatırımla daha az üretim sağlandığını belirlemiştir. Bunun yanı sıra APOC, İran'a yapılacak ödemeleri azaltmak için her yola başvurmuştur. Örneğin, Şubat 1915'te Bahtiyari kabile üyeleri (Almanya'nın tahriki sonucu) petrolün Abadan'a akmasını sağlayan boru hattını patlatmıştır. APOC bu durumu kendi lehine çevirmek istemiştir. Ardından mesele çözülene kadar İran'a yapılacak ödemenin askıya alınacağını bildirmiştir. İran Hükümeti ise D'Arcy imtiyazının 17. Maddesi uyarınca meselenin hakeme havale edilmesini istemiştir. Tahran'daki İngiliz Büyükelçisi ise APOC'un zararları konusunda kimsenin sorgulamasına izin verilmeyeceğini beyan etmiştir. 1919'da İngiliz mali danışmanı olan Sydney Armitage Smith, meselenin araştırılması için William McLintock'u görevlendirmiştir. Şubat 1920'deki raporunu tamamlayan McLintock, 20 bin sterlin olarak hesaplanan zarardan İran'ın sorumlu olmadığını ve boru hattının Kraliyet

Donanması için önemini bilen düşmanlarına fayda sağladığını açıklamıştır²²⁸. McLintock raporunda ayrıca, APOC'un muhasebe defterlerinde birçok düzensizlik tespit edildiğini ve Şirketin her yıl net karından da bir miktar azalttığını²²⁹ belirtmiştir. İran'a ödenecek miktarın bir kısmının da boru hatlarını koruma bahanesiyle APOC tarafından Bahtiyari şeflerine ödendiğini ortaya koymuştur. APOC'un İran'a ödenmesi gereken miktarı azaltma yöntemlerinden biri de İngiliz Donanması'na düşük fiyatlarla petrol satması olmuştur.

McLintock, İran Dışişleri Bakanı Nusret Devle 'ye, APOC'un tazminat davasının düşürülmesini ve İran'ın Mart 1919'a kadarki iddialarının yerine getirilmesini, bunun içinde İran'a 500 bin sterlin ödenmesini öneren bir mektup yazmıştır. APOC, baskılar artınca daha önce 20 yıl olarak belirlenen imtiyaz maddelerinin değişen şartları olduğu gerekçesiyle hükümsüz hale geldiğini bildirmiştir. Bu yeni durum üzerine 20 Aralık 1920'de Armitage Smith ve APOC, D'Arcy imtiyazının köklü revizyonu konusunda taslak anlaşma yapmayı kabul etmiştir. Yeni anlaşma, 1901 imtiyazının kapsamlı şekilde değiştirilmesini temsil ettiği için Meclis tarafından imzalanması gerekiyorsa da bu onay gerçekleşmemiştir. Ancak APOC, İran Hükümetinin itirazlarına dikkat etmeden anlaşmanın geçerli olduğunu ifade etmiştir. Anlaşmanın niteliği genel olarak:

1. İngiltere, İran'ın bağımsızlığına mutlak saygı duyacaktır.
2. İngiltere, yönetimlerce gerekli görülmesi durumunda uzman danışmanlar sağlayacak, dahası İngiltere, İran adına askerî mühimmat ve ekipman temin edecektir.
3. İngiltere, reformları finanse etmeye yardımcı olmak amacıyla % 7 faizle vadeli olarak 2 milyon sterlin borç verecektir.
4. İngiltere, İran'ı, gümrük (tarife) revizyonuna ve demiryolu inşaatına teşvik edecektir.²³⁰

İngiltere'nin İran Büyükelçisinin İran Başbakanı Devle'ye yazdığı 2 mektupta anlaşmaya eklenmiştir. İngiliz Hükümeti'nin, İran'ın gelecekteki refahını, kalkınmasını dair beyanatları, hem ülke içinde hem de uluslararası kamuoyunda taraftar bulamamıştır. İngiliz askerî birlikleri, I. Dünya Savaşı bitmesine rağmen İran

²²⁸ Yergin, *a.g.e.*, s. 165.

²²⁹ Evran, *a.g.e.*, s. 28.

²³⁰ Evran, *a.g.e.*, s. 28.

topraklarında kalmayı sürdürmüştür. Devle'ye ve yardımcılara, anlaşmanın müzakereleri sürecinde rüşvet verildiği söylentileri, İngiltere'ye ve Devle'ye tepkileri artırmıştır. Örneğin, İranlı milliyetçiler İngiltere'yi Rusya'nın zafiyetini kapitalize etmeye çalışan emperyalist güç olarak görmüştür. Fransız ve Amerikan gazetelerinde de bu duruma benzer yaklaşımlar yer alırken İran resmî yayını The Raad gazetesinde, "son umut" olarak görülen Amerika'nın Savaş sonrasında ülkedeki işgalci İngiliz birliklerinin varlığına sessiz kalması eleştirilmesine neden olmuştur.²³¹

Bakü petrol endüstrisinin APOC'a dâhil etmek istendiği yönünde iddiaların gündemde olduğu bir dönemde İngiliz misyonu, ticari anlaşmaları müzakere etmek üzere Bakü'ye gitmiştir. Yapılan müzakerelerin ardından, kabul gören anlaşmaya göre Sovyet birlikleri, İran Azerbaycan'ını işgal etmiştir. Ardından İngiliz kuvvetleri de bölgeden çekilmiştir. Dolayısıyla 1919 Anlaşması, Mayıs 1920'de geçersiz hale gelmiştir. İngiltere bakımından İngiliz-İran Anlaşması, Kuzey İran'da bulunan ve Bakü'deki petrolün Rusya'dan ele geçirme stratejisinin bir parçası olarak planlanmıştır. Fakat Bolşeviklerin müdahalesi ve İngiliz destekli Rıza Han darbesi sonucunda bu plan başarısız olmuştur. Dünyanın kullanılmamış petrol rezervlerini kontrol etme fikriyle başlayan düşünce, Ortadoğu'da İngiliz ve Amerikan petrol şirketlerinin paylaştığı bir karteğe dönüşen yapıya dönüşmüştür.²³²

Rusya, 26 Haziran 1919 tarihinde yaptığı açıklamada İran'daki yıkımdan, Çarlık Rusya ve İngiltere'nin birlikte sorumlu olduğunu belirtmiştir. Böylelikle gerçekleşmeye başlayan İran-Rusya yakınlaşması da, iki ülke arasında dostluk anlaşmasına giden yolun açılmasını sağlamıştır. Fakat İngiltere, İran'daki konumunu sağlamlaştırmak için (Ocak 1920'de) İran'da Edmond Ironside komutasındaki İngiliz birliklerinin yardımıyla Rus etkisindeki Kazak Tugayını aktif hale getirmiştir. Kazak Tugayı içerisindeki Rus Subayları ise tedrici olarak etkisiz hale getirmiştir. İranlı Rıza Han da Tugayın başına verilmiştir. Henry Smith yönetimine geçen Kazak Tugayı'ndaki bu dönüşümden sonra Tahran'daki Anglolif gazeteci Seyyid Ziya Tabatabaî, İngiliz delegasyonun 3 üyesinin işbirliği ve Kazak Tugayının yardımıyla Şah'a karşı bir darbe planlamıştır. İngilizlerce desteklenen Tabatabaî, darbe planı için İngiliz İmparatorluk Bankasından finansman sağlamıştır. Seyyid Tabatabaî, 20 Şubat

²³¹ Klare, *a.g.e.*, s. 49.

²³² Evran, *a.g.e.*, s. 29.

1921’de Kazak²³³ Tugayı kuvvetleri eşliğinde Tahran’a yürümüş, 5 gün sonra kendini başbakan olarak ilan etmiştir. Rıza Han’da İran’ın Silahlı Kuvvetler Komutanı olmuştur. Ziya Tabatabai, Rusya ile yakınlaşmanın etkisiyle İngiliz-İran Anlaşmasını fesih ederek 26 Şubat 1921’de Rus-İran Dostluk Anlaşmasını imzalamıştır. Fakat anlaşmanın 6. Maddesi İran’ın İngiliz toprak hâkimiyetini engellemekle birlikte Rusya’nın etkisine maruz bırakmıştır. Söz konusu madde, üçüncü bir tarafın İran’a saldırısı durumunda İran Hükümeti böyle bir tehdide karşı koymadığı takdirde Rusya, savunma amacıyla, İran içlerine kadar askerî birlik yollama hakkını elde etmiştir. Ama Rus-İran Anlaşmasını imzalayan Tabatabai, İngiltere’nin desteğini ve ülkedeki göreceli gücünü kaybetmiştir. Darbe sonrasında Silahlı Kuvvetler Komutanı olan Rıza Han’ın gücü artınca otonom Bahtiyari Hanlarını kontrolü altına almaya başlamıştır. 29 Ekim 1923’te Ahmet Şah’ın zayıflığından istifade ederek kendisini başbakan ilan etmiştir. Bu tarihten iki yıl sonra Ekim 1925’te Mecliste, Rıza Han’ının tehditleri sonucu alınan bir kararla Kaçar Hanedanlığını sona erdiren ve Pehlevi hanedanlığını başlatan bir tasarı kabul edilmiştir.

2. Pehleviler Döneminde Petrol (1925-1979)

25 Nisan 1926’da Rıza Han, Pehlevi hanedanlığının ilk kralı, İngiliz Hükümeti de bu rejimi tanıyan ilk hükümet olmuştur.²³⁴ Rıza Han, merkezi yönetimi güçlendirmek ve imtiyazları sonlandırmak için etkinliğini artırmıştır. Örneğin, 1928’de İran Millî Bankasını kurmuş ve 2 yıl sonra İngiliz İmparatorluk Bankasının hisse senetlerini bu bankaya aktarmıştır. Temmuz 1928’de Rıza Şah, nüfuzlu elçisi Abdül Hüseyin Teymurtaş’ı, hem APOC’un hem de yeni kurulan Turkish Petroleum Company’nin (TPC) Başkanı olan Sir John Cadman’la Petrol imtiyazını yeniden müzakere için Londra’ya göndermiştir. Müzakerelerde APOC tarafından, İran’ın petrol şirketi hisselerinden % 20 alması ve imtiyaz alanını 100.000 m²’ye düşürmesi karşılığında da İmtiyazın 30 yıl uzatılması önerisi getirilmiştir. İran buna karşılık, şirketten % 25 hisse alınması, sözleşmenin yıllık 1 milyon sterlinlik gelir garantisi ve 20 yıllık bir anlaşma süresi öngörmüştür. Cadman, 7 Ağustos 1931’de Teymurtaş’a İran Hükümeti ile APOC arasındaki görüşlerde aşırı farklar olması ve dünyadaki

²³³ Aygün Attar, *İran’ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü*, Erdem Dergisi, Sayı 52, 2008, s. 20.

²³⁴ Evran, *a.g.e.*, s. 31.

ekonomik bunalım sebebiyle anlaşmanın sağlanamadığını, bu durgunluğun geçmesinden sonra müzakerelerin devam edebileceğini İran'a bildirmiştir. APOC, İran'ın geçirmekte olduğu ekonomik bunalımlar nedeniyle anlaşmayı imzalamaya mecbur kalacağını düşünmüştür. Eylül 1931'de yeniden yapılan müzakereler neticesinde APOC'un ödemelerinin % 16'dan % 20'ye çıkararak bir taslak anlaşmayla sonlanmıştır. Yapılan düzenlemelerin ardından Anlaşma, 22 Mayıs 1932'de yürürlüğe girmiştir.²³⁵

Anlaşma yürürlüğe girdikten sonra da İran Hükümeti ile APOC arasında anlaşmazlıklar devam etmiştir. Örneğin, İran Hükümet temsilcilerinin, APOC'un muhasebe hesapları ve taslak anlaşma üzerindeki müzakereleri inceleme isteği, sürekli olarak reddedilmiştir. Bu gelişmeler üzerine, İran'daki ekonomik krizin derinleştiği sırada, Rıza Şah, 26 Kasım 1932'de, anlaşmanın müzakerecisi Teymurtaş'ın da hazır bulunduğu bir toplantı yaparak imtiyazı iptal etmiştir. 27 Kasım'da İran Maliye Bakanı H. Takizade, APOC'un Tahran'daki vekil müdürü olan T.L. Jacks'a, 1901 D'Arcy İmtiyazının fesih edildiğini açıklamıştır. Bunun yanı sıra bildiri notunda, şirketin İran'ın çıkarlarını koruyan yeni bir anlaşmaya karşı çıkılmayacağı da yer almıştır. 3 gün sonra Meclis, imtiyazın iptalini oybirliği ile onaylamıştır. APOC, İran Hükümetine imtiyazın fesine karşılık bir protesto notu göndermiştir. İngiliz Hükümeti ise İran'a, iptalin geri çekilmesi gerektiğini bildirmiştir. Petrol imtiyazının İran hükümetince iptali, İngiliz Dışişleri Bakanlığında, sorunun halli için alternatif stratejiler geliştirilmeye çalışılmıştır. Örneğin, İngiliz Dışişleri Ofisinin Doğu Hint Adaları askerî birliklerini İran Körfezi'ne göndererek bir kriz başlatma önerisi, İngiliz kabinesine sunulmuş, ama kabul edilmemiştir.²³⁶

İmtiyazın iptalinin, uluslararası hukuka aykırı olduğunu iddia eden İngiltere karşısında İran Hükümeti, meseleyi Uluslararası Adalet Divanı Lahey'e götüreceğini söylemiştir. İngiliz Kabinesi, İran'dan önce davranarak meseleyi 14 Aralık 1932'de Milletler Cemiyeti Konseyine götürmüştür. Ocak 1933'te her iki tarafı da dinleyen Konseyden sonra, Çekoslovakyalı raportör Dr. Eduard Benes, her iki tarafı uzlaştıracak yeni bir anlaşma hazırlamaları için doğrudan müzakereleri yapmayı önermiştir. Nihayetinde taraflar bu karara uymuş ve Nisan 1933'te Tahran'da

²³⁵ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 525.

²³⁶ Ayhan, *a.g.e.*, s. 205-209.

doğrudan müzakereler başlamıştır.²³⁷ Müzakerelerden önce Lord Greenway, halefi Cadman'a, "*İngiliz hükümetinin desteği arkanızda olduğu müddetçe güçlü bir pozisyonda olacaksınız. APOC'un yeni bir anlaşma çıkarabileceğinden şüphem yok*" diye bir mektup göndermiştir. Bunun yanı sıra hem APOC yönetim kurulu, hem de İngiliz Hükümeti, Cadman'a, sıkı pazarlık etmesi önerisinde bulunmuştur. APOC İran'a, sadece alt kuruluşlarının karından hisse verme taraftarıyken, İran ise özellikle, imtiyaz alanın daraltılması, APOC'un İran Körfezine boru hattı döşeme hakkının iptali gibi konuları gündeme getirmiştir. İngiliz Hükümetinin meseleye müdahalesinden rahatsız olmasına rağmen Şah, APOC başkanı Cadman'la yaptığı sıkı müzakerelerin ardından şartları kabul etmiş, 122 25 Nisan 1933'te APOC tarafından anlaşmanın taslağı hazırlanmıştır. APOC'un taslağı, birkaç küçük düzeltme sonrasında, nihai anlaşma olarak 29 Nisan 1933 tarihinde imzalanmıştır. Anlaşma ile İmtiyazın süresi 1993'e kadar ertelenmiştir. Ayrıca İran, şirketin petrol arama ve işletme faaliyet alını 500 binden 100 bin metre kareye indirmiştir. Bu durum şirketin, İran Körfezi'nde boru hattı inşa etme hakkını da sonlandırmıştır. Bakıldığında yeni imtiyaz, tonaj ve dolaşımdaki kar payı üzerinden temellendirilmiştir.²³⁸

I. Dünya Savaşında İngiltere ve Rusya tarafından işgal edilmesinin de etkisiyle II. Dünya Savaşında tarafsız kalmak için çok büyük çaba sarf eden Şahlık rejimi, savaşın ilk zamanlarında savaşı kazanacağına kesin gözüyle bakılan Almanya ve İtalya'ya karşı sempati beslemiştir. Bu durumdan faydalanan Almanya, İran'da ticari etkinliğini arttırmıştır. İran'a, teknik uzmanlar göndermiştir. İngiltere, bu uzmanların aslında birer Alman casusu olduğunu söylemiştir. Nihayetinde İngiltere ile Rusya, Almanya'nın İran üzerindeki etkinliğini kırmak ve Rusya'ya bir lojistik destek hattı²³⁹ sağlamak amacıyla 25 Ağustos 1941'de İran'ı, kuzey ve güneyden işgal etmiştir. Şah'da Mozo Adası'na sürgüne gönderilmiştir. İngiltere'nin, Rıza Şah'ın yerine getirilecek kişi konusunda izlediği politika, 1951 ile 1954'deki petrol millileştirme seyrini de önemli ölçüde belirlemiştir. Bu konu 8 Eylül 1941'de İngiliz Savunma Komitesinde ele alınmıştır. Yapılan görüşmelerde Dışişleri Bakanı Anthony Eden, Kaçar Prens Muhammed Hasan'ı İran'a yeni Şah yapılması önerisinde bulunmuştur. Fakat müzakereler sonucu genç Prens Muhammed Rıza'da karar kılınmıştır. II. Dünya

²³⁷ Evran, *a.g.e.*, s. 31.

²³⁸ Attar, *a.g.e.*, s. 24.

²³⁹ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 525.

Savaşın görüldüğü sırada bu iki işgalci güç İngiltere ve Rusya arasında coğrafi olarak ayırım mevcut olmuştur. Bu iki güce daha sonra Amerikan birlikleri de dâhil olmuştur ve bu kuvvetler, İran Körfezi'nden Sovyetlere silah ve mühimmat sevkiyatı için demiryollarını ve limanlarını devralmıştır. Nihayetinde Rusya'ya Trans İran Demiryolu ile 4 milyon ton ve karayoluyla da 1 milyon tonda askerî ve diğer mühimmat nakledilmiştir.²⁴⁰

20. yüzyılın ortalarından itibaren ülkenin kaderinde etkin olmaya başlayan ve sürekli göz ardı edilen İran halkı, kendilerini, hem savaşta hem de barışta İngiltere ve Rusya'nın mağdurları olarak görmüş, bu durumun sebebi olarak da İngiltere'yi suçlamıştır. Tepkileri kontrol etmek için İngilizler, İranlı yaklaşık 200 milliyetçi, politikacı ve Almanya yanlısını tutuklamıştır. Bazıları ise Sürgün edilmiştir. Diğer yandan ülkedeki İngiliz ve Rus işgalcilere güvenmeyen İranlı yöneticiler, ülkelerinin savaş sonrası tahliyesi için Amerikan desteğine başvurmuştur. 1943 yılında Amerikan devleti aracılığı ile yapılan görüşmelerde savaş sonrasında İngiltere ve Rusya'nın İran'dan 6 ay içerisinde²⁴¹ çekilmesi deklere edilmiştir.

İran, işgal sırasında İngiltere ve Rusya'nın petrol imtiyazları için de mücadele alanı haline gelmiştir. Örneğin, 1943 yılında Royal Dutch Shell, AIOC faaliyet alanı dışında petrol iznini görüşmek üzere Tahran'a temsilcilerini göndermiştir. Diğer taraftan Eylül 1944'te Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı Sergei Kavtaradze, İran'ın Sovyetler Birliği'ne komşu beş kuzey eyaletini kapsayan bir petrol ruhsatı için Tahran'a gitmiştir. Fakat İran Hükümeti, savaş bitinceye kadar hiçbir ülkeye petrol ruhsatı verilmemesini kararlaştırmıştır. Fakat Meclis'teki Tudeh (komünist) partisinin milletvekilleri, İran'ın Rusya ile Batı arasında siyasi bir denge yakalaması gerektiğini söylemiştir. Tudeh bu konuda, İngilizlere güneyde petrol ruhsatı verildiği için kuzeyde de Ruslara izin verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bir dönem bakanlıkta yapmış olan milliyetçi vekil Dr. Musaddık, buna karşı çıkarak İran'ın birbirini davet eden yabancı güçlerin elinde bulunmasına izin vermemesini ve "negatif denge" politikasını sürdürmesi gerektiğini ileri sunmuştur. Bu yüzden Musaddık, hem savaş esnasında hem de savaştan sonra yabancılara hiçbir petrol

²⁴⁰ Ayhan, *a.g.e.*, s. 207.

²⁴¹ Evran, *a.g.e.*, s. 37.

imtiyazının verilmemesini özellikle belirtmiştir. Ardından Meclis'te bütün memurların yabancılarla petrol ruhsatı hakkında konuşmasını yasaklayan bir yasa tasarısı kabul edilmiştir.

Savaş bitmiş olmasına rağmen Ruslar, askerî birliklerini (Mart 1946'da) İran'da tutmayı sürdürmüştür. Ayrıca Sovyet sınırında bulunan İran'ın iki kuzey ilinde Sovyet yanlısı otonom yönetimler kurulmuştur. ABD Dışişlerinin girişimleri üzerine Sovyet Rusya ile yapılan görüşmede Stalin; *“Rusya'nın Güneyindeki Bakü petrol alanları İran sınırına yakın ve özel bir sorun oluşturuyor. Bu topraklar, İran'ın Sovyetler Birliği'ne karşı muhtemel bir düşmanca hareketine karşı korunmalıdır. İran Hükümeti güvenilemezdir. Bakü petrol alanlarına sabotajcıları gönderebilir ve yangın çıkarabilir”* demiştir ve bu konuşması Sovyetlerin bakışını çok net bir şekilde ortaya koymuştur. İran Hükümeti, Amerika'nın desteğiyle konuyu 19 Ocak 1946'da Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine taşımıştır.

Sovyetler Birliği 24 Ocakta Konseyin konuya bakmakla yetkili olmadığını bildiren bir açıklama yaparak tepkisini ortaya koymuştur. Güvenlik Konseyinde ulusal çıkarları doğrultusunda İran'ı destekleyen ABD ve İngiltere'nin çabalarına rağmen, İran lehine bir karar çıkmamıştır. Güvenlik Konseyi, 1932'de olduğu gibi, sorunun doğrudan görüşmeler yoluyla çözümünü öngören bir karar yayınlamıştır. Ahmed Kavam başbakan olursa konuyu İran'la müzakere edebileceğine dair Sovyetlerden gelen ipuçlarıyla birlikte İran Meclisi, Kavam'ı başbakan olarak atamıştır. Bu doğrultuda İran'da 26 Ocakta kurulan Sovyet yanlısı yeni hükümetin başbakanı Kavam, Şubat 1946'da Moskova'ya giderek Rusya'nın İran'ın kuzey illerini boşaltması ön şartıyla Sovyetlere bu bölgede petrol ruhsatı vermeyi taahhüt etmiştir.²⁴² Kavam, ülkesine döndükten sonra %51 hissesi Ruslara ait olmak üzere Sovyet-İran Petrol Şirketi kurulmasını öngören Sovyet Büyükelçisi ile bir anlaşma imzalamıştır. Fakat ²⁴³İran yasalarına göre anlaşmanın geçerlilik şartı olan Meclis onayı ile olmamıştır. Kavam, Rusları sakinleştirmek için kabinesine üç Tudeh üyesi/komünist bakan almıştır. İran'ın kuzeyindeki Sovyet güdümlü otonom rejimlerine de bir süre daha müdahale etmemiştir. Anglo-İran Petrol Şirketinin statüsü konusunda

²⁴² Stephen Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri*, Çev. Selim Önal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 89.

²⁴³ Ayhan, *a.g.e.*, s. 209.

endişelenen İngiltere, kısa süre sonra İran'ın petrol üretilen Huzistan eyaletinin işgali için acil durum planları yapmaya başlamıştır. Bu doğrultuda Temmuz 1946'da Irak'ın Basra şehrindeki İngiliz birliklerini göndermiştir. Güney İran'daki İngiliz yanlılarını desteklemek için Abadan'a iki savaş gemisi göndermiştir. Bunların yanı sıra Ekimde İngilizlerin teşvikiyle Kaşgai Kabileleri, Buşehr ve Kazerun'da bulunan İran Hükümetine ait garnizonları²⁴⁴ işgal etmiştir. Kavam buna karşılık, Kaşgai'lerle işbirliği yapan Bahtiyari kabile şefleri ile İngiliz yanlılarını tutuklatmıştır. Fakat İngiltere ile Sovyetlerin, İran'ı bölmek amacıyla gizli bir anlaşma yapmaya hazırlandığından şüphelenen ABD hükümeti, Kavam'a yabancı güçleri ülkeden çıkarması için yardım edeceğini söylemiştir. Bunun üzerine Kavam, Tudeh bakanlarını kabinesinden çıkarmıştır.

Aralık 1946'da da kuzeyde kurulan iki Sovyet otonom rejimini ortadan kaldırmıştır. Ruslar, kuzeyde vaat edilen petrol ruhsatının bölgede ihtiyaç duydukları etkiyi kendilerine kazandıracağını düşündüklerinden otonom rejimlerin yıkılmasında herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Aralık ayının sonunda Sovyet ve İngiliz kuvvetleri İran'dan tamamen ayrılmıştır. Kavam'ın ikinci adımı, Sovyetlerin petrol ruhsatına karar verecek olan Meclisin 15. oturum seçimlerine hazırlanmak olmuştur. Tudeh Partisi, oluşturduğu güçlü parti mekanizmasıyla sandalyelerin büyük bir çoğunluğunu kazanmıştır. Kavam, aralarında Musaddık'ın da bulunduğu ve istemediği bazı kişilerin parti listelerinden seçilmesini engellemeye çalışmışsa da bağımsız aday olan Musaddık seçilmeyi başarmıştır. Mecliste sandalye kazanan²⁴⁵ çok sayıda bağımsız milletvekilinin gayri resmî lideri olarak yerini almıştır.

ABD, Sovyet petrol ruhsatının Meclisteki muhtemel onayına karşı bir kampanya ve propaganda yürütmeye başlamıştır. Ayrıca Ekim 1947'de çok sayıda milletvekili, Kavam'ın Sovyetlerle petrolü görüşmesini reddeden bir yasa tasarısını Meclise sunmuştur. Bu konuda hem ABD'nin baskısıyla hem de Musaddık'ın²⁴⁶ liderlik ettiği bağımsız milletvekillerinin baskısı da etkisini göstermiştir. Sonuç itibariyle 22 Ekim 1947'de onaylanan yasa tasarısı, sadece yabancılara petrol izinlerinin verilmesini

²⁴⁴ Evran, *a.g.e.*, s. 39.

²⁴⁵ Arı, *a.g.e.* s. 333.

²⁴⁶ Evran, *a.g.e.*, s.41.

yasaklamakla kalmamıştır. Yine hükümete güney petrollerine atıf yapılarak bu hakların ihlal edilmesi durumunda; İran'ın ulusal kaynakları üzerindeki haklarını güvenceye alması için gerekli bütün önlemleri alması talimatını da vermiştir. Buna karşılık olarak Sovyetler, İran'a petrol anlaşmasının reddinin Sovyetler Birliğine açıkça zarar verdiğini bildiren bir nota göndermiştir. İngilizler ise statükolarının da etkisi ile tepki göstermemiştir.²⁴⁷

Haziran 1948'de, Abdül-Hüseyin Hacir başbakanlık görevini devraldığıında İran'ın petrol haklarının koruması için Gilbert Gidel'i ve meclisten bazı milletvekillerini konuyu araştırmak için görevlendirmiştir. Gidel, İranlı uzmanlarla birlikte AOIC ile görüşülecek konuları belirten 50 sayfalık bir rapor hazırlamıştır. Bu rapor, çok sayıda büyük sorunu ortaya koymuştur. Örneğin bunlardan biri, AIOC'un 1933 ruhsatında altın garantisi maddesine bağlı kalmaması olmuştur. Aynı zamanda ihraç edilen petrol fiyatıyla ilgili olarak İran'ın devlet hisseleri 1933 yılında yüzde 33'ten 1947'de yüzde 9'a düşmüştür. Bir başka husus ise New Jersey Standard Oil'in bağlı kuruluşu Creole Oil ile Venezüella arasında yapılan lisans anlaşması ile aynı şartların (şirket karlarının yüzde 50'sini) hakkaniyet temelinde İran'a da sağlanması gerekliliği konusu olmuştur. İran, 1947 yılında lisans ücreti olarak 7 milyon sterlin alırken Venezüella çizgisi temel alındığında bu rakam ton başına yaklaşık 21 ya da 22 milyon sterlin civarında olmuştur. Aynı zamanda raporda, Şirketin İran'a olan kâr payı dağıtımında İngiltere'nin belirlediği kurallara tabi olduğu ortaya konmuştur.²⁴⁸

İran'a verdiği taahhütleri dikkate almayan AIOC, düşük fiyatlarla petrol ürünleri satmak ve İran petrolünün büyük bir bölümünü yurtdışında rafine etmek amacıyla İngiliz Amiralliği ve Amerikan petrol şirketleriyle anlaşmalar imzalamıştır. Diğer taraftan AIOC, faaliyet süreçlerinde tüketilen petrol ürünleriyle ilgili olarak da İran'a lisans ücreti ödememiştir. AIOC, İran'ın ortaya koyduğu hususlara karşı yine açık bir umursamazlık gösterince 10 milletvekili, 20 Ocak 1949 tarihinde AIOC'un ruhsatının iptalini isteyen bir yasa tasarısını Meclise sunmaya karar vermiştir. Bunun üzerine AIOC ile İran Maliye Bakanı Abbas-Goli Golşayan'ın başkanlığındaki İran ekibi arasında Şubat ayında yeni müzakereler yapılmıştır. Bir ayı aşkın süren müzakerelerde

²⁴⁷ Arı, *a.g.e.* s. 333.

²⁴⁸ Evran, *a.g.e.*, s. 41.

İran Hükümeti, ruhsat ücretlerinin Venezüella ruhsatınıninkine (%50- %50) uygun olması gerektiğini belirtmiştir. Fakat müzakereler neticesiz kalmıştır. 5 Mayıs 1949 tarihinde AIOC Başkanı Fraser ve Başbakan Muhammed Said arasında yapılan toplantıda, 1933 Anlaşmasına ek olarak AIOC tarafından hazırlanan²⁴⁹ taslak anlaşma metni İran tarafına bırakılmıştır. Fakat İran Hükümeti, şirketin teklifini kabul görmemiştir.

Golşayan, hem ekibinin hem de yabancı danışmanların, konunun tahkime götürülmesini gerektiğini düşündüklerini, aksi takdirde AIOC'un teklifini iyileştirmesi için çok az fırsat olacağını Başbakan Said'e iletmiştir. Fraser, şirketin teklif edilenden "1 Penny fazlasını vermeyeceği" cevabını vermiştir. Ardından selefi Sir John Cadman'ın "grev taktiğini" kullanarak özel bir uçakla Londra'ya dönmesi gerektiğini belirtmiştir. Bunun üzerine Şah, Kabineye AIOC'un lisansını gözden geçirme hakkı vermeksizin teklifini kabul etmesi talimatında bulunmuştur. 17 Temmuz 1949 tarihinde Gass ve Golşayan Ek Anlaşmayı imzalamıştır. Yeni anlaşma, döviz farkı ve diğer masraflarla ilgili hesaplamalara bağlı olarak toplam net kazanç üzerinde yüzde 32 ile yüzde 37.5 arasında kârı, İran'a vermiştir. Ancak AIOC, kârların eşit paylaşımı temelinde olan Venezüella lisansından daha yüksek kazancı İran'a verdiğini iddia eden bir reklâm kampanyası başlatmıştır. 1951 yılında Gass, Petrol Bakanı Victor Butler'a, 1950 yılı boyunca İran'ın toplam net kârının Ek Anlaşma ile % 37,5 iken 30 milyon olurken aslında % 50-50 düzenlemesine bağlı olunması durumunda ise 40 milyon sterlin olacağını belirtmiştir.²⁵⁰ II. Dünya Savaşından sonra İngiltere, dünyadaki hükümlerini çok hızlı kaybetmeye başlamıştır. Özellikle İran'daki bu ekonomi politik parçalı yapı, İngiltere'nin Hindistan'ın bağımsızlığından sonra dünyadaki en büyük ekonomik kalelerinden ikincisinin de zaman içerisinde elden çıkmaya başladığını göstermiştir. Bütün bu gelişmeler, İngiltere'nin ekonomik olarak da yıpranmasına sebep olmuştur. Ek Anlaşma Taslağı, iki yıllık sürenin sona ermesinden dört gün önce 23 Temmuz 1949'da Meclise sevk edilmiştir. AIOC, Meclisteki İngiliz ve Şah yanlılarının taslak anlaşmayı süresiz olarak onaylanacağını öngörmüşse de

²⁴⁹ Kinzer, *a.g.e.*, s. 90.

²⁵⁰ Evran, *a.g.e.*, s. 43.

tartışmalar sonuçsuz olmuştur. Ek Anlaşma Yasa Tasarısının akıbeti, bir sonraki Meclisin kararına bırakılmıştır.

İngilizler tarafından saf dışı edilmekten korkan Şah ise, seçimleri denetlemek ve Meclise kendi adamlarını sokarak gücünü sağlamlaştırmak için ek anlaşmayı destekleyen Saray Bakanı Abdül-Hüseyn Hacir'i atamıştır. Yapılan bu önlemlere rağmen Şah, statükosunu daha da garanti altına almak için 1907 Anayasasında belirtildiği şekilde ilk kez Senatoyu toplamaya karar vermiştir. Üyelerinin yarısını Şah'ın seçtiği Senatonun alacağı kararla Şah'ın ve ülkede faaliyet gösteren petrol şirketinin amacına hizmet etmesi beklenmiştir. Fakat İran'ın iç politik ve ekonomik yapısının buna ne derece müsaade edeceği tartışılmıştır. Çünkü Rıza Şah'ın ülkedeki Ayetullahların etkisini azaltan yasalar çıkarması ve çeşitli sosyal ekonomik alanlara müdahale etmesi, iç karışıklıkları tetiklemiş, petrol şirketinin sömürü düzeni karşısında da eşitlikçi söylemleri ve milliyetçi yapıyı beslemiştir. İngiltere ve Sovyetlerin ülke petrolü üzerindeki hedefleri de buna eklenince durumun Şah için içinden çıkılmaz bir hal almıştır.

1940'lı yıllarda Şah Rıza'nın devrilmesi ve İran'ın işgali, ülkenin iç siyasetinde iki büyük gücü ortaya çıkarmıştır. Bunlardan birincisi; anayasal yönetim için savaştan demokratik güçlerin özgürlüğüne kavuşmasıdır. İkincisi ise; işgal sırasında milliyetçi duyguları besleyen İran'ın iç işlerinde İngiltere'nin ve Rusya'nın etkisinin artması olmuştur. Bu durumların sonucu olarak milliyetçiler ve özellikle de halkçı oluşum (Tudeh), ülkenin kaderini şekillendirmede etkili olmuştur. 1905-1911 Meşrutiyet Devriminin çalkantılı döneminde başlayan ve Bolşeviklerin etkisinde şekillenen halkçılık (Tudeh) hareketi, İran Adalet Partisi içerisinde örgütlenerek faaliyetlerde bulunmuştur. 1920 yılına gelindiğinde bu hareket, resmî nitelik kazanarak İran Komünist Partisi (İKP) adıyla kurulmuştur. 1920'lerin sonlarına doğru Rıza Şah tarafından çeşitli şekillerde etkisizleştirilmiştir. Rıza Şah tarafından İKP'ye asıl darbe 1936 yılında vurulmuş, "53'ler grubu" olarak bilinen yandaşları hapisanelere atılmıştır. 1941'de Şah Rıza'nın düşüşünden hemen sonra komünist propaganda ve siyasi²⁵¹ parti kurma yasağı kaldırılmış, 1300 civarında siyasi muhalif

²⁵¹ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 142.

hapishanelerden²⁵² çıkarılmıştır. Yükselen Tudeh hareketi, Rusların kuzey illerinde petrol arama imtiyazı talep etmesi ve Azerbaycan’da yürütülen bağımsızlık hareketine destek sağlaması nedenleriyle 1945- 1946 yıllarında siyasal gücü nispeten zayıflamıştır.

1949 Şubatında Şah’a düzenlenen suikast girişiminin ardından ülke genelinde sıkıyönetim ilan edilmiştir. Yapılan bu suikasttan sorumlu tutulan Tudeh hareketi yasaklanmıştır. Siyasi ömrü kısa sürmesine rağmen daha sonraki yıllarda İran’ın kriz dönemlerinde belirleyici rol oynamayı sürdürmüştür. Tudeh aslında Sovyetlerin İran’a rejim ihracı politikasının yansıması olarak karşımıza çıkmıştır. Sovyetler Birliği İran’ı, ülkenin kuzeyindeki petrol alanlarından imtiyaz kapmak için İran iç politikasında kendini meşrulaştırma aracı olarak kullanmaya ve siyasal olarak yeniden aktif hale gelmek için ülke içinde faaliyetlerini artırmaya başlamıştır.²⁵³ Örneğin Tudeh, İngiltere ile İran arasındaki imtiyaz hakkı anlaşmazlığı yaşandığı dönemde 1946 yılında ilk kez, petrolün millileştirilmesi önerisinde bulunmuştur. 1947 yılı sonunda Şah, devlet işlerinde tek ses olmayı engelleyen Kavam’ı Mecliste yapılan oylama ile başbakanlıktan uzaklaştırmıştır. Sonraki iki yıl boyunca Şah, kendi kişisel yönetimine uygun “idari gücü” zayıf başbakanları seçmiştir. Bütün bu gelişmeler Şah’ı, 1949 yılında anayasayla hiç ilgisi olmayan bir suikastın hedefi olmasına neden olmuştur. Fakat bu suikast girişimi, kendisini eleştirenleri susturmak için bir fırsat sağlamıştır. Nisan 1949’da Şah, Meclisi feshetme yetkisi de dâhil, kendisine yasama üzerinde yetki veren değişiklikleri içeren bir düzenleme yapmıştır. Bu düzenleme, Meclisin ve sonuç olarak da Hükümetin kaderini Şah’ın vicdanına bırakmıştır. 1949 yılında Ulusal Cephe liderlerinin ilk önceliği, hedeflerine ulaşabilmenin bir yolu olarak Meclise seçilmek olmuştur. Genel seçimler başladığında, adil seçim sözü veren Saray Bakanı Hacir’in samimi olmadığı ortaya çıkmıştır. 4 Kasım’da Hacir, aşırı bir İslamcının suikastıyla öldürülmüştür. Buna mukabil Başbakan Said, seçimleri durdurarak Tahran’da oylamanın yenilenmesini istemiştir.

²⁵² Yergin, a.g.e., s. 142.

²⁵³ Evran, a.g.e., s. 47.

3. Muhammed Musaddık Dönemi ve Petrolün Millileştirilme Çabaları (1950-1954)

İran siyasi tarihinde en kritik dönemlerden biri Muhammed Musaddık²⁵⁴ dönemi olmuştur. 1940'lı yıllarda İran'da bir milliyetçi dalga bulunmaktaydı. Bu dalga 1940'ların sonunda Milli Cephe'nin kurulması ile sonuçlanmıştır. Toplumun farklı kesimleri Musaddık'ın liderliği altında Milli Cephe içerisinde bir arada toplanmıştır.

İran'da tekrarlanan genel seçimler 1950 yılı başında yapılmıştır. Fakat başkanlığını Musaddık'ın yaptığı Ulusal Cephe sekiz sandalye kazanmıştır. Seçilen 131 vekilden çoğu Şah ve İngiliz yanlısı olmasına rağmen 40 "bağımsız" vekil de Meclise girmeyi başarmıştır. Şah, başbakanlığa Saraya yakın isimlerden olan Ali Mansur'u seçmiş, Kabine görevlerine kendi adamlarını getirmiştir. 1950'de Başbakan Mansur, petrol yasa tasarısını Meclise sunmuş, ancak Musaddık ve Ulusal Cephe üyeleri, yasaya ²⁵⁵muhalafet etmiştir. Tartışmalardan sonra Meclis, konunun daha ayrıntılı şekilde incelenmesi için beşinin Ulusal Cephe üyesi olduğu 18 kişilik bir parlamento komisyonuna göndermiştir. Nisan 1950'de Le Rougetel'in yerine İngiliz Büyükelçisi olarak Tahran'a gelen Sir Francis Shepherd, 181 bu iş için Amerikalıların hem de İngilizlerin desteklediği General Razmara'yı önermiştir. Şah, Razmara'ya güvenmemekle birlikte, Musaddık ve diğer muhalifleriyle yüzleşmenin tek yolunun güçlü bir askerî görevlendirmek gerektiğine²⁵⁶ kanaat getirmiştir. Musaddık uluslararası alanda davasını savunarak İran'ın kendi doğal kaynakları üzerinde denetim hakkı olduğunu²⁵⁷ vurgulamıştır.

26 Haziran 1950 tarihinde General Razmara'yı başbakan olarak görevlendirmiştir. Razmara, özellikle petrol konusunda şartların iyileştirilmesi sağlanırsa Ek Anlaşmanın onaylanmasına yardım edeceğine dair hem İngiliz Elçisi Shepherd'a hem de AIOC'a teminatlar vermiştir. Razmara'nın talepleri şu şekildedir; a) AIOC, İngiliz ve Hintli personelini azaltarak teknik işler konusunda İranlıları eğitecek yeni 10 yıllık bir program uygulamalıdır; b) İran'ın şirket defterlerini incelemesine ve İran'ın iddiaları çözüme kavuşturmak için limanlarda ihraç edilen

²⁵⁴ Alptuğ Kuduoglu, (2019), *İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953*, İran Çalışmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 2, ss. 37-62.

²⁵⁵ Abrahamian, *a.g.e.*, s. 152.

²⁵⁶ Evran, *a.g.e.*, s. 51.

²⁵⁷ Hamid Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*, Çev. Emine Ayhan, İstanbul: Metis Yayınları, 2008, s. 141.

petrolü kontrol etmesine izin verilmelidir; c) İran Hükümeti, yüksek indirimlerle İngiliz Donanmasına ve başkalarına satılan İran petrolünün miktarı ve fiyatı konusunda bilgilendirilmelidir; d) AIOC, İran'ın kalkınma planının uygulanmasına yardımcı olmak ve Meclisi, anlaşmayı onaylamaya teşvik ²⁵⁸etmek için taslak Ek Anlaşma temelinde avans ödemeler yapmalıdır. Petrol sorununun çözümünü askıya alan İngiltere, ABD'nin, İran'a toplamda 50 milyon \$ kredi ve hibe vermesini önermiştir. İngiliz Dışişleri, İran tarafından daha önce talep edilen 25 milyon \$ Eximbank kredisine izin vermeye karar vermiştir. Ancak diğer yandan İngiltere, Ek Anlaşmanın onaylanması için ABD'nin krediyi serbest bırakmaması konusunda ısrarlı davranmıştır. İngiltere'ye göre İran'ın fon ihtiyacı, eninde sonunda Meclisi petrol anlaşmasını kabul etmek için zorlamamıştır.²⁵⁹

Eylül 1950'de ABD Dışişleri Bakanlığı, Ortadoğu'da Anglo-Amerikan petrol çıkarlarını İngilizlerle geniş kapsamda görüşmek için karar vermiştir. Bu görüşmeler öncesinde ABD Dışişleri Bakanlığınca hazırlanan raporda,185 Venezüella ile Creole Oil arasındaki 50-50 kâr paylaşımı anlaşmasının Tahran tarafından gayet iyi bilindiği, İran'ın ve Ortadoğu devletlerinin aynı şartları talep edebileceği belirtilmiştir. Aynı zamanda, ARAMCO'nun Suudi Arabistan'la % 50-50 bazında anlaşmayı yapmadan önce, Razmara'nın taleplerinin kabul edilmesi önerilmiştir. Raporda yer alan bir diğer hususta, petrol komisyonu üyelerine yönelik fişlemeler bulunmuştur. Örneğin, 18 komisyon üyesinden Musaddık'ın başını çektiği sadece beş üyenin petrol anlaşmasına itiraz ettiğini bildirirken kalan 13 üyeden bazılarının anlaşmayı desteklemeleri için rüşvet verilebileceği iddia edilerek, her üyenin maddi ve manevi durumu hakkında bilgiler verilmiştir. Razmara, 4 Kasım 1950'de Sovyetler Birliği ile bir ticaret anlaşması yapmıştır. Bir hafta sonra Tahran Radyosu üzerinden BBC'nin ve Amerika'nın Sesi'nin yayınlarını yasaklamıştır. İngiliz Dışişleri bu durumu; “*Razmara, elini Sovyetlere oynuyor*” şeklinde yorumlamıştır.

Razmara, AIOC'dan istediği tavizleri alamamasına rağmen Meclise anlaşmanın şartlarından memnun olduğunu belirtmiştir. Mecliste, Ekim 1950 ortasında, “ulus adına AIOC'a dava açma tasarısı” adını verdikleri bir müzakere başlatan Ulusal Cephe vekilleri, 4 gün boyunca şirketin sosyal, siyasi, teknik ve hukuki boyutunda

²⁵⁸ Kinzer, *a.g.e.*, s. 97.

²⁵⁹ Yergin, *a.g.e.*, s. 522.

davranışlarına tepki gösteren konuşmalar da bulunmuştur. Durumu hukuki boyutunu ele alan Musaddık, diktatörün seçtiği Kabinenin hiçbir yetkisinin olmadığını ve bu yüzden de 1933 İmtiyazının geçersiz olduğunu,²⁶⁰ Ek Anlaşmayla ulusun sonraki yıllar boyunca baskıcı şartlara tabi olacağını bildirmiştir. Amerika'nın ve Razmara'nın AIOC'a, "şartları iyileştir" çabaları, sonuçsuz kalmıştır. Petrol Komisyonundaki 5 Ulusal Cephe üyesi, petrolün ulusallaştırılmasını savunurken Cemal Emami'nin başını çektiği kalan 13 üye ise yeni görüşmelerin yapılması için öneride bulunmuştur. Fakat nihayetinde Anlaşma hükümleri, her iki grup için de kabul edilemez olarak görülmüştür. Ek Anlaşmanın İran'a yeterli haklar sunmadığı ve dolayısıyla da komisyonun bunu reddettiği yönündeki kararı, 25 Kasım 1950'de oybirliğiyle kabul edilmiştir.²⁶¹ 30 Aralık 1950'de ARAMCO-Suudi Anlaşması hükümlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte İran Maliye Bakanı Foruhar istifa etmiştir. Kamuoyu baskısı altında kalan Meclis, Petrol Komisyonuna, Hükümetin İran'ın petrol haklarını güvenceye alması talimatını vermiştir. Buna mukabil Musaddık ve Ulusal Cephe üyesi vekilleri, Komisyona İran'ın petrol endüstrisinin ulusallaştırılmasını isteyen 11 Ocak 1951 tarihli teklifte bulunmuştur. İngiliz Büyükelçi²⁶² Shepherd, Başbakan Razmara'ya mektup göndererek İngiltere'nin birçok yoldan İran'ın ekonomik ihtiyaçlarına karşı duyarlı olduğunu bildirmiştir. Mektupta aynı zamanda AIOC'un, "50-50 temelinde bir düzenlemeyi incelemeye hazır" olduğu bildirilmiştir. Shepherd gibi düşünen Razmara, 3 Mart 1951'de toplanan Petrol Komisyonunda ulusallaştırma girişimini eleştirmiştir. Razmara'ya göre ulusallaştırma, İran'ın uzmanlık, mali kaynak ve sevkiyat tesislerinin eksikliğinden dolayı uygulanabilir değildir.²⁶³

1950'li yılların başı petrolün millileştirilmesi²⁶⁴ önemli bir konu olmuştur. İran Rıza şah döneminde 1933'te AIOC ile yapılan anlaşma gereği bu şirket, İran devletine petrol gelirlerinin % 17'sini bırakmıştır. 1949 yılında ise yeniden pazarlık yapılarak Muhammed Şah, sadece % 24'lük kar ile yeniden AIOC'a petrol üretimini teslim etmiştir. Muhammed Şah'ın bunun kamuoyu ile paylaşmasının ardından²⁶⁵ büyük tepki topladığı görülmüştür. Bazı muhalefet partileri ve ülkenin aydınları, Dr.

²⁶⁰ Evran, *a.g.e.*, s. 53.

²⁶¹ Kinzer, *a.g.e.*, s. 101.

²⁶² Arı, Irak, İran, ABD ve Petrol, *a.g.e.*, s. 176.

²⁶³ Yergin, *a.g.e.*, s. 524.

²⁶⁴ Elif Polat, *1979 İran İslam Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve İran'ın Suriye Politikası*, Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl, 2021, s. 34.

²⁶⁵ Kaya, *a.g.e.*, s. 241.

Musaddık önderliğinde Milli cephede bir araya gelmiştir. Musaddık ve kurmuş olduğu Ulusal Cephe Partisi, geleneksel esnaf ile irtibatı bulunan ulema tarafından destek görmüştür. 1951 yılında ulema tarafından Anglo İnan Petrol şirketinin millileştirilmesi yönünde fetva yayınlanmıştır. Bu fetva Meşrutiyet Devriminin ardından ilk siyasal içerikli dinsel müdahale olmuştur. Musaddık her kesimden destek aldıktan sonra ülke genelinde büyük protestoların yaşanmasını sağlamıştır. Bunların içerisinde en önemli dini lider Ayetullah Seyyid Abdülkasım Kaşani olmuştur.

Petrol şirketi, tepkiler sonucunda geri adım atmıştır. Yıllık karın % 50'sini İnan'a vermeyi teklif etmesine rağmen Musaddık liderliğinde bulunan koalisyon bunu kabul etmemiştir. Muhammed Musaddık vermiş olduğu büyük mücadelesinin ardından, petrol ve petrol endüstrisinin millileşmesine ve işletilmesine dair kanunun meclisten geçmesini başarmıştır. Yine 1951 yılında meclis tarafından başkanlığa seçilmiştir.²⁶⁶ Ülke kaynaklarının yabancı devletlere ve şirketlere verilmesine ve batı taraflı politikalara karşı Musaddık'ın yanında yer alan ulema, millileştirme politikasına destek vererek İnan'ın ve İslam düşmanlarına karşı direnmiştir.²⁶⁷ Muhammed Şah kendisine darbe yapılmadan dört²⁶⁸ gün öncesinde İngiliz şirketi ile petrol sanayisi konusunda yeni bir anlaşma için hazırlık yapmaya başlamıştır.²⁶⁹

20 Martta, millileştirilme konusunda İngiliz Dışişlerinde yapılan bir toplantıda İnan petrolünü tedarik edememesi durumunda başka bir yerden satın almanın İngiltere'ye çok daha fazlaya mal olacağı konusunda görüş birliğine varılmıştır. Toplantıda, Kraliyet Donanmasının yıllık 2 Toplantıda, Kraliyet Donanmasının yıllık 2 milyon ton veya yakıt ihtiyacının yüzde 85'ini AIOC'tan uygun fiyatlarla aldığı da belirtilmiştir. Bütün katılımcılar, AIOC'un İnan'la olan ilişkisine müdahale edilmesi ve İnan'ın petrolü millileştirilmemesi için ABD ile birleşik bir cephe oluşturma konusunda ortak bir kanata varmıştır. Petrol Komitesinin 8 Marttaki ulusallaştırma teklifi, İngiltere'nin yoğun diplomatik çabalarına rağmen, 15 Martta Meclise katılan 96 milletvekilinin oybirliğiyle kabul edilmiştir.²⁷⁰ İnan'da bu süreç işlerken İngiltere,

²⁶⁶ Suad Pira- Osman Gazi Özgüdenli, *Muhammed Musaddık İnan'da Petrolün Millileştirilmesini Sağlayan Başbakan*, Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi, cilt 31, 2006, İstanbul s. 228.

²⁶⁷ Arı, Irak, İnan, ABD ve Petrol, *a.g.e.* s. 247.

²⁶⁸ Pınar Arıkan, *İnan, Musaddık ve Darbe*, Ortadoğu Analiz, Cilt 8, Sayı 76, Eylül-Ekim, 2016, s. 21.

²⁶⁹ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 597.

²⁷⁰ Kinzer, *a.g.e.*, s. 105.

İran'a nota göndererek Millîleştirmenin 1933 Anlaşmasının ²⁷¹22. Maddesine uymadığını ve bu yüzden de millîleştirmenin yasal olmadığı belirtilmiştir. Notada İngiltere, sorunun çözümü için bir hakeme gidilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Aynı zamanda petrol şirketinin haklarının İngiltere tarafından korunacağını belirtilmiştir.²⁷²

İngilizlerin baskısından sonra Şah, Başbakan Hüseyin Ala'nın görevden alarak yerine İngiliz yanlısı politikacı Seyyid Ziya Tabatabai'nin atamıştır. Ayrıca Şah'ın, İran Meclisini feshetmesi için fırsat teşkil etmiştir. İngiltere ABD'nin de desteğini almak için yoğun bir diplomasi sergilemeyi de sürdürmüştür. AIOC, İran'da ulusallaştırma yasasına açıkça bir tepki göstermiştir. Ardından bazı petrol sahalarındaki işçilerin yevmiyelerini kesmiştir. Bu durum, kısa süre içerisinde birçok petrol alanına yayılarak genel bir grevin yaşanmasına sebep olmuştur. İngiliz Hükümeti ise grevleri bahane ederek 28 Martta iki firkateyni, "İngiliz sanayicileri korumak için" Abadan'a gönderildiğini belirtmiştir. Bunu, üçüncü bir firkateyn ile iki kurvaziyer daha takip etmiştir. İngiltere'nin güç gösterisi, petrol sahalarındaki gösterilerin daha da artmasını sağlamıştır. İran Hükümeti, düzeni korumak için hemen sıkıyönetim ilan etmeye çalışmıştır. Ancak Abadan'daki grevcilerle İngiliz askerî birlikleri arasında çatışmalar yaşanmıştır. İranlılar, AIOC'un işçilerin yevmiyesini kesmesinin özel amacının, İngiltere'nin askerî müdahalesini haklı göstermek için isyancıları kışkırtmak olduğunu düşünmüştür. Nihayetinde, İngiliz Dışişleri Bakanlığının teşvikiyle AIOC, yevmiye ödemelerinin sürdürülmesine karar verilmiştir.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı, ABD'yi ikna etmesi için Washington'a bir delegasyon göndermiştir. Delegasyon için aynı zamanda İngiltere'nin gücünü ve prestijini korumaya odaklanan brifing hazırlanmıştır. Brifingde, AIOC'un sağrlığının "büyük ölçüde Rusların zaferi" olarak kabul edildiği belirtilmiştir. Bununla birlikte İngiltere'nin, İran petrolü üzerindeki kontrolü kaybetmesinin, Birleşik Krallığın ödeme dengelerinde zarara yol açacağından, silahların modernizasyon programlarının ve refah seviyelerinin ciddi biçimde etkileneceğinden söz edilmiştir.

²⁷¹ Evran, *a.g.e.*, s. 57.

²⁷² Ayhan, *a.g.e.*, s. 182.

Öte yandan “Kraliyet Donanması, Abadan’daki petrole bağımlıyken” Abadan rafinerisi ürünlerinin yerine başkasını bulmanın çok zor olacağı da ortaya konmuştur. Bu yüzden İngilizler açısından, “İran petrolünün kontrolünün yine İngiltere’nin elinde kalması gerektiği” görüşü hâkim olmuştur. Bunun içinde İngiltere, ABD’den “güç kullanma” konusunda destek istemiştir.²⁷³ Toplantılar devam ederken ABD Dışişleri Bakanlığı, 18 Mayıs’ta, İran’ın egemenlik haklarının tanındığını ve isteklerinin meşru görüldüğünü bildiren bir açıklama yapmıştır. Aynı zamanda, İngiliz Dışişlerine göre İngiltere, siyasi, ekonomik ve askerî gücünü korumaya devam ederse İran petrolünün 1993 yılında ruhsat sona erinceye kadar tamamen kendi kontrolleri altında olması sağlanmaya çalışılmıştır. Yapılan bu toplantılar, ABD’nin İngiltere’ye, “ulusallaştırmayı kabul etmesi” telkiniyle son bulmuştur.

Bu süreçte İran’ı yağmalama ve yolsuzluğu arttırma suçlamasıyla AIOC’ı eleştiren Ulusal Cephe belgeleri yayınlanmıştır. Şirket, İran’da faaliyet gösterdiği süreç boyunca İran’ın bağımsız olamayacağı iddia edilmiştir. Raporlara göre ulusallaştırmanın ekonomik olmaktan çok siyasi önemi bulunmaktadır. Ayrıca raporlarda, İran’daki milliyetçilik hareketinin “komünist entrikalara” atfedilmemesi gerektiği, özgürlük ve bağımsızlık mücadelesinde ABD’nin İran’a yardım etmesi konusunda beklentisi yer almıştır. Tahran’daki İngiliz Büyükelçiliği, kendi materyalleriyle hazırladıkları bazı günlüklerle karşı mücadeleye başlamıştır.

Nisan 1951 sonlarında İngiliz Dışişleri, hala İran Büyükelçisi Shepherd’ın, İngiliz yanlısı Seyyid Ziya’yı başbakan olarak ataması için Şah’ı ikna edebileceğini düşünmüştür. Shepherd, İngiltere’nin askerî müdahalede bulunabileceğinin ipuçlarını vererek Şah’la ve bazı İranlı milletvekilleriyle görüşmeler gerçekleştirmiştir. Musaddık ise Shepherd’ın faaliyetlerini İran lehine çevirmek için girişimler göstermiştir. Musaddık’ın katılımıyla Petrol Komisyonu aynı gün (27 Nisan 1951) toplanmıştır. Ardından petrol endüstrisinin ulusallaştırılması için prosedürleri belirleyen dokuz maddelik taslak kararı onaylanmıştır. Taslak kararın alınmasının ardından Shepherd, 28 Nisanda ulusallaştırmayı protesto eden bir basın toplantısı düzenlemiştir. Ulusallaştırmayı prensipte destekleyen Başbakan Ala,²⁷⁴ kararın

²⁷³ Kinzer, *a.g.e.*, ss. 117-118.

²⁷⁴ Evran, *a.g.e.*, s. 61.

hazırlanması sırasında Petrol Komisyonunun kendisiyle görüşmemesi nedeniyle bir gün önce istifa etmiştir.

Meclis, 28 Nisanda İngiltere'nin protestolarına karşılık millileştirme teklifini yapan ve muhalif kanadın başı olan Musaddık'ı, başbakan olarak atamıştır. Mecliste aynı gün, Senato'da iki gün sonra onaylanarak kabul edilmiş²⁷⁵ ve yürürlüğe girmiştir. Petrol Komisyonun kararları:²⁷⁶

1. Petrol endüstrisinin ulusallaştırılması için beş senatörden, beş Meclis vekilinden ve maliye bakanından ya da yardımcısından oluşan ortak bir Komisyon kurulacaktır.

2. Hükümetten Ortak Komisyonun denetimi altında bir an önce AIOC'a el koyması istenecektir. Hükümet, AIOC'un tazminatını karşılaması için İran Millî Bankasına, net petrol gelirlerinin yüzde 25'ini yatıracaktır.

3. Hükümetten, Ortak Komisyonun denetimi altında haklı bulunan taleplerle birlikte İran'ın taleplerini de, incelemesi ve bulgularını onaylanması amacıyla, iki meclise de göndermesi istenecektir.*

4. 20 Mart 1951 tarihinden sonra Senato, İran'a ait bütün petrol gelirleriyle birlikte ulusallaştırmayı onayladığında hükümet, yönetim kurulu belirleninceye kadar, petrol faaliyetlerini denetlemekten de sorumlu olacaktır. Ortak Komisyonca, AIOC'un hesaplarının denetlemesi istenecektir.

5. Ortak Komisyon, yönetim kurulu ve uzmanlardan oluşan, denetleme kurulu hükümleriyle birlikte Ulusal İran Petrol Şirketi, (NIOC) yasasını hazırlayacak ve onaylaması için iki meclise gönderecektir.

6. İranlıları aşamalı olarak yabancı uzmanlarla değiştirmek için Ortak Komisyon, petrolle ilgili çeşitli alanlarda öğrenim görmek üzere öğrencilerin yurtdışına gönderilmesiyle ilgili bir program hazırlayacaktır. Bu programın uygulanmasından Eğitim Bakanlığı sorumlu olacaktır. 7. AIOC'tan petrol satın alanların hepsi bundan böyle petrolü geçerli uluslararası fiyattan ve NIOC'tan satın alacaktır.

²⁷⁵ Ayhan, a.g.e., s. 182.

²⁷⁶ Evran, a.g.e., s. 61-162.

8. Ortak Komisyondan, çalışmalarını üç ay içinde tamamlaması ve faaliyetlerini bir rapor halinde Meclise sunması istenecektir

İran Hükümetini ve Meclisi yönlendirebileceğini öngören İngiltere, böylelikle en önemli ekonomik ileri karakoluna hayati bir meydan okumayla yüz yüze gelmiştir. Aynı zamanda dünya petrol üretiminde % 6'lık bir daralma olduğu görülmüştür.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İran ve özellikle AIOC'nin Abadan'daki büyük rafineriye odaklanan faaliyetleri büyük önem kazanmaya başlamıştır. Petrol üretimi 1945'te 16.8 milyon tondan 1950'de 31.75 milyon tona yükselmiştir. İngiliz Hazinesi'nin Gelirleri patlama yaptığı izlenmiştir. İran Avrupa'ya bir bütün olarak tahmini 700 milyon dolarlık ek petrol masrafından üretimi aynı kırtarmıştır. İngiliz Hükümetinin AIOC imtiyazı konusundaki kaygısı ekonomiyle sınırlı olmamıştır. İşin içinde strateji ve prestij unsurları da yer almıştır. İngiliz sermayesi, teknolojisi ve yaratıcılığı ile inşa edilen Abadan rafinerisi, dünyadaki en büyük rafinerisi olarak, İngiltere'nin kontrolünde olmuştur. İngiltere'nin prestij kaybına ek olarak, Musaddık Hükümetinin kararlı tutumu, İngiltere'yi çaresiz bırakacak noktaya getirmiştir. Tek ve kesin çözüm olarak Musaddık'ın alaşağı edilmesi düşüncesi gündeme gelmiştir. Bir şekilde bu sorunun çözülmesini isteyen ABD²⁷⁷ Hükümeti ise İngiltere'nin İran'a askerî müdahale de bulunmasına karşı çıkmıştır. İngiliz Kabinesinde de sorunun çözümüne yönelik tartışmalar, İngiltere'nin tüm Ortadoğu'daki konumunun kötüleşmemesi için askerî bir müdahalenin kaçınılmaz olduğu yönünde olmuştur. İngiliz Savunma Bakanı Emaunel Shinwell'a göre "eğer şimdi İran'a istediğini yapma hakkı tanınırsa, sıra Süveyş Kanalinin millileştirilmesine" gelecektir, düşüncesi yerleşmiştir. Petrol ve Enerji Bakanı Philip Noel-Baker ve Maliye Bakanı Hugh Gaitskell gibi Muhalefet²⁷⁸ lideri W. Churchill'de, Ruslar karşısında petrol rezervleri dengesinin sağlanması için askerî müdahaleyi savunmuştur.

J.F. Kennedy'nin resmî bir gezi için İran'a gelmesi İngilizlerin şüphelerini daha da artırmıştır. Kennedy, Tahran'da İngiltere Büyükelçisine son tahlilde Amerika'nın devreye girmesinin iyi olacağını belirtmiştir. Sonunda İngiliz Dışişleri tarafından arabulucu olarak görevlendirilen İngiltere'nin İran Büyükelçisi Harriman,

²⁷⁷ Evran, *a.g.e.*, s. 66.

²⁷⁸ Yergin, *a.g.e.*, s. 527.

Musaddık'la bir görüşme gerçekleştirmiştir. Fakat görüşme İngiliz tarafı için olumlu sonuçlanmamıştır.²⁷⁹

İran Hükümeti de ülkedeki İngilizlerin biran önce ülkeden çıkarılması için girişimlerde bulunmaya çalışmıştır. 25 Eylül 1951'de İran tarafından yayınlanan bildiride de Abadan'da yaşayan son İngilizleri de bölgeyi terk etmeleri için 1 haftalık süre tanımıştır. Bu bildiri, İngiliz Hükümetinin İran'a karşı askerî güç kullanma kararını hızlandırmıştır. İngilizlerin Abadan'dan sınır dışı edilmesinden birkaç hafta sonra Musaddık, Birleşmiş Milletler Genel Kurul Toplantısına katılmak için ADB'ye gitmiştir. Başkan Truman ve Dışişleri Bakanı Acheson ile yaptığı ikili görüşmelerinden de istediği sonucu elde edememiştir. Bakan yardımcısı ve Ortadoğu özel temsilcisi George McGhee'ye göre "*Musaddık'ın bu ziyaretinin esas amacı, çözüm taslağı üzerinde anlaşmaktı.*"²⁸⁰ Sonuç itibari ile taslak kabul görülmemiştir.

Churchill, Truman'ın İran'ın Millileştirmesini kabul etmesi konusundaki teklifine sıcak bakmıştır. Bu yüzden talep edilecek tazminat konusunda beraber hareket etmeye karar vermiştir. Musaddık, yapılan teklifi uzmanlarında görüşünü alarak reddetmiştir. Nitekim Ortadoğu'da faaliyet gösteren ve İran petrolünün dünya pazarlarına ulaşmadığı dönemde bölgedeki petrol üretimin artıran ve dünyadaki petrol arzını dengede tutmayı başaran Amerikan petrol şirketleri, Amerikan Dışişlerine ve İngiliz Dışişleri Bakanlığına başvurarak İran petrol endüstrisini üzerlerine almak istediklerini belirtmiştir. Fakat Anglo-İran'a rol vermeye yönelik bu girişimler ilk başlarda ilgi görmemiştir.

Musaddık'la uzlaşmanın mümkün olmadığını anlaşıncı İngilizler, Musaddık'ın devrilmesi için ortak bir askerî müdahale konusunda Amerikalılara teklif götürmüştür. Fakat Eisenhower'ı ikna etmek kolay olmamıştır. İngiltere, II. Dünya Savaşının ardından yenedünya düzenine eklemlenmenin arayışı içinde uluslararası strateji ve güvenlik açısından ABD'ye muhtaçken bir durum içerisindeyken İran'da darbe yoluyla iktidar değişikliği yapmak gibi mikro düzeydeki bölgesel işler içinde ABD'ye ihtiyaç duymuştur. Bu bakımdan İngiltere'nin İran'da gerçekleştirileceği bir operasyon için de ABD'nin desteği daha da önemli hâl almıştır.²⁸¹

²⁷⁹ Evran, *a.g.e.*, s. 66

²⁸⁰ Yergin, *a.g.e.*, s. 537-538.

²⁸¹ Kinzer, *a.g.e.*, s. 184.

CIA'nın Tahran'da politik eylem ofisinin başındaki ajanı Donald Wilber ve İngiltere'nin Kıbrıs'taki istihbarat servisinin başkanı Robin Zaehnar'ın hazırladığı ortak bir plan üzerinde hükümetler düzeyinde mutabakat sağlanmıştır. Musaddık Hükümetini alaşağı etmek için yapılacak bu darbeye "Ajax Operasyonu" adı verilmiştir. Bu operasyonu yönetmek içinde CIA'da görev yapan ve ABD'nin eski başkanlarından birinin torunu olan Kermit Roosevelt'e görev verilmiştir. Kermit Roosevelt, operasyon hazırlığı için Temmuz 1953 yılında İran'a gitmiş ve Şah'a "pay-ı tahtının" statüsü için garanti vermiştir.²⁸²

Ajax Operasyonu şöyle planlanmıştı: Şah, Musaddık'a kendisini görevden aldığını bildiren tebliği 16 Ağustos 1953'te yapacaktı. Yine aynı gün belirli sayıdaki provokatörlerle de halka sokaklarda gösteri yaptırılacaktı. Nihayetinde halkın Musaddık'ı istemediği izlenimi verilecek, bunun sonucu olarak da Şah, Musaddık'ı azletmiş olacaktı. Fakat tebliğ 3 gün gecikmeli yapılmış, Musaddık bu durumdan yararlanarak kaçmayı başarmıştır. Darbeye görünürde liderlik eden General Zahidi saklanmıştır. Sokakla²⁸³r Tudeh üyeleri ve Musaddık taraftarlarınca dolmuştur. Şah ise ülkeyi terk ederek Bağdat'a gitmiştir. 18 Ağustosta ABD Bakanlık Müsteşarı Walter Bedell Smith, Eisenhower'a Ajax Operasyonun başarıya ulaşmadığını söylemiştir. Aynı zamanda Smith'in mektubunda; "Artık İran olayını bütünüyle yeni baştan ele almak zorundayız. Bunu yaparken, eğer İran'dan herhangi bir malımızı kurtarmak istiyorsak, yine Musaddık'tan medet ummamız gerekecektir. Şunu da belirtmeliyim ki bu, İngilizler açısından işleri daha zorlaştıracaktır"²⁸⁴ notu bulunmuştur. Ancak birkaç gün içinde operasyonun tamamlanması için Kermit Roosevelt tekrar harekete geçmiştir. Bu sırada Musaddık'ın azledildiği haberi, bir basın toplantısı ile kamuoyuna açıklanmıştır. Birkaç gün geçmeden "başarılı" bir operasyon denemesi yapılmış ve Musaddık iktidardan indirilmiştir. 1951 Ağustosunun sonlarında Şah tahtına yeniden oturmuş, Zahidi başbakan olmuştur.

Musaddık yanlıları, bu birkaç günlük süre zarfında Şah tarafından sindirilmiştir. 1940'lı yıllarda Musaddık ile beraber hareket eden Tudeh liderleri de, Musaddık'a destek verip vermeme konusunda kararsız kalmıştır. İngiltere ve Sovyet Rusya, İran'ı

²⁸² Andy Stern, *Dünden Bugüne Petrol Savaşları: Hırs, Rekabet, Şiddet*, Çev. Sabri Kalıç, Neden Kitap Yay., İstanbul, 2011. s. 143.

²⁸³ Yergin, *a.g.e.*, s. 540.

²⁸⁴ Evran, *a.g.e.*, s. 71.

aralarında denge unsuru olarak görürken İran'da İngiltere lehine gerçekleştirilen iktidar değişikliğine Sovyet Rusya sessiz kalmayı tercih etmiştir.²⁸⁵

Musaddık'ın devrildikten sonra İran petrolünün dünya petrol pazarına ulaştırılması için yeniden çalışmalara başlanmıştır. ABD Dışişleri Bakanlığı, Anglo-İran'ın yerine kurulabilecek konsorsiyumun uygulanabilirliğinin araştırılması işini, Bakan Dulles'in özel temsilcisi ve petrol danışmanı olarak Venezüella'daki % 50-50 ilkesinin gerçekleşmesinde önemli bir role sahip olan Herbert Hoover Jr.'a vermiştir. Hoover, daha önce petrol uzmanı Walter Levy'nin de dile getirdiği gibi kurulacak bir şirketler konsorsiyumunun içerisinde de Anglo-İran, kamufle edilmiş bir şekilde yerini alabileceğini rapor olarak sunmuştur.²⁸⁶ Amerikan Dışişleri Bakanlığı bu şirketlere; "İran petrolü yeniden işletmeye girmese ülke ekonomik çöküntüye uğrar ve sonunda o veya bu şekilde Sovyet tarafına düşer. Bu ise Ortadoğu'nun öteki bölgeleri için tehdit demektir" diye uyarı da bulunmuştur.

ABD Dışişleri, şirketleri, Konsorsiyum adı altında böyle birleşmeye teşvik ederken tezat bir şekilde ABD Adalet Bakanlığı büyük petrol şirketleri aleyhine bir anti-tröst davası açılmıştır. Şirketler uluslararası petrol karteline girmekten suçlanmıştır. Fakat Başkan Truman, görevi Eisenhower'a devretmeden birkaç gün öncesinde 12 Ocak 1953'te anti-tröst davasını sonlandırmıştır.²⁸⁷

ABD'de yaşanan anti-tröst krizinin ardından Konsorsiyumun kurulması için çalışmalara hız verilmiştir. Konsorsiyum, ABD ve İngiliz Hükümetlerince Suudi Arabistan'da faaliyet gösteren ARAMCO'nun dört ortağı, New Jersey, Socony, Texaco, Standart California, Kuveyt'te Gulf şirketi iştiraki olan Shell ile Fransız CFP şirketlerinden oluşturulmasına karar verilmiştir. Özellikle bu yedi şirketin olmasının en önemli nedeni Ortadoğu'da belirtilen bölgeler dışında da petrol üretiminde bulunun işletmelere ortak olmalarıydı ve İran'ın petrol üretiminden uzak kaldığı dönemde bu şirketler İran'a komşu ülkelerde sahip oldukları petrol üretim kapasitesini artırarak dünya petrol üretimindeki daralmanın önüne geçmeleri olmuştur. İngiltere ve ABD, Şirketleri müzakereler için İran'a göndermiştir.²⁸⁸ Millîleştirme sürecindeki tepkileri

²⁸⁵ Kinzer, *a.g.e.*, s. 220.

²⁸⁶ Erol Umut, *Musul Meselesinde Petrol Faktörü*, Ankara Üniversitesi, T.İ.T. Enstitüsü, Yayınlanmamış (Yüksek Lisans Tezi), 2007, s. 14.

²⁸⁷ Yergin, *a.g.e.*, s. 547.

²⁸⁸ Evran, *a.g.e.*, s. 71.

ve İran'ın egemenliği konusunda Musaddık'tan da geri düşmeme kaygısı içinde olan Şah, temkinli müzakereler yürütmüştür. Ardından 1954'te anlaşmaya varılmıştır. Sonuç itibariyle İran Millî Petrol Şirketinin de ortak olduğu bir anlaşma imzalanmıştır.²⁸⁹ Konsorsiyumun karının % 50'si İran'a bırakılırken ortaklık payları aşağıdaki gibi oluşturulmuştur;²⁹⁰

1.Şirket İştirak Payı (%) , Anglo-İran Oil Company 40 , Standard of New Jersey 8, Socony-Mobil 8 ,Texas Company 8,Standart of California 8 ,Gulf Oil Corporation 8 ,Royal Dutch /Shell 14 CFP* 6 , şeklinde olmuştur.

2. Her şirket kendine ait petrol hissesini istediği şekilde pazarlama hakkına sahip olacaktır.

3.Üretici şirketler, ayrıca bir araştırma ve üretim şirketi kuracak, iki üye İran Millî Petrol şirketine ait olmak üzere toplam yedi üyeden oluşan yönetim kurulu oluşturularak ve kayıtlar İran tarafından tutulacaktır. Bu şirkette konsorsiyuma katılabilecektir. (Madde 3)

4.Araştırma ve üretim şirketlerine ayrı ayrı haklar ve güçler verilmiştir. Araştırma ve üretim şirketlerinin yanında kurulan arıtma şirketleri de aynı haklara sahiptir. Bu haklar, İran Millî Petrol Şirketi ve İran adına verilmiştir ve sözleşme süresince hiçbir düzeltme ve değişiklik yapılamaz. Şirketler, yabancı personel istihdamını en aza indirecektir. Aynı zamanda NIOC, endüstriyel ve teknik işler ile eğitim planlarını hazırlayacak ve uygulayacaktır. NIOC, Konsorsiyum şirketlerini ekonomik ve teknik denetimi altına alacaktır. (Madde 4)

5.Tüm stoklar, depolar, malzemeler, taşınabilir ekipman ve donanımlar, iç dağıtımda kullanılanlar hariç olmak üzere NIOC tarafından konsorsiyum işletmelerine devredilecek. (Madde 6)

6. Konsorsiyum ortakları, kendi sınırlı alanlarında hak sahibi olarak iç dağıtımın dışında da haklara sahip olacaklardır. Pratik olarak NIOC ortakları gibi yan şirketlerde

²⁸⁹ Yergin, *a.g.e.*, ss. 548-549.

²⁹⁰ Kinzer, *a.g.e.*, s. 225.

aynı haklara sahip olacaklardır. Bu işletmelerde, sözleşmenin gerekliliklerini yerine²⁹¹ getirmek zorundadırlar. (Madde-7)

7. Üretim işletmeleri, çıkarılan petrolün her metre küpü için birim maliyeti, ihraç ettiği tarafa yansıtılabilecektir. İç pazarda da NIOC'a maliyetler yansıtılabilir. Hem petrolün dağıtımında hem de inceltilmesi için her metre küpte 1 şilin ödemeyi kabul ederler.²⁹² (Madde-14)

8. Şirketlerin denetimi, önlemlerin alınması, bakım-onarım, sağlık işleri, kamu yolları, gıda üretimi, kantin, restoran ve kıyafet mağazaları ile endüstriyel ve teknik eğitim işlemlerinden NIOC sorumlu olacaktır. (Madde-17)

9. Konsorsiyum üyeleri üretimi garanti altına alacaktır. 1955'de 17,5 metreküp, 1956'da 27.5 metreküp, 1957'de 35,0 metreküp üretim gerçekleştirilecek ve sonrasında üretim miktarı Ortadoğu ham petrolünün arz ve talebine uygun belirlenecektir. (Madde-20)

10. Her bir ihracat firması, NIOC'a ham petrol alım satımı için ve de bunların türevleri için bir ücret ödeyecektir. (Madde-22- 23)

11. Konsorsiyum üyeleri, ihracat işletmeleri ve onların yan şirketleri, iştirakler ve üretim işletmeleri, İran Devleti tarafından uygulanan tüm vergilerden muaf olacaktır. Yine bu şirketlerin kar payı dağıtımları vergiye tabi olmayacaktır. (Madde-28)

12. Kontrol ve idare yani yürütme gücü ve yetkisi İran ekonomi Bakanı'na ait olacaktır. (Madde-37)

13. Hiçbir genel ve özel yasama ve yürütme ölçüleri ya da İran'dan kaynaklanan hiçbir eylem ile anlaşma değiştirilemez, engellenemez, gizlenemez. (Madde-41/b)

14. Uygulama veya yorumlamada farklılık oluşması halinde ilkönce taraflar arasında doğrudan müzakereler yürütülecektir. Müzakerelerin başarısız olması durumunda uzlaşma komitesi ile anlaşmazlık çözülmeye çalışılacak, buda başarısız olursa, anlaşmazlığın çözümü için tahkime gidilecektir. (Madde-42-45)

²⁹¹ Evran, *a.g.e.*, s. 75.

²⁹² Kinzer, *a.g.e.*, s. 220-230.

15. Anlaşmanın hem İngilizce hem de Farsça metinleri geçerlidir. Fakat farklı yorumlama olması durumunda İngilizce metin dikkate alınacaktır. (Madde-48)

16. Sözleşmenin süresi 25 yıl olarak belirlenmiştir. Sözleşmeye, tarafların karşılıklı olarak anlaşması halinde, sürenin bitiminden itibaren, 5'er yıllık dilimler için en çok üç yenileme hakkı verilmiştir. (Madde-49)²⁹³

Konsorsiyum anlaşmasının hemen ardından küçük bir değişiklik yapılmıştır. ABD'deki anti-tröst yasalardan hareketle, ABD Hükümetiyle yapılan bir düzenlemeyle Amerikan şirketleri (Jersey, Socony, Texaco, Standart California ve Gulf) kendi hisselerinden %1 kadar vazgeçmiştir. Iricon adında yeni şirketin kurulması sağlanmıştır. Kurulan şirket, Konsorsiyum içinde "küçük konsorsiyum" olarak adlandırılmıştır. Ayrıca beş şirketin dışında Phillips, Richfields, Standard of Ohio ve Ashland adında dört şirkette bu oluşuma katılmıştır. İngiltere, anlaşmadan bağımsız şekilde oluşan bu yapıya şiddetle karşı çıkmıştır. Fakat Amerika'nın kararlı tutumu karşısında etki gösterememiştir. Gelişen süreçte ilişkiler, İran Millî Petrol Şirketi'nin lehine dönüşüm sergilemiştir. Ardından giderler Konsorsiyuma yansıtılmıştır. İkinci Dünya Savaşı öncesine kadar süren çeşitli anlaşmazlıklar ve problemlerin aksine, ilişkiler dostane seyir izlemiştir. Bu dostane ilişkilerin İngiltere'nin Ortadoğu'daki konumunun giderek kötüleşmesi ile alakalı olmuştur.²⁹⁴

1956 yılında Süveyş Kanalı'nın kapatılması İngiltere'nin genelde Ortadoğu'da özelde de İran'daki etkisini tamamen silecek süreci başlatmıştır. Örneğin, 1958'de Irak'ta darbe olmuş, 1961'de Kuveyt ve 1962'de de Yemen bağımsız hâle gelmiştir. Ortadoğu'da değişen bu dengeler karşısında İngiltere, bölgenin kontrolü için yeni bir savaşı göze alamamıştır. Bu yüzden İngiltere'nin bu coğrafyadaki hükümranlılığı ortadan kalkarken aynı zamanda petrol arzının güvenliği konusunda da alternatif aramaya başlamıştır. Petrolde dışa bağımlı olan İngiltere, bu amaçla 1961'den sonra petrol ihracatının %50 den fazlasını Kuveyt'ten yapmaya başlamıştır. İngiltere 1960'larda, İran petrolünü ikame etmek için Norveç ile Kuzey Denizi'nde petrol bölgelerini paylaşan bir anlaşma imzalamıştır. Bu durum İngiltere'nin, şirketler eliyle de olsa İran'daki kontrolü kalıcı olarak kaybettiği açıkça görülmüştür.

²⁹³ Evran, *a.g.e.*, s. 75.

²⁹⁴ Yergin, *a.g.e.*, ss. 548-549.

3.1. OPEC'in Kuruluşu

1950'lerde Petrol ihraç eden ülkeler, petrol şirketleriyle olan ilişkilerini birbirlerinden bağımsız bir şekilde yürütmeye çalışmıştır. 1950'li yılların sonunda petrol şirketleri, karlarının tehlikeyle karşı karşıya olduğunu fark etmiştir. Ardından ihracatçı ülkelerin toplu hareket edebildikleri izlenmiştir. Bu hareketin temelinde başta fazla üretim yer almıştır. Özel yatırımcıların petrol işine girmesi bir yandan petrol üretiminde artış gösterirken, diğer yandan fiyatları da düşürmüştür. Diğer taraftan Rusya, Soğuk Savaş boyunca Batı ekonomisini çökertmek için petrolü kullanmıştır. Genel görüşe göre, bundan amacı²⁹⁵ Batı Avrupa'yı petrole bağımlı hale getirmek, NATO'nun gücünü zayıflatmak ve Batı'nın Orta Doğu'daki petrol kontrolünü azaltılmasını sağlamak olmuştur. 1955-1960 yılları arası Sovyet Birliği'nin hem komünist ülkelere hem de komünist olmayan ülkelere petrol satması, piyasadaki ucuz petrol arzının artmasına yol açmıştır. Bunun petrol fiyatları üzerinde büyük bir etki yarattığı görülmüştür.²⁹⁶ Sovyet Birliği'nin ucuz petrol fiyatı politikası, üretici ülkeler ile şirketler arasındaki ilişkileri derinden etkilemiştir. Bunun için 1960 öncesi petrol piyasasının % 92'sini kontrol eden "Yedi Kız kardeşler" 1960'lara gelindiğinde piyasanın % 80'ini kontrol ediyordu. Böylelikle bu dönemde Sovyet Birliği, petrol ihraç kapasitesini artırmıştır. İngiltere'nin İran'daki ve Ortadoğu'daki konumu azaltan bir önemli gelişme de 16 Eylül 1960'ta olmuştur. Petrol üreten ülkeler, "Yedi Kız Kardeş" olarak adlandırılan ve dünyayı saran uluslararası petrol şirketleri kartelinin üyesi olan bir şirketin, 1959'da afişe fiyatta indirim yapmasından zarar görmüştür. Bu zarara tepki gösteren ve harekete geçen İran'ın da içinde olduğu bazı üretici ülkeler, örgütlenmeye giderek Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nü (OPEC) kurmuşlardır. OPEC'in amacı, petrol üreticisi ülkeler arasında adil ve istikrarlı fiyatların oluşturularak fiyat dalgalanmalarının engellenmesi ile tek taraflı fiyat indiriminin önüne geçmek, üye ülkeler arasında petrol politikalarını düzenlemek, petrol ithal eden ülkelere petrolün verimli, ekonomik ve düzenli olarak tedarik edilmesi ve petrol sektörüne yatırım yapan şirketlere adil bir sermaye getirisi sunmak olarak belirlenmiştir İlk başta petrol endüstrisinde söz sahibi olmasa da OPEC, 1966 yılında üretici ülkelerin kendi petrol fiyatlarını belirleyebileceği yönünde karar almış ve

²⁹⁵ Yergin, *a.g.e.*, s. 491.

²⁹⁶ Shakri, *a.g.e.*, s. 68

ağırlığını ilk kez ciddi şekilde hissettirmiştir.²⁹⁷ Böylelikle petrol şirketleri lehine gelişen uygulamaların önüne geçilmesi için ilk adım da atılmıştır.²⁹⁸

Eylül 1960 Bağdat'taki İlk Konferansta; OPEC'in, ilk amacı fiyatların Ağustos 1960 öncesi dönemdeki düzeye çekilmesi için çalışması kararlaştırılmıştır. Bu amaç doğrultusunda, Ocak 1961 Karakas'daki İkinci Konferansta örgüt üyelerinin iki ay içinde Yönetim Kuruluna petrol fiyatları ve petrol ihraç eden ülkelerin ayrıcalık anlaşmalarıyla ilgili öneriler içeren raporlar vermeleri kararı alınmıştır. Haziran 1962'deki Dördüncü Konferans ile fiyat politikasının ilkelerini yeniden belirleyerek OPEC üyelerine; fiyatların eski düzeyine çıkartılması için çalışmak, imtiyazların arttırılmasını ve şirketlerce bir gider olarak gösterilmelerini, vergiden sayılmamalarını sağlamak ve "pazarlama ödeneği" adı altında ayrıcalıklı şirketlere bir pay bırakma yükümlülüğünden kurtulmak gibi belirli görevler yüklemiştir.²⁹⁹ Bu konferans, ayrıca petrol fiyatlarının, üye ülkelerin ithal etmek zorunda oldukları mallarla bir endekse bağlanmasını da öngörme kararı almıştır.

OPEC örgütünün kuruluş anlaşmasınının 2. maddesi, örgütün temel amacını; “Bireysel ve toplu olarak üye ülkelerin çıkarlarının en iyi şekilde korunması için petrol politikalarının birleştirilmesi ve koordine edilmesi” olarak belirlemiştir. OPEC'in kuruluş dönemindeki amaçları; ham petrol piyasasındaki hem tüketicilerin hem de üreticilerin çıkarlarına hizmet edecek, üretici ülkelerin petrol gelirlerini güvence altına alacak bir fiyat sistemini kurmak, üye ülkelerin vergi sistemlerini entegre hale getirmek, üye ülkelerin mali sistemlerini bir birine uyumlu hale getirmek ve tüm üye devletlerin üzerinde uzlaştığı bir örnek petrol yasasına sahip olmak şeklinde olmuştur.³⁰⁰

İran OPEC'in ikinci en büyük petrol üreticisi ülkesidir ve dünya petrol rezervlerinin yüzde 9'unu ve doğal gaz rezervlerinin yüzde 15'ini elinde bulundurmıştır. İran 130 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervine sahiptir. İran'ın ham petrol rezervlerinin önemli bir bölümü Irak sınırı yakınındaki Kuzistan'da

²⁹⁷ Mitat Çelikipala, *Enerji Güvenliği: NATO'nun Yeni Tehdit Algısı*, Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği, Uluslararası İlişkiler Dergisi, Cilt 10, Sayı 40 (Kış 2014), s. 80.

²⁹⁸ Akkaya, *a.g.e.*, S. 100.

²⁹⁹ İdris Demir, *OPEC: güçlü bir kartel?*, Süleyman Demirel Üniversitesi ,Fen Edebiyat Fakültesi ,Sosyal Bilimler Dergisi, S. 18, 2008, ss. 231-246.

³⁰⁰ Çelik, *a.g.e.*, s.26.

bulunmuştur. İran toplamda 40 kadar petrol alanına sahip, petrol alanlarının 27 tanesi karada ve 13 tanesi off-shore alanda yer almıştır. İran ekonomisi, toplam ihracatın yüzde 80-90 arasındaki kısmının petrol ve gaz ürünlerinden olması ve devlet bütçesinin yüzde 40-50 arasındaki gelirlerinin de petrol ve gaza endeksli olması nedeni ile kaderi tamamen petrol ve gaza dayalı bir ekonomisinin olması olmuştur.³⁰¹

Petrol endüstrisinde uluslararası alanda önemli bir ihracatçı konumuna gelmiştir.³⁰² Bu süreçte Rusya'ya yanıt olarak 1959 yılında BP, petrol fiyatında % 10'luk bir indirimle gidilmiştir. Bunun ardından 9 Ağustos 1960'da Exxon Orta Doğu ham petrolünde varil başına resmi fiyatta % 7 oranında indirim yaptığını açıklamıştır. Diğer büyük petrol şirketleri, en kısa zamanda Exxon'ı izlemiştir ve tariflerinde indirimle gitmiştir. Öncesinde yan şirketler, ortak oldukları şirketlere yani ana şirketlere düşük fiyatla ham petrolü satmıştır. Ana şirketler, ucuza aldıkları tüm rekabetleri dışlayan bu kartel petrolünü geçerli fiyatlarla pazarlamıştır. Bu yüzden, üretici ülkeler çok düşük fiyatla yetiniyorken petrol tekelleri karşısında muazzam karlar elde etmiştir.³⁰³ Yedi Kız Kardeşler şirkete Fransız devlet şirketi de eklemekle birlikte komünist olmayan ham petrol üretiminin en az 4/5'ini üretmiştir. Bu 8 şirket; fiyat, üretim ve ihracat üzerinde bağımsız bir güç olmuştur. Bu şirketler üretici ülkelerden bağımsız olarak karar alabilmiştir. Bu üretici ülkelerin şirketlerin kararları üzerinde hiçbir etkisi bulunmamıştır. Ancak zaman içerisinde bu gidişatından memnun olmayan Arap üretici ülkeler bu meydan okumaya karşı birlikte hareket etme çabası içerisinde bulunmaya başlamıştır.

Birkaç haftada Orta Doğu petrol üretiminin dayandığı afişe fiyat sistemini korumak ve bu indirimle karşı koymak için ortak tedbirler alınmıştır.³⁰⁴ Bu doğrultuda 1960'da büyük petrol şirketlerinin petrolün afiş fiyatını düşürmelerinde en çok Venezüella etkili olmuştur.

Petrol ihraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC), 1970'lerin başlarından itibaren dünya petrol endüstrisinin başlıca aktörlerinden biri olmuştur. OPEC ülkeleri üç ana grupta toplanmaktadır. Bunlar; kurucu üyeler, tam üyeler ve sınırlı üyelerdir. Kurucu üyeler,

³⁰¹ Hamdard, *a.g.e.*, s. 75.

³⁰² Ayhan, *a.g.e.*, s. 226.

³⁰³ Parlar, *a.g.e.*, s. 442.

³⁰⁴ Ayhan, *a.g.e.*, s. 219-221.

1960 yılında Irak'ın Bağdat şehrinde yapılan ilk OPEC toplantısına katılan³⁰⁵ ve OPEC'in kurulmasına ilişkin ilk anlaşmayı imzalayan devletlerdir. Tam üyeler, kurucu üyeler ve üyelik başvuruları kongre tarafından onaylanan ülkelerden oluşur. Sınırlı üyeler ise, tam üye olarak nitelendirilemeyen ama yine de bazı özel koşullar nedeniyle kongre tarafından tavsiye edilen üyelere dönüşmüştür. OPEC üyesi ülkeler sırasıyla, Irak, İran, Kuveyt, Suudi Arabistan, Venezuela, Endonezya, Libya, Birleşik Arap Emirlikleri, Cezayir ve Katar'dır. Bunlardan ilk beşi kurucu üyeler olarak yer almıştır. Kuruluşu sürecinde pek fazla önemsenmeyen OPEC, etkisini ve hegemonyasını gün geçtikçe arttırmıştır. Dünya petrol rezervlerinin %60'ından fazlasını ve Dünya petrol üretiminin %40'ından fazlasını elinde bulunduran OPEC günümüzde dünya enerji piyasasının şekillenmesinde ve dolayısıyla dünya ekonomisi ve politikasını yönlendirmesi bakımından azımsanmayacak kadar büyük bir rolü olmuştur. Bir örgüt olarak OPEC'in etkisinin hem üyeleri üzerinde hem de dünya enerji piyasasının işleyişi üzerindeki etkisinin artması petrol sanayisinin önceki yıllarının içerisinde bulunduğu³⁰⁶ durumdan ve başlıca unsurlarının hareketlerinden kaynaklanmıştır. OPEC'in başlıca amaçları sırasıyla şöyledir;

- a. Üye ülkelerin petrol politikalarını birleştirmek, düzenlemek ve üye ülkelerin bireysel ve kolektif çıkarlarını korumak adına politikalar tayin etmek,
- b. Uluslararası petrol piyasasındaki fiyatların gereksiz ve zararlı dalgalanmalarını engelleyip istikrar sağlamak için gerekli önlemleri almak.
- c. Petrol tüketen ülkelere düzenli, ekonomik, istikrarlı ve verimli petrol arzı sağlamak ve elde edilen gelirin adaletli bir şekilde petrol endüstrisine geri dönüşümünü sağlamak.³⁰⁷

Bu teşkilatın en yetkili organı, genel politikanın oluşturulmasından sorumlu olan Kongre olmuştur. Üye ülkelerin temsilcilerinden oluşan Kongre, Yönetim Kurulu tarafından sunulan rapor ve öneriler üzerine karar verilmiştir. Yılda en az iki defa toplanır. Kongre, her üye ülkeden yapılan yönetici atamalarını onaylar. Yönetim Kurulu Başkanı'nı seçer, Genel Sekreteri tayin eder ve Yönetim Kurulu tarafından

³⁰⁵ Hamdard, *a.g.e.*, s. 37.

³⁰⁶ İbrahim Aytekin, *Petrol Krizi Sonrasında Seçilmiş Dünya Ülkelerinin Ortadoğu Politikaları: Oyun Teorisi Uygulaması*, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Temmuz, 2014, Niğde, s. 23.

³⁰⁷ Hamdard, *a.g.e.*, s. 38.

sunulan teşkilatın bütçesi hakkında fikrini belirtir. Her ülkeden iki yıl için atanan yöneticilerden oluşan ve yılda en az iki defa toplanan Yönetim Kurulu, teşkilatın yönetimini üstlenir, konferans kararlarını yerine getirir ve yıllık bütçeyi hazırlar. Sekreteryaya ise Yönetim Kurulu'nun talimatları doğrultusunda, teşkilatın idari görevlerini yürütmüştür. Aynı zamanda bunların yanında bir de Başkanlık İzleme Alt Komisyonu oluşturulmuştur. Bu komisyonun görevi üye ülkeler tarafından ihraç edilen ve üretilen petrolü izlemek ile görevlendirilmiştir.³⁰⁸

Birliğe sırasıyla daha sonra Katar (1960), Endonezya (1962), Libya (1962), Birleşik Arap Emirlikleri (1967), Cezayir (1969), Nijerya (1971), Ekvator (1973), ve Gabon (1975) katılarak üye ülke sayısını 5'ten 13'e yükseltmiştir.³⁰⁹ Uluslararası petrol şirketleri ilk başlarda OPEC'in varlığına karşı çıkıp ülkelerle tek tek pazarlık etmeye çalışmıştır. Bu yüzden herhangi bir uluslararası örgütle görüşmeyi kabul etmemiştir.³¹⁰

OPEC, kuruluşundan itibaren dünya petrol piyasasında çok stratejik bir örgüt olmuştur. Bu durum petrol endüstride yer alan en önemli kuruluş halini almasını sağlamıştır. Buna rağmen, bilgili ve güçlü örgütleri olmayan, petrol üretim ve pazarlamasının gerektirdiği ekonomik ve teknik güçten yoksun bulunan petrol üreticisi ülkelerin kendi kaynakları üzerinde özgürce tasarrufta bulunmaları Batılı devletlerin güçlü dev şirketleri tarafından uzun süre engellenmiştir. Fakat bu durum 1950'lerde başlayan milliyetçilik³¹¹ hareketlerinin gelişmesi sonucunda OPEC'in kurulmasına kadar sürmeye devam etmiştir. Kuruluşu sürecinde çok fazla önemsenmeyen OPEC, etkisini ve hegemonyasını gün geçtikçe arttırmıştır. Dünya petrol rezervlerinin %60'ndan fazlasını ve Dünya petrol üretiminin %40'ından fazlasını elinde bulunduran OPEC günümüzde dünya enerji piyasasının şekillenmesinde ve bu yüzden dünya ekonomisi ve politikasını yönlendirmesi bakımından azımsanmayacak kadar büyük bir role sahip olmuştur. Bir örgüt olarak OPEC'in etkisinin hem üyeleri üzerinde hem de dünya enerji piyasasının işleyişi üzerindeki etkisinin artması petrol sanayisinin önceki

³⁰⁸ Hamdard, *a.g.e.*, s. 38.

³⁰⁹ Yergin, *a.g.e.*, s. 490.

³¹⁰ Shakri, *a.g.e.*, s. 69.

³¹¹ Yergin, *a.g.e.*, s. 9.

yıllarının içerisinde bulunduğu durumdan ve başlıca unsurlarının hareketlerinden kaynaklı olmuştur.³¹²

OPEC, petrol üreticisi üretim ve fiyat konusunda imtiyazlı şirketlerin tek taraflı girişimlerine karşı ortak çıkarlarını koruma isteği sonucu doğmuştur. Bu doğrultuda iki önemli gelişme sağlanmıştır. Birinci gelişme, OPEC ülkeleri imtiyazlı şirketlerin petrol sorunları ile ilgili tek başına karar alma yerine kendileriyle bir danışma süreci içerisine girmelerine sağlamak olmuştur. OPEC'in ikinci başarısı ise, afiş fiyatların tek taraflı olarak aşağı çekilmesini engellemek olmuştur. Diğer taraftan yüzde elli anlaşmasının yürürlüğe girmesi, ardından da yönetime katılma hakkı gelmesiyle üretici ülkeler petrollerinin satışıyla ilgilenmeye başlamıştır. Gelirleri petrolün satış fiyatına bağlı olacak şekilde düzenlenmiştir.

Oysa önceki yıllarda böyle bir durum söz konusu olmamıştır. 1960'lı yıllarda üretici ülkeler imtiyaz sürelerinin uzunluğu, işletilmeyen imtiyaz sahalarının millileştirilmesi, vergi hesap sorunları, yönetsel sorunlar, yabancı işgücü, üretim giderlerinin düşürülmesi ve fiyatlandırma gücüne etki etmek gibi konularda beraber hareket etme iradesi geliştirmek için önemli girişimlerde bulunmuşlardır. 1964'te imtiyazlı şirketler, OPEC üyelerine ödedikleri verginin hesaplanması konusunda üye ülkelerle bir anlaşma imzalamış³¹³ve üretici ülke karı imtiyazlı şirket karının üstüne çıkmıştır. Bununla %50- %50 kar paylaşım anlaşmasının üretici ülke lehine değişmesi anlamına gelmiştir. Bütün bu gelişmelere rağmen, örgütün kısa sürede petrol endüstrisinde önemli bir güç olması söz konusu olmamıştır.³¹⁴Bu durum örgüt üyeleri arasında var olan rekabet OPEC'in ortak bir üretim ve fiyat politikasını belirleme amacını engelleyecek düzeyde olmuştur. Üye ülkeleri arasında ortak bir çıkardan ziyade, bireysel çıkar farklılaşmasına dayanan uyumsuzluğu var olmuştur. Öte yandan Orta Doğu'nun petrolde önemli ülkeleri İran İle Suudi Arabistan arasındaki görüş farklılıkları OPEC'i tehdit etmiştir. Suudi Arabistan Sünni Müslüman iken İran Şii Müslümandı. Bunun için üye ülkeler arasında var olan siyasal ve kültürel farklılıklar ve rejimler, üretim ve fiyat politikası konusunda ortak hareket etmesini engellemiştir. OPEC üyeleri, 1960'lı yıllarda petrol endüstrisinde önemli bir güç olamamıştır.

³¹² .Demir, *a.g.e.*, ss. 231-246.

³¹³ Ayhan, *a.g.e.*, s. 240.-241.

³¹⁴ Yergin, *a.g.e.*, s. 614.

Petrolün üretiminden rafine edilmesine ve uluslararası pazarlara satılması süreçlerinde Yedi Kız Kardeşler, önemli bir güç olarak kalmayı sürdürmüştür. Petrol şirketleri her zaman gibi OPEC’i ciddiye almamıştır.. Her ülke ile ayrı ayrı müzakere edip birini diğerine karşı koz olarak kullanmıştır. Exxon Şirketi eski Koordinatörü Howard Page ‘OPEC’e bir kulüp veya dernek diyebilirsiniz, fakat sözcüğü doğru şekilde kullanmak gerekirse³¹⁵ kartel diyemezsiniz’’ demiştir.

OPEC ilk olarak batılı ülkelere ve büyük petrol şirketlerine karşı bir yapı olarak ortaya çıkmış olsa da, kendi bünyesindeki ülkelerin birbirleri ile politika ve amaç noktasında çekişme içerisinde olduğu da izlenmiştir. Bunu en somut örneğini son yıllarda OPEC’e üye devletlerin birlik çatısı altında uzlaşamadıkları üretim kısıtlama kararları oluşturmuştur.³¹⁶ Üretim düzeyinin belirlenmesi konusu birçok OPEC toplantısında üzerinde anlaşılmayan bir konu olarak kalmıştır. 1971-1975 yıllarını kapsayan OPEC konferansında dünya petrol talebinde ortaya çıkan artışları karşılamak üzere akılcı bir üretim planının kabul edilmesi ile OPEC’e üye ülkeler üretim düzeylerini istedikleri gibi denetleme yetkisine tam sahip olmuştur. Bundan sonraki dönemde üretim düzeyleri OPEC üyelerinin üzerinde kısmen de olsa anlaştıkları bir konu haline almıştır.³¹⁷

OPEC’in 1973 yılındaki petrol ambargosunun ardından petrol arzını daraltması, Alaska’da, Kanada’daki Kuzey Denizi’nde ve Meksika Körfezi’nde zengin petrol yataklarının keşfedilmesine sebep olmuştur. Bu durum OPEC’in enerji piyasaları üzerindeki etkisini azaltmış olmasına rağmen, OPEC’e enerji fiyatlarını belirleme rolünü kaybettirmemiştir. Günümüze bakıldığında ise OPEC ülkeleri hala dünya petrol rezervlerinin üçte ikisine sahiptirler ve günlük petrol üretiminin de üçte birini karşılamaktadırlar. OPEC 1970’li yıllarda bir kartel görüntüsünde olmasına rağmen 1980’li yıllarda azalan talep, alternatif arz kaynakları ve non-OPEC’in üretimini artırması gibi gelişmeler ile gelir kaybına uğramıştır.³¹⁸

Arz fazlasını ortadan kaldırmak ve petrol fiyatlarına istikrar kazandırmak için üretim düzeylerinin denetlenmesi çalışmaları OPEC’in kurulmasının ardından birçok defa gündeme gelmiştir. Ancak üye devletlerin çıkar çatışmaları belirli bir üretim

³¹⁵ Akkaya, a.g.e, s. 105

³¹⁶ Çelik, a.g.e., s. 27.

³¹⁷ Gürel, a.g.e., s. 112.

³¹⁸ Akkaya, a.g.e, s. 105.

düzeıı saptanmasını imkânsız hale getirmiştir.³¹⁹ Birliğin kurulduğu yılların başında üretimi belirli bir düzeyin üzerine çıkartmamak için başlatılan çalışmalar, zaman içerisinde üretimi belirli bir düzeyin altına indirmemek için sürdürülmüştür.³²⁰

Üretim düzeyini kontrol ederek istediği fiyat istikrarını sağlamak isteyen OPEC, bir takım güçlükler ile de mücadele etmek durumunda kalmıştır. Bunlardan biri, üyeler arasındaki temel farklılıklardan (kültür, siyasi, sosyal, inanç vb.) dolayı kısa dönemde çıkarlarını maksimize etmek isteyen yâda politik amaçlar güden üyeler ile yaşanan üretim düzeyi anlaşmazlıkları şeklinde kendisini göstermiştir. Bir diğer sorun ise, düşük rezerv miktarına sahip üyelerin yüksek petrol fiyatı oluşumunu desteklemeleri olmuştur. Bu durumun aksine büyük miktarda rezervi elinde bulunduran üye ölkeler ılımlı bir petrol fiyatı politikası izlemiştir. Bu üyeler petrol gelirlerini uzun bir zaman periyoduna yayma güdüsü içerisinde olmuştur. Ardından bunu pazar paylarını geliştirerek yapmıştır. OPEC üyesi birçok devletin sosyo-ekonomik düzeyi, demografik özellikleri, rezerv miktarları gibi farklı özelliklere sahip olması üye devletlerin kotalar üzerinde tam bir anlaşma sağlamasını imkânsız kılmıştır.³²¹

OPEC'in etkinliğini kaybetmesinin bir diğer nedeni de petrole alternatif olmadığı düşünceıyla gidilen petrolün afişe fiyatlarındaki artırım neticesinde yeni alternatif kaynakların daha karlı hale gelmesi olmuştur. Petrole alternatif enerji kaynaklarının kullanım alanının artması petrole bağımlılığı azaltmıştır. Bunun yanı sıra fazla petrol tüketen araçların yerine tasarruflu araçların kullanılmaya başlanması ve krizden önce yüksek fiyatlarda seyretmeyen petrol fiyatlarının krizin etkisiyle fiyat artışına girmesiyle alternatif kaynaklara yönelimi arttırmıştır. Böylece ilerleyen zamanlarda başta Hazar Denizi, Kafkaslar ve Alaska olmak üzere yeni petrol kaynaklarının bulunmasına zemin hazırlanmıştır.³²²

3.2. 1967 Arap-İsrail Savaşı ve Petrol Ambargosu

5 Haziran 1967 yılında başlayan ve "Altı Gün Savaşı" olarak da bilinen savaşa ilişkin gerginlik taraflar arasında 1948'de İsrail'in kuruluşundan beri sürmeye devam

³¹⁹ Yergin, *a.g.e.*, s. 615.

³²⁰ elik, *a.g.e.*, s. 27.

³²¹ Demir, *a.g.e.*, s. 239-241.

³²² Salih Öztürk, Selin Saygın, *1973 Petrol Krizinin Ekonomiye Etkileri Ve Stagflasyon Olgusu*, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Tekirdağ, Cilt 6, Sayı 12, 2017, s. 5.

etmiştir. Taraflar arasında gerginlik yükselince Mısır, İran'dan İsrail'e gelen petrolü engellemek için Tiran Boğazı'nı İsrail gemilerine kapatmıştır. Bu dönemde İran, İsrail'e petrol satan tek Ortadoğu ülkesi olarak yer almıştır. Mısır, İsrail'i petROLSÜZ bırakarak geri adım atmasını istemiştir. Fakat Londra ve Washington'un desteğini alan İsrail 1967'de Mısır ve Suriye üslerine saldırı düzenlemesi ile savaş başlamıştır. Aynı dönemde Arap devletlerinin yetkilileri, Arap devletlerine karşı veya İsrail'i destekleyen devletlere petrol ambargosu uygulanmasını karar vermiştir.³²³ Altı Gün Savaşı'ndan önce asıl hedefleri İsrail'i ortadan kaldırmak olan Arap devletlerinin, bundan sonraki politikası kaybedilen toprakları geri almak olmuştur.³²⁴ Bu savaşla Sina yarımadası, Kudüs'ün tamamı, Batı kıyısı ve Golan tepeleri İsrail hâkimiyetine geçmiştir. Petrol silahının kullanılması uzun zamandan beri Arap Devletleri arasında tartışılmıştır. Bunun üzerine 1967'de Irak, Suudi Arabistan, Libya, Kuveyt, Cezayir, Birleşik Arap Cumhuriyeti, Bahreyn, Katar, Abu Dabi, Lübnan ve Suriye'nin temsilcileri Bağdat'ta bir araya gelmiştir. Bu toplantıda Arap devletlerine saldırı hareketi başlatan ya da İsrail'e yardım eden devletlere petrol ambargosu uygulanmasını kararlaştırılmıştır.³²⁵ Aynı zamanda Arap Devletleri İran'a, İsrail'e petrol vermemek için çağrıda bulunmuştur. Aynı zamanda toplantıda, tüm dost ve Müslüman üretici ülkelere Arapların düşmanları ile işbirliği yapmamaları ve konferansta kararlara uymayan şirketlerin, imtiyaz haklarının millileştirileceği kararlar alınmıştır.³²⁶

6 Haziran'da Nasır'ın ABD ve İngiltere'yi İsrail saldırısına ortak olmakla suçlamıştır. Ardından 7 Haziran tarihinde Ahmet Zeki Yamani Aramco şirketlerine bir duyuru yaparak ‘‘ *O andan itibaren Amerika Birleşik Devletleri'ne ve Birleşik Krallığa petrol sevk etmemelerini*³²⁷’’ istemiştir. Bazı Arap devletleri de ABD ve İngiltere ile diplomatik ilişkilerini sonlandırmıştır. Irak ve Lübnan ise, ABD ve İngiltere'nin büyükelçilerinin 48 saati içinde ülkelerini terk etmelerini istemiştir. Bu süreçte Kuveyt'te toplanan Arap ülkeleri arasından Irak, Mısır ve Suriye tüm Arap petrolünün üretimini durdurulmasından yana tavır koyarken Suudi Arabistan ve

³²³ Armaoğlu, *a.g.e.* s. 295.

³²⁴ Ayhan, *a.g.e.*, s. 245.

³²⁵ Shakri, *a.g.e.*, s.72.

³²⁶ Yergin, *a.g.e.*, s. 523

³²⁷ Mehmet Kocaoğlu, *Petrol Strateji*, 1. Baskı. İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 1996, s. 54.

Kuveyt İse, üretimin tamamen durdurulmasına karşı tavır koymuştur. Ardından Mısır ve Irak gibi radikal ülkelerin Arap milliyetçiliğini kısıktarak ülkedeki istikrarı bozmasından çekinen Suudiler de bu duruma destek vermek zorunda kalmıştır. Bu dönemde petrolün İsrail, ABD ve İngiltere'ye karşı kullanılması ve Süveyş Kanalı'nın kapanması sonucu, Cezayir ve Libya'nın üretimi artırmasına neden olmuştur. Fakat ambargo uygulayan ülkeler bundan çok zarar görmüştür.³²⁸ Bunun sonucunda, zararlarını önlemek amacıyla Arap ülkeleri kendi aralarında birleşerek 1968'de Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri(OAPEC) kurmuştur. Savaşın ilk dönemlerinde birçok Arap ülkesinde halk sokaklara dökülerek İsrail ve ABD'yi protesto etmiştir. Buna benzer gösteriler Libya ve Kuveyt'te de etkili olmuştur. Bu yüzden petrolü siyasal bir silah olarak kullanan Arap üreticileri, ABD, İngiltere ve Almanya'nın Arap-İsrail savaşına bakışını değiştirmek için uğraşmıştır. Petrol Ambargosu, üretimi kısıtlamasına gidilmeden yürütülmüştür.³²⁹ Bu durum petrol fiyatlarında sınırlı artış olmasına neden olmuştur.³³⁰ Bunun üzerine Süveyş Kanalı'nın kapatılması ve bazı ülkelerde farklı nedenlerden dolayı üretimin durdurulmasından kaynaklanan ekonomik etkiler ortaya çıkmıştır. Ortadoğu'dan petrol ihracının kesilmesi özellikle İngiltere'yi, elindeki parasal rezervleri dışarıdan daha pahalıya petrol almak zorunda bırakmıştır. Farklı bölgelerden tankerlerle petrol alınması, İngiliz bütçesi üzerine ek maliyetler getirmiştir. Ekonomik olarak etkilenen İngiltere, 1839'dan beri işgal ettikleri Aden merkezli Güney Yemen Topraklarını 29 Kasım 1967'de terk etmek zorunda kalmıştır. Petrol ambargosunun ardından İngiltere'nin aylık maliyeti 6 milyon pound civarına gelmiştir.³³¹

Ambargonun ABD ekonomisi üzerinde etkisi İngiltere'ye oranla daha az olmuştur. ABD'nin yıllık 120 milyon varil olan Pasifik ve Güney Doğu Asya tüketiminin 65 milyon varili Ortadoğu'dan karşılanmıştır. Ambargonun İsrail' üzerindeki etkisine gelince, petrolün İsrail'e karşı kullanılması bu ülkeyi, petrol kaynakları ve güzergâhları üzerinde kontrol kurmaya yöneltmesini sağlamıştır. Bu süreç içerisinde Ortadoğu kaynaklı petrol kayıp miktarı günde altı milyon varili olmuştur. ABD İçişleri Bakan Yardımcısı *'Bu krizi 1956-1957 Süveyş olayında*

³²⁸ Ayhan, *a.g.e.*, s. 248, 250-252.

³²⁹ Kocaoğlu, *a.g.e.*, s. 54.

³³⁰ Akkaya, *a.g.e.*, s. 106-107.

³³¹ Ayhan. *a.g.e.*, s. 258-260.

yaşanan krizden daha ciddidir'' demiştir. Altı Günlük Savaşından bir ay sonra, Arapların petrol silahının ve ambargo uygulamasının başarısız olduğu anlaşılmıştır.³³² Çünkü bu süreçte en fazla zararı gören ambargo uygulayan ülkeler olmuştur. Bu ambargodan en çok yararlanan İran ve Venezüella olmuştur. Çünkü ambargo sırasında bu iki ülke üretimlerini artırmışlar. Ambargo sonucunda Suudi Arabistan ve Libya'nın petrolden elde ettikleri gelirin düşmesine neden olunca bu durum, S. Arabistan, Libya, Kuveyt ve diğer Arap ülkelerini İsrail'e karşı petrolü kullanmalarından tedirgin oldukları için toplanmalarına ve bu toplantıdan sonra Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütünü kurulmalarına sebep olmuştur.³³³

3.3. Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü (OAPEC)

1967 Arap İsrail Savaşı sırasında alınan petrol ambargosu kararının ardından uygulanan yaptırımların, hem ülkeler arasındaki organizasyon eksikliği hem de ekonomik yetersizlikten ötürü Arap ülkelerine ekonomik olarak olumsuz etkilerinin yansımalarına yanı sıra politik olarak da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Aynı zamanda, İran ve Venezüella gibi Arap olmayan OPEC ülkelerinin, uygulanan ambargo döneminde petrol ticaretine devam etmeleri, Arap petrol üreticisi ülkelerini olumsuz etkilemiştir. Ambargo uygulamasını başarısız olacağı anlaşıldıktan sonra yapılan görüşmelerde, OPEC'den ayrı bağımsız bir Arap petrol üreticisi örgütünün kurulması fikri ortaya atılmıştır.³³⁴ Kuveyt, Suudi Arabistan ile Libya'nın öncülüğünde başlayan, hem artan ekonomik güçlerini politik bir güce çevirmek hem de savaş sırasında uygulanan ambargonun olumsuz etkilerini gidermek amacıyla ortak Arap petrol politikası oluşturma çabaları 1968 yılının Ocak ayında merkezi Kuveyt'te olması kararlaştırılan Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü'nün (OAPEC) kurulması ile sonuçlanmıştır.³³⁵ OAPEC'in amacı arasında birliğe üye ülkelerin uyguladığı petrol politikalarında ortak bir çalışma ve ortak projelerin geliştirilmesi ile birlikte Arap ekonomilerinin entegrasyonu yer almıştır. Arap ülkelerinin gündeminde Arap tanker filosunun ve tersanesinin kurulması ile ortak bir petrol şirketinin kurulması konuları

³³² Shakri, *a.g.e.*, s. 73.

³³³ Şerife Karadağ., *1948'den Günümüze Arap-İsrail Savaşları*, Selçuk Üniversitesi, Lisans Bitirme projesi, Konya 2016, s. 26.

³³⁴ Hakan Ay, Öznur Uçar, *Üç Küresel Ekonomik Krizin Analizi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2015, Cilt: 17, Sayı: 1, s. 15-17.

³³⁵ Soyak, *a.g.e.*, s. 48.

da bulunmuştur.³³⁶ 1967 Savaşı ve OAPEC'in kuruluşunun ardından Ortadoğu'da Batı karşıtı muhalefet artmakla birlikte bu muhalefetin asıl hedefi petrol endüstrisinin millileştirilmesi olmuştur. 1967 Savaşı sırasında Cezayir'de petrol arayan 13 Amerikan petrol şirketi millileştirilmiş aynı zamanda İngiliz ve Hollandalı şirketlerinde ruhsatlarına el konulmuştur. Cezayir hükümeti Ağustos ayında EXXON'un araştırma şirketi ile birlikte EXXON ve MOBİL şirketlerinin rafine ve pazarlama şirketlerini de millileştirmiştir³³⁷. Cezayir'in ardından Libya'daki Amerikan yanlısı Kral İdris rejimine son vermek için bir grup asker tarafından başlatılan darbenin başarılı olmasının ardından Libya'da faaliyet gösteren yabancı petrol şirketlerinin geleceği tartışılmaya başlanmıştır.³³⁸ Bu amaçla Albay Kaddafi, Amerikan ve İngiliz üslerini kapatarak petrol endüstrisinde denetim sağlamak adına New Jersey şirketi dahil birçok şirketi Libya hükümeti ile üretim ve fiyat konularında anlaşma yapmak zorunda bırakmıştır. 1971 yılında ise İngilizlerin İran tarafından işgal edilen Abu Musa, Büyük Tumbs ve Küçük Tumbs bölgelerini işgaline engel olmadıkları gerekçesiyle BP şirketini millileştirmiştir. Bölgedeki İngiliz ve ABD petrol şirketlerinin ardından Fransız petrol şirketleri de millileştirilmeye başlanmıştır.

Böylece ilk defa Arap-İsrail sorununun haricinde ve kendi sınırlarının dışındaki bir siyasi girişmeden ötürü İngiliz petrol şirketi BP millileştirilmiştir.³³⁹

Arap ülkelerinin kurmuş olduğu OAPEC örgütünün başlıca amaçları, petrol sanayi ile ilişkili ekonomik faaliyetlerde üye ülkeler arasındaki işbirliğini geliştirmek, hem bireysel hem de kolektif olarak petrol sanayindeki yasal çıkarlarını koruma yollarını belirlemek olmuştur. Aynı zamanda tüketici piyasalarına petrol akımının eşit ve uygun miktarlarda arz edilmesini sağlamak amacıyla ortak çalışmalar yapmak ve petrol sanayindeki sermaye yatırımları için uygun bir ortam yaratmak için kurulmuştur.

17 Ekim'de, OAPEC üyesi 9 ülkenin Petrol Bakanları bir araya gelerek 1967 Savaşı sırasında işgal edilen Arap topraklarından tüm İsrail kuvvetleri çekilinceye ve Filistinlilerin meşru hakları sağlanıncaya kadar, 1973 Eylül ayındaki petrol üretimi göz

³³⁶ Ayhan, *a.g.e.*, s. 260-261.

³³⁷ Gürel, *a.g.e.*, s. 131-135.

³³⁸ Yılmaz Türel, *Uluslararası Politikada Ortadoğu Birinci Dünya Savaşından 2000'e*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 190-191.

³³⁹ Soyak, *a.g.e.*, s. 49.

önüne alınarak bu tarihten sonraki her ay petrol üretiminde %5 iken az olmamak kaydıyla ve her defasında bir önceki ayın üretimi baz alınarak kısıtlamaya gidilmesi kararı alınmıştır. Uygulanacak bu kararının Arap devletlerinin müttefiki olan ülkelere herhangi kesinti yapılmadan devam edileceği belirtilirken, İsrail'e destek veren ülkelere karşı daha fazla kesinti yapılması kararı alınarak uluslararası kamuoyu tarafından İsrail'in 1967 Savaşı sırasında işgal ettiği topraklardan çekilmeye zorlanması amaçlanmıştır. İsrail'e karşı Arap devletlerini destekleyen ülkelerin zarar görmemeleri adına gerekli adımların atıldığı ifade edilmiştir. Aynı zamanda bu kararın Arap ülkelerinin talepleri kabul edilinceye kadar ya da üye ülkelerin ekonomik yapılarını elverdiği sürece devam etmesine karar verilmiştir.

OAPEC üyesi ülkeler tarafından uygulanan petrol kesintisi kararı ile birlikte üç farklı kategori belirlenerek petrol ihracatının yapılmasına karar verilmiştir. Böylelikle Arap davasını destekleyen ülkelere yapılan petrol ithalatında hiçbir kesintiye gidilmeden petrol verilmesine, Arap-İsrail sorununda tarafsız kalan ülkelere yapılacak olan petrol ithalatında %5 oranında kesinti uygulanmasında ve dost olmayan, İsrail'e destek veren ülkelere ise daha fazla kesinti yapılarak petrol ithal edilmesine karar verilmiştir. Kararda Arap ülkelerinden petrol ihraç eden ülkelerin petrol kesintisinden dolayı yaşayacağı krizin asıl sorumlusunun İsrail ve İsrail'e destek veren Amerika'nın politikaları olduğu tespit edilmiştir.³⁴⁰ OAPEC üyesi ülkelerin yaptığı toplantıda, birçok ülkenin Amerika'ya doğrudan petrol ambargosu uygulanması gerektiği yönünde bir talepleri olsa da Suudi Arabistan bu kararın alınmasını engellemede önemli ve etkin bir rol oynamış, ABD'nin, Arap-İsrail sorununda izlediği İsrail yanlısı politikayı değiştirmesi için bir şans tanınması talebi kabul edilmiştir. 17 Ekim'de Petrol Bakanlarının Kuveyt'te bir araya geldikleri dönemde önce Kissenger, sonra da ABD Başkanı Nixon ile birlikte Suudi Arabistan'ın da içinde bulunduğu 4 Arap ülkesinin Dışişleri Bakanları ile görüşülmüş ve ABD Başkanı Nixon yapılan görüşme sonrasında ateşkes kararı ile birlikte BM'nin 242 no'lu kararının uygulanması için çaba sarf edeceğini belirtmiştir.³⁴¹ Aynı haftalarda ARAMCO şirketinin ortakları da Amerika'nın çıkarlarının korunması adına İsrail'e daha fazla yardım yapılmamasını Başkan Nixon'dan talep etmiştir. Suudi Arabistan'ın, 17 Ekim'deki toplantıda

³⁴⁰ Nazif Kuyucuklu, *Dünya Petrol Fiyatlarının Düşmesi ve OPEC*, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, İstanbul, 1992, Sayı:1, s. 164.

³⁴¹ Türel, *a.g.e.*, 191-192.

Amerika'ya uygulanacak olan petrol ambargosunu engellemeye yönelik attığı adımları görmezden gelen ABD Başkanı Nixon, 19 Ekim'de Amerikan Kongresi'ne İsrail'e verilmek üzere 2.2 milyon dolarlık bir yardım teklifinde bulunmuştur. ABD'nin attığı bu adım, petrolü dış politika aracı olarak kullanmak isteyen diğer Arap devletlerinin aksine ambargoya karşı çıkan Suudi Arabistan ve diğer ılımlı petrol üreticisi Arap ülkelerini çaresiz bırakmış ve Arap ülkeleri İsrail'e yapılacak olan bu yardımı kendilerine bir hakaret olarak sayarak, ABD'ye giden bütün gemilere petrol ihraç yasağı koymuştur. Aynı zamanda ABD'nin yanı sıra Avrupa'nın en büyük petrol rafinerisine sahip Hollanda'ya da petrol ambargosu uygulama kararı alarak petrol ihracatının büyük kısmını Hollanda üzerinden gerçekleştiren başta Batı Almanya, İngiltere ve İskandinav ülkeleri olmak üzere Avrupa üzerinde bir baskı oluşturmak istenmiştir. Kararda Suudi Arabistan, Katar ve Cezayir petrol üretiminde daha önce kararlaştırılan %5'lik kesinti yerine %10'luk bir kesinti kararını açıklamıştır. Irak ise, petrol üretiminde kesinti yapmadan doğrudan ambargo kararına katılacağını açıklamıştır.¹⁷⁴ Ancak kısa bir süre sonra Suriye hattının savaştan zarar görmesi sebebiyle mecburi olarak kesinti yapmak zorunda kalmıştır.³⁴²

OPEC ve OAPEC gibi petrol örgütlerinin yanı sıra, önemli ve etkin bir kurum olan IEA, Dr.Henry Kissinger'in tavsiyelerine uygun olarak Kasım 1974'de OECD konseyi tarafından enerji problemleri konusunda işbirliğini geliştirmek için kurulmuştur. Kısa ve uzun vadede enerji arz güvenliğinin sağlanması, enerji maliyetlerinin düşürülmesi, enerji politikasının ekonomik politikalara azami katkı sağlayacak şekilde ticaret, döviz, istihdam, büyüme gibi diğer önemli politikalarla uyum içinde olacak bir biçimde düzenlenmesi, IEA'nın enerji politikasının ana hedefleri olmuştur. ABD, Avustralya, Belçika, Danimarka, Almanya, Hollanda, İngiltere, İrlanda, İspanya, İsveç, İtalya, Japonya, Kanada, Lüksemburg, Norveç, Portekiz, Türkiye, Yeni Zelanda, Yunanistan bu organizasyonun üyeleri arasında yer almıştır. 1973 yılında petrol fiyatlarında meydana gelen olağanüstü artışları ile birlikte kurula Uluslararası Enerji Ajansı, OPEC üyesi ülkelerin şimşeklerini üzerine çekmiştir. Birçok OPEC üyesi, Uluslararası Enerji Ajansı'nı OPEC 'i yıkmak için kurulmuş olan bir teşkilat olarak nitelendirmiştir. Uluslararası Enerji Ajansına üye

³⁴² Sefer Yılmaz, Duhan Kalkan, *Enerji Güvenliği Kavramı: 1973 Petrol Krizi Işığında Bir Tartışma*, Ankara 2017, s. 185.

lkeler Kasım 1974’de ‘Uluslararası Enerji Programı’ anlaşmasını imzalamıştır ve bu anlaşma Ocak 1976’da yrrlge girmiştir.³⁴³ Bu anlaşmanın ana ilkeleri şöyledir; a. Tehlike durumunda petrol paylaşılacaktır. b. Petrol ithalatına bağımlılığı azaltmak için uzun vadeli iş birliği kuvvetlendirilecektir. c. Petrol piyasası ile ilgili bilgilerin akımı hızlandırılacaktır. d. Petrol üreticisi ve tüketicisi ülkelerle ilişkiler geliştirilecektir.

Bunların yanı sıra gelecekte petrol fiyatını aniden yükseltmeye çalışan petrol üreticisi ülkelerin girişimine karşı tüketiciler ülkeleri korumak amacıyla bir rezerv sistemi meydana getirilmiştir.³⁴⁴

3.4. Petrol Krizleri (1973-1979)

Petrol krizleri, petrol piyasasının gelişimini etkileyen önemli dönüm noktaları olmuştur. 1973, 1978 ve 1990 yıllarında yaşanan üç kriz her ne kadar farklı gibi görünen sebeplerle ortaya çıkmıştır. Ancak temelinde benzer ekonomik ve siyasi sebepler görülmüştür. Bu sebeple piyasada benzer etkiler yaratmıştır. Petrol fiyat artışlarının öncesinde, dünya ekonomisinin gündemindeki temel ekonomik sorun olarak hızlanan enflasyon dikkat çekmiştir. Buna rağmen özellikle OECD, 1970’ler boyunca endüstrileşmiş ülkelerin yaşadığı enflasyonun sebebini açıklamakta petrol fiyat artışlarını kullanma eğilimini sürdürmüştür. Bu bağlamda, petrol fiyat artışlarının dünya enflasyonunu başlatan değil aksine onu hızlandıran bir faktör olmuştur.

Enerji tüketimi ile ekonomik faaliyetler arasında yakın bir ilişki olduğu için özellikle, ikinci Dünya Savaşı’ndan sonrasındaki dönemde(1950-1970) dünyanın her tür enerji talebi aşırı denecek düzeyde artmıştır. Öyle ki toplam dünya enerji tüketimi bu dönemde %179 oranında artış göstermiştir. Bu durum kişi başına düşen enerji tüketimi de iki katına çıkmasına neden olmuştur. Enerji endüstrisine yönelen bu aşırı talep, doğal olarak petrol sanayine de yansımış, dünya petrol talebi 5.5 misline çıkmıştır. Dünya ekonomisinin büyük ölçüde genişlediği 1950-73 yılları arasında, petrol tüketiminin yıllık ortalama yüzde 10.6’lık artış hızına eriştiği tespit edilmiştir. Böylelikle dünya ekonomisindeki bu gelişmeye paralel olarak endüstrileşmiş ülkelerde gözlenen yüksek oranlı ekonomik büyüme, petrolle sağlanmıştır. Doğal olarak petrol, ekonomik büyümenin en önemli birincil enerji girdisi haline almıştır.

³⁴³ Hamdard, *a.g.e.*, s. 40.

³⁴⁴ Trel, *a.g.e.*, 191-192.

Kriz gerekçelerine ilave olarak, yaşanan bazı ardışık gelişmeler de kriz öncesinde fiyat artışlarına dayanak sağlayan bir 'petrol kıtlığı' havası yaratılmasına yetmiştir. OPEC'in tek taraflı kararıyla 16 Ekim 1973'te başlayan fiş fiyat artışları, savaş sebebiyle İsrail'i destekleyen ülkelere yönelik ambargo eylemini devreye koymuştur. Ocak 1972'de yüzde 400'ler seviyesinde gerçekleşmiştir. Başta gelişmiş ülkeler olmak üzere gelişmekte olan ülkelere krizin etkileri ağır bir şekilde hissedilmiş, enflasyon artmış, büyüme hadleri düşmüş, ödemeler dengesi altüst olmuştur. Dünya genel ticaret hacminde büyük daralmalar görülmüş, doğal olarak durgunluk dönemi yaşanmıştır. 1973 petrol krizinin değişik olumlu etkileri de olmuştur. Elektrik enerjisi üretiminde güneş, rüzgâr ve jeotermal gibi yeni seçeneklere yönelmesi ve bu konudaki araştırma-geliştirme (Ar-Ge) çalışmalarının hızlanmıştır, enerjinin sonsuz olmadığı, bu yüzden verimli kullanılması gereğinin ortaya çıkmıştır. Enerji kaynaklarının olabildiğince ulusal sınırlar içinden sağlanması fikri gelişmiştir. Diğer sanayi üretimlerinde olduğu gibi enerjinin de çevre boyutunun gündeme gelmiştir. Bütün bu etkiler birlikte değerlendirildiğinde enerjide planlamanın önemi ön plana çıkmıştır.³⁴⁵

İlk petrol krizinin ardından yeniden yapılanan ekonomik programlar 1978 yılı sonu ile 1979 yılı başında İran'da meydana gelen ve İran Şahı'nın devrilmesi sonucunu doğuran rejim değişikliği ile aniden değişmiştir. İç kargaşadan oluşan grevler yüzünden petrol üretiminin kesintiye uğraması doğal olarak ihracata yansımıştır. Bu durum petrol piyasasındaki spekülasyon eğilimleri ve yönelişleri tekrar tetikleyerek, petrol fiyatlarının en büyük sıçramayı yaşamasını sağlamıştır. İran devrimine bağlı olarak 1979 yılında yaşanan ikinci krizde ise, fiyatlar 1974 yılına göre yaklaşık 5 kat artarak varili 35 dolara ulaşmıştır.³⁴⁶

Dünyanın önde gelen petrol üreticilerinden olan İran, o dönemde de günlük 4.5 milyon varillik ihracatı ile Suudi Arabistan'dan sonra en büyük petrol ihracatçısı konumunda yer almıştır. Fakat bu iç kargaşanın ortaya çıkarmış olduğu durumun neticesinde İran, petrolünü 15 Aralık 1978 ile 5 Mart 1979 tarihleri arasında dünya piyasalarına arz etmeyi tamamen durdurmuştur. Her ne kadar diğer OPEC üyeleri kapasitelerini artırımlarsa da, dünya petrol ihracatında yüzde 6 civarında daralma

³⁴⁵ Soyak, *a.g.e.*, s. 49.

³⁴⁶ Hamdard, *a.g.e.*, s. 40-43.

yaşandığı tespit edilmiştir. Bu düşüş petrol piyasalarında meydana gelen paniği tetikleyen önemli bir sebep olmuştur.³⁴⁷

İkinci krizin diğer bir yönünü teşkil eden hususun da psikolojik yanı olmuştur. Özellikle, İran Devrimi'nin Ortadoğu coğrafyasına yerleşik ve büyük petrol üreticisi konumunda bulunan diğer İslam ülkelerine sıçrayacağı korkusu, ilk krizde olduğu gibi arz kesintisi beklentileri, tüketicilerin belirsizlik yaşamasına neden olmuştur.

İkinci kriz ile birlikte dünya tekrar bir durgunluk dönemi yaşanmıştır. Her ne kadar alternatif enerji kaynaklarına yönelim olmuş olmasına ve ekonomik yapılarda yapısal değişikliklere gidilmişse de, gelişmekte olan ülkeler büyük çapta dış ticaret açığı görülmüştür. Bu ikinci krizin temel nedenleri arasında, dünya birincil enerji kaynakları arasında petrolün ilk sırayı koruması, dünya petrol üretiminin büyük bir kısmını da OPEC'in gerçekleştirmiş olmasının sonucu olmuştur. Bununla birlikte OPEC ülkeleri, 1979-80 yılları arasında inanılmaz derecede yüksek kârlar elde etmiştir. Bu durum petrol gücünün yanı sıra finans dünyasında da etkin bir güç olmalarını beraberinde sağlamıştır.³⁴⁸

3.5. İslam Cumhuriyeti Döneminde Petrol

26 Mart 1979'da Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat ile Başbakanı Begin, Camp David anlaşmasını imzalamıştır. Bu durum 40 yıllık savaş dönemine sona ermesine neden olmuştur. Bunun üzerine Arap Birliği Dışişleri Bakanları, Mısır ile tüm diplomatik ilişkilerin kesilmesine karar vermiştir. Mısır'ın Arap Dünyasından dışlanmasıyla Arap dünyasında liderlik sorunu ortaya çıkmaya başlamıştır. Saddam, bölgede liderlik krizinde İran'la karşı karşıya gelmiştir. Diğer taraftan, Sovyet Birliğinin Afganistan'a girmesi üzerinden bir yıl geçmeden, İran'da başka bir savaş ortaya çıkmıştır. 1 Şubat 1979'da İran'da Humeyni'nin başkanlığında radikal bir İslami rejim kurulmaya başlamıştır. İran'da Humeyni doktrini Batı'da Vestfalya dönemi öncesinin din savaşlarından beri uygulananlarla benzerlik göstermemiştir. Diğer taraftan, Ortadoğunun 20. yüzyılda çizilmiş haritasından rahatsızlık duyan Humeyni'ye göre, "İslam ümmetinin çeşitli kesitlerini birbirinden ayırmış ve yapay olarak ayrı uluslar yaratmış emperyalistlerin ve kendi çıkarlarının peşindeki zorba

³⁴⁷ Yergin, *a.g.e.*, s. 678.

³⁴⁸ Hamdard, *a.g.e.*, s. 44.

yöneticilerin yanlış ve İslam dışı bir ürünüydü. Ortadoğuda ve ötesindeki çağdaş siyasi kurumların hepsi gayri meşru olmuştur". Bu sırada 1979'de Irak'ta Devlet başkanlığını kabul ederek amcasının oğlu Ahmad al Bakr'ın yerine geçirerek Saddam Hüseyin, devlet başkanı olmuştur.³⁴⁹ İlk başlarda Şah yönetiminin devrilmesinden yana olan Saddam, Humeyni'nin devrim ihracı politikaları ve Saddam'ın Arap Dünyasının lideri olma politikası iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da gerginleşmesine neden olmuştur.³⁵⁰ İran ve Irak arasında yaşanan ideolojik farklılık ve bölgesel güç olma hedefi, her iki ülkeyi kısa sürede karşı karşıya getirmiştir. Bu bağlamda 1975 Cezayir antlaşması ile Şat-tül Arap'ı kaybeden ve Şah'ın düşmesiyle ortaya çıkan güç boşluğunu doldurarak İran petrol sahalarını ele geçirmek isteyen Irak lider Saddam Hüseyin, Cezayir Konferansında küçük düşürülmesinin intikamını almanın zamanı olduğunu düşünmüştür. Şattül Arap su yolu hem İran hem de Irak için petrol taşınmasında önemli bir güzergâh olduğu için Saddam bu yönde hem güzergâh sorununu hem de onun zengin petrol yataklarını ele geçirmek istemiştir. 1980 yılında iki ülke arasında yaşanan gerginlik daha da artmıştır. Bunun üzerine 22 Eylül 1980 tarihinde Irak birliklerinin İran'a saldırıya geçmesiyle savaş ortaya çıkmıştır. Bu savaşta Arap Dünyası ikiye bölünmüştür. Suriye,³⁵¹ Irak ile anlaşmazlıklarından dolayı İran'ı desteklerken, diğer Arap ülkeleri Irak'ı desteklemiştir.

İran Devriminin ilk ihraç edilebileceği ülkenin Irak olacağını düşünen Saddam, hem bunu engellemek hem de Körfez bölgesinde güç boşluğunu doldurmak ve bölgenin petrol gelirlerinden istifade etmek adına özellikle Kuzistan Bölgesine saldırılarını sürdürmeye devam etmiştir.³⁵² Saddam, İran'ı yenerek, İran'ın Şiiler üzerindeki nüfuzunu kaldırmak ve Arapların yoğun olarak yaşadığı Kuzistan'a sahip olmak istemiştir. Bu dönemde, İran'da Cumhurbaşkanı Sadr ile Başbakanı Racai arasında güç mücadelesi devam ederken, Irak saldırılarını yoğunlaştırmıştır. Böylece, Irak, İran'ın Abadan'daki rafinerisine saldırıya geçmiş ve petrol pazarını sarsılmasına sebep olmuştur. 1986 yılında İran'ın petrol gelirleri 1985'teki 17 milyar dolardan 7.5 milyar dolara gerilemiştir. Bu yüzden İran tüm ülkelere ithalatını sınırlandırma yönünde

³⁴⁹ Henry Kissinger, *Dünya Düzeni.*, Çev: Sinem Sultan Gül, 1. Baskı, İstanbul, Boyner Yayınları, 2016, s. 170.

³⁵⁰ Ayhan, *a.g.e.*, s. 309.

³⁵¹ Akkaya *a.g.e.*, s. 119

³⁵² Akkaya, *a.g.e.*, s. 119.

politika uygulamıştır.³⁵³ 1981 yılına gelindiğinde Irak, zengin petrol bölgesi olan Kuzistan'ın önemli bir kısmını ele geçirmiştir. 1982 Mayısında Irak Ordusunu kendi topraklarından atan İran birlikleri, Irak'ın zengin petrol yataklarının bulunduğu Güney Irak'a ilerlemiştir. Irak'ın savaştan önce 2,6 milyon varil olan günlük petrol üretimi savaştan sonra düşüş göstermeye başlamıştır. İran'ın Körfez kontrolünü ele geçirmesi sonucu Irak'ın su yoluyla ticareti kesilmiştir. Bu yüzden savaş Irak'ın ekonomisi üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. Irak'ın ateşkes önermesine rağmen, İran savaşıma devam etmiş ve Saddam hükümetini yıkmaya karar vermiştir. Savaş süresince Suriye, İran'ın yanında yer alıp Irak ekonomisine bir darbe vurmak için kendi topraklarından geçen boru hattını kapatırken, İran'daki devrimle dehşete düşen Suudi Arabistan ve Kuveyt ise, Irak'ın İran'ı işgal etmesi için mali destek göstermiştir. Diğer yandan ABD ise enerji sahalarının güvenliğini sağlamak ve el değiştirmesine karşı olduğu için, Bağdat'ı desteklemeye başlamıştır. Bu bakımdan 1984 yılında ABD'nin desteğiyle Körfez İşbirliği Konseyi üyeleri bölgedeki enerji sahalarını korumak için çevik gücü oluşturmuştur.³⁵⁴

Amerika'nın uyarısına rağmen, Irak sinir gazı kullanmıştır. Bu durum tek bir seferde 20.000 İranlıyı öldüren kimyasal silahlar yapmıştır. Amerika, İngiltere, Batı Avrupa ülkeleri hatta Sovyetler Birliği Irak zaferi için ellerinden gelen her şeyi yapmıştır. Eski devlet bakanı Henry Kissinger "Umarım birbirilerini öldürürler" demiştir. ABD ve Irak arasındaki ilişki belirsiz bir seyir izlemiştir. Yine bu dönemde CIA, Baas partisini iktidara getirmek için yardım etmiştir. Ancak Saddam iktidara gelir gelmez petrol endüstrisini devletleştirmiş ve Sovyetler Birliğiyle yakınlaşma politikası izlemiştir. Buna rağmen, Amerika Irak'a finansal yardım, silah ve istihbarat sağladı ve savaş Irak içlerine ulaştıkça desteğini daha da arttırmıştır. 4 Kasım 1979'da ABD'nin Tahran Büyükelçisi ve personeli İslami köktenci gençler tarafından işgal edilerek rehin alınmıştır. Bunun için ABD, Saddam Huseyin'in başarısını desteklemiştir. Ayrıca, o dönemde Sovyet Birliği hem ekonomik hem de siyasi açıdan çökmüştür. Batı'nın politikalarını yavaş yavaş benimsemeye başlamıştır.³⁵⁵ Bu yüzden Sovyetlerin, sessiz kalmaktan başka çaresi kalmamıştır. İran-İrak Savaşı'nda başta ABD olmak üzere Avrupa Topluluğu ülkeleri, Türkiye'ye başvurarak İran'a karşı uygulanan ambargoya

³⁵³ Kocaoğlu, *a.g.e.*, s. 67.

³⁵⁴ Ayhan, *a.g.e.*, s. 310-311.

³⁵⁵ Ayhan, *a.g.e.*, s. 310-311.

desteğini istemiştir. Fakat, 1974-1978'de Kıbrıs Barış Harekâtı'nda Türkiye'ye uygulanan ABD silah ambargosunun etkilerini unutmayan Ankara, Ambargo uygulamasına katılmamıştır. ³⁵⁶1981 ve Mart 1982'de Türkiye İran'la takas anlaşmaları imzalayarak 1,8 milyar dolarlık bir ticaret hedeflemiştir. Bu koşullar altında İran, batılı devletlerin teknik ve hammadde yardımlarını alan Irak'la 20 Temmuz 1987'de BM Güvenlik Konseyi'nde kabul edilen 598 sayılı ateşkes kararını 18 Temmuz 1988'de kabul etmek zorunda kalmıştır. İran-Irak arasında sağlanan ateşkesinden birkaç ay sonra, George Bush, ABD Başkanı olmuş ve Sovyetlerle Batı dünyası arasındaki duvarları yıkarak Sovyet bloku ülkelerini Batı demokrasisinden ayıran engelleri ortadan kaldırmış ve yeni bir dönem başlamıştır.

3.5.1. Körfez Savaşı ve Üçüncü Petrol Krizi (1990-1991)

Körfez Savaşı Irak'ın Kuveyt'i 1 Ağustos 1990 tarihinde işgal etmesi ile başlamıştır. Bu savaş nedeniyle ortaya çıkan belirsizlik üzerine ham petrol fiyatları hızla yükselmiştir. Fakat savaştan sonra 1994'e kadar düşme eğilimine göstermiştir. İran ile aralarında 8 yıl süren uzun bir savaşın ardından Irak ekonomik yönden oldukça sarsılmıştır. Bu yaralara bir de petrol fiyatlarında görülen önemli düşüşler eklenince ekonomik sıkıntılar daha da artmıştır. Kasım 1989 da OPEC toplantısında Irak, Kuveyt'e disiplinli davranması için uyarılmıştır. Fakat etkili olamamıştır. Kuveyt kotaların üstünde üretim yapmaya devam etmiştir. 1990 yılının ilkbaharında bir önceki yazdan sonra ilk defa petrol fiyatı varil başına 18 doların altına düştü ve düşüş sürmeye devam etmiştir. Irak'ın görünen amacı Kuveyt ve B.A.E. gibi ülkelerin kotayı uygulamalarını garantilemek ve OPEC fiyatlarının arttırılmasını sağlamak olmuştur. Fakat 1 Ağustos 1990 gecesi, Irak birlikleri Kuveyt sınırını aşarak bu ülke topraklarına girmeye başlamıştır. Harekâtın başlamasından yedi saat sonra başkent Kuveyt tamamen işgal edilmiştir. Saddam Hüseyin birkaç saat içinde bütün dünyada üretilen petrolün önemli bir çoğunluğunu kontrol eder hale gelmiştir. İşgalin ardından bir aydan daha kısa bir süre içinde ham petrolün ³⁵⁷ varil fiyatı 18 dolardan 30 dolara kadar yükselmiştir. Ama bu yükseliş spekülatif bir yükseliş olmuştur. Çünkü üretim 1

³⁵⁶ Kocaoğlu, *a.g.e.*, s. 68-69.

³⁵⁷ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 45.

Ağustos 1990'dan sonra daha da artmasına rağmen fiyatlar varil başına 40 dolara kadar ilerlemiştir.³⁵⁸

Irak'ın yapmış olduğu bu işgale karşılık BM Güvenlik Konseyi Irak'ın Kuveyt'ten derhal koşulsuz olarak çekilmesini ve sorunun taraflar arasında görüşmeler yoluyla çözülmesini bildirmiştir. Bu mümkün olmayınca, 15 Ocak 1991'e kadar koşulsuz olarak çekilmezse Irak'a karşı güç kullanılmasına izin veren 678 sayılı karar 29 Kasım 1990 tarihinde kabul edilmiştir. Bu karar doğrultusunda çok uluslu gücün 17 Ocak 1991'de başlayan hava saldırıları 24 Şubat 1991'de başlayan kara harekâtına dönüşmüştür. Irak'ın BM temsilcisi 27 Şubat 1991'de bir açıklama yaparak BM kararlarını kabul ettiklerini, Kuveyt üzerindeki iddialarından vazgeçtiklerini ve Kuveyt'ten tamamen çekileceklerini açıklamış³⁵⁹ ve kısa sürede Irak Kuveyt'ten çekilmiştir.

Bununla birlikte Körfez Krizi iki büyük petrol üreticisi olan Irak ile Suudi Arabistan'ı karşı karşıya getirerek OPEC'in zayıflamasına yol açmıştır.³⁶⁰

Birinci Körfez Savaşının ardından Bağdat yönetimi, Irak'a karşı uygulanan yaptırımlara desteklemesine rağmen Rusya, Fransa, Çin ve Hindistan gibi ülkelerin petrol şirketleriyle Irak petrol sahalarında ortak arama ve işletme konusunda ön görüşmeler yapmıştır. Sonrasında bunların bazılarıyla oldukça önemli sayılabilecek kontratlar imzalamıştır. Böylelikle Saddam, 1972'den beri uygulanan petrol üzerindeki devlet tekeli de kaldırmıştır. Saddam yönetimi, 10 ila 30 milyar varil arası değişen Mecnun Sahasını Fransızlara verirken, rezervi yaklaşık 15 milyar varil olan Batı Kurna sahasında petrol çıkarma ve işletme hakkını da Rus şirketlerine vermişti. Bunların yanında, Saddam yönetimi Çin, Hindistan ve Vietnam gibi ülkelere de petrol arama ve üretme konusunda imtiyazlar tanımıştır. Bu süreçte Saddam hükümetiyle en karlı anlaşmaları imzalayan ülkelerin başında Fransa ve Rusya gelmiştir. Saddam yönetimi, Fransa'nın Güvenlik Konseyi'ndeki konumunu kendi lehine kullanmak için Total Final Elf'in şirketine Irak'ın en zengin rezervlerinin bulunduğu Mecnun bölgesindeki önemli ayrıcalıkları tanımıştır.³⁶¹ Irak'ın yeniden yapılandırılması Pentagon'un denetimi altında gerçekleştirildi. Pentagon'dan Wolfowitz, Irak Petrol

³⁵⁸ Hamdard, *a.g.e.*, s. 45.

³⁵⁹ Arı, *a.g.e.*, s. 333.

³⁶⁰ Gürel, *a.g.e.*, s. 132.

³⁶¹ Ayhan, *a.g.e.*, s. 397, 399-400, 403.

sanayisi için yapılacak karlı sözleşmelerin sadece yakın dostlarına verileceğini ilan etmiştir. Irak hükümeti savaştan önce Rusya, Çin ve Fransa ile uzun vadeli petrol işletme sözleşmeleri imzalamıştı. Para kazanan ilk petrol şirketleri, Condiloleezza Rice'in eski şirketi Chevron Texaco, İngiltere'den BP ve Shell ve Cheney'in Halliburton'ıydı. Diğer taraftan 20 Mart saldırıları ile kesilen Irak petrol ihracatı 5 Haziran 2003 yılında SOMO'nun Kerkük ve Basra'dan petrolü ihraç ile etmesi tekrar başlamıştır.

SONUÇ

Petrol ilk olarak 4. Yüzyılda ısınma ve aydınlatma amacıyla kullanılmıştır. 1850'lerden sonraki dönemde Amerika'da ilk petrol kuyusu açmıştır. 19. Yüzyılın sonlarına doğru petrolün içten yanmalı motoru icat edildikten sonra, buharlı lokomotiflerinde ve yağlama makinelerinde kullanılmaya başlandığı görülmüştür. Sanayi devriminin doğuşuyla birlikte enerjiye olan bağımlılık artmış ve petrol, en önemli enerji girdi kaynağı olarak devletlerin varlığına yönelik bir tehdit unsur olarak görülmeye başlanmıştır. Petrol ilk olarak 4. Yüzyılda ısınma ve aydınlatma amacıyla kullanılmıştır. 1850'lerden sonraki dönemde Amerika'da ilk petrol kuyusu açılmıştır. 19. Yüzyılın sonlarına doğru petrolün içten yanmalı motoru icat edildikten sonra, buharlı lokomotiflerinde ve yağlama makinelerinde kullanılmaya başlanmıştır. Sanayi devriminin doğuşuyla birlikte enerjiye olan bağımlılık artmış ve petrol, en önemli enerji girdi kaynağı olarak devletlerin varlığına yönelik bir tehdit unsur olarak yer almaya başlanmıştır.

Özellikle 1950'lerden sonra petrol için verilen mücadeleler, bu konuya açıkça ortaya koymuştur. Petrolün kullanım alanı arttıkça petrol rezervlerine sahip ülkeler ise hedef haline gelmiştir. Bu doğrultuda Kuzey Afrika ve özellikle zengin petrol rezervlerine sahip Ortadoğu ve bu toprakları hâkimiyeti altında bulunduran Osmanlı İmparatorluğu, 19.yüzyılda petrole dayalı politikaların satranç tahtası haline gelmiştir.

19. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere, Almanya ve Fransa gibi sanayileşmiş ülkeler gözlerini başta Ortadoğu olmak üzere petrol rezervlerine sahip ülkelere çevirmişler ve rekabet içerisine girmeye başladığı izlenmiştir. Özellikle İran'da petrolün üretim serüveniyle beraber süregelen ikili ilişkilerde, yetersiz petrol arzı ve petrol arzının güvenliği konusu, ulusal güvenlik meselesi olarak görülmeye başlanmış ve bu yönde stratejiler uygulanmaya konmuştur. Bu noktada yeterli-yerli petrol kaynağına sahip olmayan İngiltere'nin I. Dünya Savaşı öncesinde donanmasını kömürden petrole geçirme kararı, İngiltere bakımından, İran petrolünü daha da değerli hale getirmiştir. 1961'de OPEC'in kurulması ve ardından üye ülkelerin petrol piyasasında daha güçlenmesinden, petrol üretici ülkeler ekonomide daha çok paya sahip olmuşlardır. İran ekonomisinde, petrol, devrimden önce önemli döviz gelir kaynağı olmuştur. Devlet bütçesindeki gelirlerin %80-%90 arası petrolden elde

edilmiş ve neredeyse tüm ihracat gelirlerinin kaynağı petrol olmuştur. Petrol üretimi bu dönemde dev yabancı petrol şirketleri tarafından yapılmış ve İran devletine pay verilmiştir. Bu dönemde İmar adı altında kalkınma planları ve devlet petrol gelirlerinden tüm ihtiyaçlarını giderilmiş ve kalkınma planlarının hedeflerine ulaşılmamıştır. Bu süreçte yaşanan siyasi olaylar ve yabancı güçlerin İran'da hâkim olması, devletin güçsüz ve ekonomik politikaların belirsiz ve yetersiz olmasına yol açmıştır. 1973 yılında ilk petrol dalgalanmasından ekonomi üzerinde negatif etkileri olmuştur.

Ortadoğu'da petrol imtiyazlarına sahip olabilmek için İngiltere ve Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'yla diplomatik ilişkiler geliştirmiştir. Bu dönemde İngiltere'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında bulunan Arap Yarımadası'ndaki şeyhlerle ve Kabile reisleriyle Lawrence gibi İngiliz Entelijans Servisinin ajanları aracılığıyla Himaye anlaşmaları imzalaması sonucu Osmanlı İmparatorluğu, hızla parçalanma sürecine girmiştir. Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu, her ne kadar denge siyaseti uygulamaya çalışmış olsa da I. Dünya Savaş'ında taraf olmuş ve İngiltere'nin bölgede uyguladığı ince politikalar karşısında sahip olduğu topraklar üzerinde hâkimiyetini kaybederek Ortadoğu'dan tasfiye edilmiştir. 19. Yüzyılın ikinci yarısında İngiltere Ortadoğu'ya hâkim olan Osmanlı İmparatorluğu üzerinde büyük bir nüfuza sahip olmuştur. Ancak 20. Yüzyılın başlarında Rusya'nın Güney'e doğru inişi İran'a sınır olması, Almanların milli birliklerini kurup Osmanlı ile yakınlaşması ve Fransa'nın Çin Hindi'ne hâkim olmasıyla İngiltere'nin Bölgedeki üstünlüğü azalmaya başlamıştır. Dolayısıyla İngiltere artık bölgede tek bir oyuncu değildi. I. Dünya savaşı ile birlikte petrol zengin bölgesi olan Orta Doğu savaş alanına dönüşmüştür. Savaş sırasında petrol bölgelerinin kimin elinde kalacağı hesapları yapılmıştır. Petrol yenedünya düzenin ve özellikle de modern Ortadoğu tarihinin biçimlenmesinde çok önemli bir etken olmuştur. I. Dünya Savaşın çıkmasıyla Petrol zengin bölgesi Ortadoğu büyük güçler tarafından masaya yatırılmıştır. Bu süreçte Ortadoğu Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmış ve ihtilaf devletleri arasında paylaşılmıştır. 1916 yılında Sykes-Picot anlaşmasıyla Fransa ve İngiltere Ortadoğu topraklarını aralarında paylaşmıştır. II. Dünya Savaşı'na kadar ağırlıklı İngiliz politikası egemen olmuştur. Ama mali yönden zorlanan İngiltere, II. Dünya Savaşı'ndan sonra bölgedeki hâkimiyetini Amerika'ya bırakmak zorunda kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı süresince savaşa katılan ve katılmayan ülkelerde petrol

sorunu ve azlığı hissedilmiştir. Dolayısıyla petrol açıdan zengin bölgesi olan Ortadoğu esas olarak II. Dünya Savaşı'ndan sonra emperyalist güçlerin odak noktası haline gelmiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra Dünyayı düzen veren petrol olmuştur. Bu merkezin odak noktasında ise petrol yataklarını sahip ülkeler ve özellikle de Ortadoğu bulunmaktaydı. Bu yüzden İkinci Dünya Savaşı, petrolü dünyanın temel yaşamsal önemi derecesine geliştirdiği görülmüştür. Ortadoğu'da İkinci Dünya Savaşı sonrasında İngiliz etkisinin azalması ABD'yi Ortadoğu'da komünizm tehlikesini bahane ederek ona karşı önemli petrol kuyularını korumak için harekete geçmeye zorlamıştır. İkinci Dünya Savaşıyla birlikte petrole ihtiyaç artmış ve başta Amerika olmak üzere tüm sanayileşmiş ülkeler petrol bölgelerini kendi nüfuslarına almışlar ve şirketler vasıtasıyla petrol sanayisine sokmuştur. Amerika, İngiltere ve Rusya gibi ülkeler arasında devam eden rekabet savaşı, petrol üreticisi ülkelerin liderlerini de hedef tahtasına oturtmuştur. İran'da enerji kaynakları üzerinde milliyetçi bir politika izleyen Musaddık ve Irak'ta ise General Kasım gibi liderler darbeyle iktidardan uzaklaştırılmış ya da petrol cinayetine kurban edilmiştir. Milliyetçi politika izleyen liderlerin uzaklaştırılmasıyla yönetime Batı yanlısı liderler getirilmiş ve batılı emperyalist güçlerin çıkarlarına göre hareket etmek zorunda kalmıştır. İkinci Dünya Savaşının ardından yaşanan süreçte diğer bir önemli gelişme ise İsrail'in kurulması olmuştur. İsrail'in kurulması, Ortadoğu'da Arap Milliyetçiliğini uyandırmış ve bunun ardından petrol, İsrail'e destek veren ülkelere karşı Arap devletleri tarafından politik bir silah olarak kullanılmıştır. Aynı dönemde Arap-İsrail savaşları yaşanmış ve petrol taşımacılığında stratejik öneme sahip Süveyş Kanalı Arap Milliyetçiliğini canlandıran Nasır tarafından kapatılmıştır. Bu dönemde Petrol İhraç Eden Ülkeleri bir araya getirerek petrolün dünyaya arzını belli kurallara bağlayıp fiyatlarda bir denge politikasını güden ve yüksek vergilendirmeye aşırı fiyat düşüşlerini denetim altına almak için OPEC 1960 yılında Bağdat'taki bir konferansta kurulmuştur. OPEC destekli fiyat artırımları bu örgütü petrol fiyatlarını düzenleyen bir örgütten çok petrolü bir silah olarak kullanmaya çalışan siyasi bir birlik imajını vermiştir. Fakat çok kültürlü, organizasyon olan OPEC, birbirleri ile rekabet eden, sınır sorunları olan ülkelerden meydana gelmiştir ve bu nedenlerden dolayı çoğu zaman çokuluslu petrol şirketleri karşısında politika uygulayamaz hale gelmiştir. Soğuk Savaşın sona ermesinin ardından Amerika, Ortadoğu'da yeni politikalar aramaya yönelmiştir. Ardından aradığı fırsatı 11 Eylül saldırıları ile bulmuştur. Komünizm tehdidinin sona

ermesiyle yeni düşmanlar, yeni tehditler arayışına giren Amerika, yeni bir Ortadoğu politikası izleyerek İslam'ı terörle bağdaştırmıştır. Yapılan saldırılarının önemli miktarda petrol rezervlerine sahip olan Ortadoğu'daki Müslüman ülkelere yönelmiştir. Amerika, Irak İşgali öncesi Saddam'ın Ruslarla yapmış olduğu petrol anlaşmalarından rahatsız olmuştur. Bu anlaşmalardan rahatsız olan Amerika, 11 Eylül saldırılarından sonra ilk önce Afganistan'a saldırmış ve ardından Saddam'ın kitle imha silahı ürettiğini ileri sürerek 2003'de Irak'a girmiş ve bölgede dengeler altüst olmuştur. Amerika'nın Irak İşgalinden sonra Saddam döneminde Rusya, Fransa ve Çin ile yapılan anlaşmalar iptal edilmiş ve Irak petrolü, başta Amerika şirketleri olmak üzere işgale destek veren ülkeler arasında paylaştırılmıştır. Bu süreçte diğer önemli bir gelişme ise Arap Baharı sürecidir. Amerika 11 Eylül saldırıları sonrası, radikal İslam'a karşı birtakım yeni politikalar izlemeye başlamıştır. Ülkelerdeki baskıcı ve otoriter rejimler, insan hakları ihlalleri, yönetimlerdeki bozulmalar, ekonomik gerileme, artan işsizlik, yoksulluk, gibi nedenler vardır. Fakat Ortadoğu'nun demokratikleşememe sorunu bölgede var olan enerji çıkarları sebebiyle devam etmiştir. Amerika ve Rusya'nın karşı karşıya olduğu Suriye'de Rusya ve Çin tarafından desteklenen Esad rejimi devrilememiş, milyonlarca Suriyelinin yaşam hakkı elinden alınmıştır. Kısacası "Arap Baharı" denilen sürecin her ne kadar demokratikleşme hareketleriyle öne çıksa da, sorunun özü, bölgenin paylaşılmayan petrol ve doğalgaz gibi enerji kaynaklarıdır.

KAYNAKÇA

a. Süreli ve Teknik Eserler

ABRAHAMIAN, Ervand, Modern İran Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

ACAR, Necmettin, “Petrolün Stratejik Önemi ve Mezopotamya Petrol Kaynaklarının Paylaşımında Calouste Sarkis Gülbenkyan’ın Rolü (1890-1908)”. *International Journal Of Social Science*, 6 İssue 4, s. 1-32, 2013.

ACUN, Niyazi, Dünya Petrol Tarihi ve Türk Petrolü, Yeditepe Yayınları, İstanbul 1949.

AKKAN, Erdoğan, “Irak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 19, s. 83-85, İstanbul 1999.

AKKAYA, Ayşe, “Geçmişten Günümüze Ortadoğu’da Petrol Savaşları ve Devlet Sistemlerine Etkileri”. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2016.

AKLİN, Kemal ve ATMAN Sabit, Küresel Petrol Stratejisinin Jeopolitik Açından Dünya ve Türkiye Üzerindeki Etkileri, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2006.

ALDUR, Mahmud Sami, “58. ve 59. Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerinin Ortadoğu Politikası”. Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010.

ALTUNIŞIK, Meliha Benli, Irak Savaşı ve Orta Doğu Petrollerinin Ekonomi Politikası, *Avrasya Dosyası, Yeniden Yapılanan Ortadoğu Özel Sayısı*, Cilt 9, sayı 4, 2003.

ALTUĞ, Fevzi, Petrol Sorununun Tarihsel Gelişimi ve Türkiye, Akademi Kitabevim Yayınları, Bursa 1983.

ARAS, Bülent, Türk-İran İlişkileri: Değişim ve Süreklilik, *Avrasya Dosyası*, Cilt 12, Sayı 2, s. 61-92, 2006.

ARMAOĞLU, Fahir, Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1994.

ARMAOĞLU, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarih: 1914-1915, Cilt 1-2, Baskı 13, İş Bankası Yayınları, Ankara 2018.

ARSLAN, Kemalettin, “1953 İran Darbesinin ABD ve İngiltere’nin Petrol Odaklı İstihbarat Faaliyetleri Çerçevesinde İncelenmesi”. genelkurmay Başkanlığı, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

ARI, Tayyar, Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Savaş, Siyaset ve Diplomasi, MKM yayınları, İstanbul 2008.

ARI, Tayyar, Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Ortadoğu Petrol Alanları Üzerinde Paylaşım Mücadelesi, Cilt 2, İstanbul 2017.

ARI, Tayyar, Irak, İran, ABD ve Petrol, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2007.

ARIKAN, Pınar, İran, Musaddık ve Darbe, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, Cilt 8, Sayı 76, 2016.

AY, Hakan ve UÇAR, Öznur, “Üç Küresel Ekonomik Krizin Analizi”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 17, Sayı 1, İzmir 2015.

AYHAN, Veysel, “Petrol ve Güvenlik: Ortadoğu’daki Krizlerin Ekonomi Politikası”. Uludağ Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2005.

AYHAN, Veysel, İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Ortadoğu, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2004.

AYTEKİN, İbrahim, “Petrol Krizi Sonrasında Seçilmiş Dünya Ülkelerinin Ortadoğu Politikaları: Oyun Teorisi Uygulaması”. Niğde Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2012.

ATTAR, Aygün, İran’ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü, *Erdem Dergisi*, Sayı 52, 2008.

ATEŞAĞAOĞLU, Ümit, İran Ülke Raporu, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracaatı Geliştirme Etüt Merkezi, Ankara 2012.

AZHDARGHAREHAGHAJI, Mahdi, “Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri ve Petrolün Rolü”. Beykent Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

AZİMİ, Ghorban, “İran’ın Enerji Jeopolitiği”. *Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, s. 19-41, Ankara 2012.

BASMENDJ, Ezzat Safarnia, “İran İslam Cumhuriyetinde Petrol ve Yan Ürünleri, Üretim ve Tüketim Analizi”. Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1987.

BAHTİYAR, Kadri, Petrolün Ortadoğu Siyasetinin Belirlenmesindeki Rolü: ABD’nin Enerji Hegemonyası ve Çatışmalar, *Akademik Tarih ve Araştırmaları Dergisi (ATAD)*, Sayı 5, 2021.

BİLGE, Mustafa L., “Bahreyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 4, s. 492-495, İstanbul 1991.

BİLGİN, Mert, “ABD’nin Irak’taki Stratejik Akımları: Petrol, Rejim, Güvenlik ve Ötesi, Avrasya Dosyası”. Cilt 12, Sayı 2, 2006.

CAN, Bilmez Bülent, Demiryolundan Petrole Chester Projesi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

CHARLES, İssawe, Oil, The Middle East and The World, Library Press, New York 1972.

CLEVELAND, C. William, Modern Ortadoğu Tarihi, Çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2015.

ÇETİNSAYA, Gökhan, “Ortadoğu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, s. 403-407, İstanbul 2007.

ÇELİK, Kayhan, “Uluslararası Petrol Üretiminin Oyun Teorisi İle Analizi”. Tarsus Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2019.

- ÇELİKPALA, Mitat, “Enerji Güvenliği: NATO’nun Yeni Tehdit Algısı”. Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 10, Sayı 40, 2014.
- ÇITAK, Ediz, “Dünya Petrol Piyasasındaki Değişimlerin İncelenmesi ve Gelecek Profeksiyonu”. Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul 2014.
- DAVIDSON, Arthur Goldschmidt Jr. Lawrence, Kısa Ortadoğu Tarihi, Çev. Aydemir Güler, Doruk Yayınları, 2008.
- DABASHİ, Hamid, İran: Ketlenmiş Halk, Çev. Emine Ayhan, Metis Yayınları, 2008.
- DEMİR, İdris, “OPEC: Güçlü Bir Kartel?”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 18, s. 231-246, 2008.
- DEMİR, İdris, “İslam Hukukunun Hidrokarbon Kaynakları Üzerindeki Etkisi.”. *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 2010.
- DİRİÖZ, Ali Oğuz, “Suudi Arabistan Dış Politikası ve Bölge Ülkelerle İlişkileri”. *Ortadoğu Analiz Dergisi*, Ankara 2012.
- DJALİLİ, Mohammed-Reza ve KELLNER, Thierry, İran’ın Son İki Yüzyıllık Tarihi, 1. BASIM, 2011.
- EDİGER, Volkan, Osmanlı’da Neft ve Petrol, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2005.
- ELÇİ, İsmail Hakkı, “İran Jeopolitiğinin Enerji Politikalarına Etkisi”. *Uluslararası Politik Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 3, 2019.
- ERSAN, Ömer, Birleşik Arap Emirlikleri ÜLKE RAPORU, Ekonomik Araştırmaları, İstanbul 2019.
- ERSİN, Nihat, Ortadoğu Savaşlarının Perde Arkası, Gündem Yayınları, İstanbul 2003.
- EMEKLİER, Bilgehan ve ERGÜL, Nihal, “Petrolün Uluslararası İlişkilerde Yeri: Jeopolitik Teoriler ve Petropolitik”. *Bilge Stratejisi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, 2010.
- EVRAN, Ertaç, “İngiltere-İran İlişkilerinde Petrol: 1901-1954”.Ahi Evran Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Kırşehir 2013.
- ERDOĞDU, Hikmet, Büyük Pers Düşüncesinden Zülfikarın Yumruğuna İran, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.
- FEVER, Guy, Çağdaş Ortadoğu Araştırmaları Kılavuzu, Çev. Davut Dursun, İşaret Yayınları, İstanbul 1999.
- GRESH, Alain ve VIDAL, Dominique, Ortadoğu: Mezopotamya’dan Körfez Savaşı’na, Çev. Hamdi Türe, Alan Yayıncılık, İstanbul 1991.
- GÜREL, Şükrü Sina, Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikada Yeri, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1979.
- GÜNDOĞAN, Ünal, İran ve Ortadoğu: 1979 İran İslam Devriminin Ortadoğu Dengelerine Etkisi, Adres Yayınları 27, 1. Baskı, 2010.
- GÜNDOĞAN, Ünal, “Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme”. *Ortadoğu Analizi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 29, 2011.

- GÜRBÜZ, Vedat, Petrol, Petrol Politikaları ve Ortadoğu: Global Politikaların Bölgesel yansımaları ve Irak Savaşı, Avrasya Dosyası, Enerji Özel Bahar, Cilt 9, Sayı 1, 2003.
- HAMDARD, Asadullah, “Petrol Fiyatları ve Ekonomik Büyüme: İran Örneği”. Erciyes Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2012.
- HOURCADE, Bernand, “İran” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, s.392-394, İstanbul 2000.
- HÜRSOY, Siret ve ORHON, Hatice Hande, “Modern Dünya Sisteminde Sermaye Birikimi ve İran Enerji Politikaları”. *Ege Stratejik Araştırmalar dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, İzmir 2012.
- HÜSEYİN, Asaf, İran’da Devrim ve Karşı Devrim, Pınar Yayıncılık, İstanbul 2009.
- HÜSEYNOVA, Tofige, “Uluslararası İlişkilerde OPEC’in Petrol Politikası”, Azerbaycan Devlet İktisad Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bakü 2015.
- KAPLUHAN, Erol, “Dünya Enerji Kaynakları Açısından Orta Doğu Petrolleri ve Önemi”. *Yeni Türkiye Dergisi*, Ortadoğu Özel Sayısı, Sayı 82, 2016.
- KARPUZ, Sohbet ve ÖZTÜRK, İbrahim, Türkiye’nin Enerji Ekonomisi ve Petrolün Geleceği, Müsiad Araştırmaları Raporları, 2006.
- KARPUZ, Sohbet, “Petrolün Ekonomik Zirvesi ve Petrol Ekonomisinin Geleceği”. *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, Sayı 223, Yıl 49, 2004.
- KARADAĞ, Raif, Petrol Fırtınası, Emre Yayınları, İstanbul 2005.
- KAVALA, Coşkun Faik, İran: Modern İran Tarihi, Doğu Kitabevi, İstanbul 2019.
- KAYA, Mehmet, “Ortadoğu’da Petrol Savaşının Başlama Noktası ve İngiltere’nin İran Petrollerini Kontrol Altında Tutma Çabaları”. *Demokrasi Platformu Dergisi*, Sayı 14, Orion Kitabevi, Ankara 2008.
- KAYA, Mehmet, “Muhammed Musaddık’ın İran Petrollerini Millileştirme Çabaları ve Sonu, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*”. Cilt 117, Sayı 231, s. 157-166, 2017.
- KINZER, Stephen, Şah’ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu’da Terörün Kökenleri, Çev. Selim Önal, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- KİBAROĞLU, Mustafa, Ortadoğu Siyasetinde İran, Barış Kitap Yayınları, Ankara 2011.
- KİSSİNGER, Henry, Dünya Düzeni, Çev. Sinem Sultan Gül, 1.Baskı, Boyner Yayınları, İstanbul 2016.
- KOCABAŞ, Süleyman, Türkiye ve İngiltere, Vatan Yayınları, İstanbul 1985.
- KOCAOĞLU, Mehmet, Petrol Strateji, İstanbul Harp Akademisi Komutanlığı Yayınları, 1. Baskı, 1996.
- KOCATÜRK, Saadettin, “İran İslam İnkılabı ve Sebepleri”. *Meydan Dergisi*, Sayı 608-90, Ankara 1982.

- KOÇER, Burcu, “ABD’nin Ortadoğu Politikasında Petrolün Yeri ve Etkileri”. Bahçeşehir Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.
- KUDUOĞLU, Alptuğ, İran’da Musaddık Dönemi: 1951-1953, *İran Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, s. 37-62, 2019.
- KURŞUN, Zekeriya, “Suudi Arabistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, İstanbul 2009.
- KURT, Halil, “Suudi Arabistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, İstanbul 2009.
- KURT, Yasir, “Uluslararası Petrol Şirketlerinin İç ve Dış Politikaya Etkisi Üzerine Bir İnceleme: Cezayir- Sonatrach Örneği”. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, , Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 2021.
- KUYUCUKLU, Nazif, Dünya Petrol Fiyatlarının Düşmesi ve OPEC, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, İstanbul 1992.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa, “Ortaçağ Müslüman Coğrafyalarına Göre Irak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 19, İstanbul 1999.
- KLARE, Michael, Kaynak Savaşları: Küresel Çatışmanın Yeni Alanları, Çevir. Özge İnciler, Devrim Yayıncılık, İstanbul 2005.
- LAÇİNER, Sedat, Türkiye’nin Enerji Güvenliği, 2006.
- MUT, Ramazan, “Ortadoğu’da Ekonomi- Politik Bir Kıvrılma Noktası: 1973 Petrol Krizi”. Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- NASKALI, Esko, “İran”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, İstanbul 2000.
- OKUMUŞ, Ali, “Ortadoğu’da Petrol: Uluslararası Rekabet, İmtiyazlar ve Antlaşmalar (1890-1928)”. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilecik 2020.
- OSKAY, Ünsal, “Saddam Mı? Petrol Mü? Global Kapitalizmin Rasyonalizasyonu Mu?”. *Varlık Dergisi*, 1147, 2003.
- ÖLMEZ, Adnan, Petrolün Perde Arkası, Kutlu Yayınevi, 1. Basım, Antalya 1998.
- ÖZEY, Ramazan, Dünya Denkleminde Ortadoğu: Ülkeler- İnsanlar- Sorunlar, Aktif Yayınevi; 5. Basım, İstanbul 2018.
- ÖZTÜRKLER, Harun, “Ortadoğu Ülkelerinin Enerji Kaynaklarının Öneminin Ekonomik Politik Bir Değerlendirilmesi”. *Ortadoğu Analiz Dergisi*, Cilt 1, Sayı 7-8.
- ÖZYÜKSEL, Murat, Abdülhamid Dönemi Türk Dış İlişkiler, Der Yayınları, İstanbul 1994.
- ÖZDEM, Ali Gökçen, “Büyük Devletlerin Değişmeyen Mücadele Alanı: Ortadoğu”. *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt X, Sayı 2, Elazığ 2016.
- ÖZDEN, Yavuz Selim, Suudi Arabistan Ülke Raporu, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi, Ankara 2016.

- ÖZTÜRK, Salih ve SAYGIN, Selin, “1973 Petrol Krizinin Ekonomiye Etkileri ve Stagfasyon Olgusu”. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12, Tekirdağ 2017.
- PALA, Cenk, 20. Yüzyılın Şeytan Üçgeni ABD-Petrol-Dolar, Yeni Basım Taslak, İstanbul 2005.
- PARLAR, Suat, Barbarlığın Kaynağı: Petrol, Anka Yayınları, İstanbul 2003.
- PARLAR, Suat, “Petrolün Ülke Politikalarına Etkisi: Kuveyt Örneği”. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2016.
- PARLAR, Suat, Ortadoğu: Vaadedilmiş Topraklar, Yar Yayınları, 2. Baskı, Bibliotek Yayınları, İstanbul 1997.
- PAMİR, Ahmet Necdet, Kafkasya’daki Enerji Kaynaklarının Arz Güvenliği ve Kafkasya Siyasetine Etkileri, Güvenlik Boyutunda Kafkasya’nın Geleceği ve Türkiye Sempozyumu, 14 Nisan, 2004.
- PİRA, Suad ve ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Muhammed Musaddık İran’da petrolün Millileştirmesini Sağlayan Başbakan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 31, İstanbul 2006.
- PULAT, Abdüssamet, “Türkiye- İran Enerji Raporu”. Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.
- POLAT, Elif, “1979 İran İslam Cumhuriyetinin ve İran’ın Suriye Politikası”. Bingöl Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl 2021.
- SANDER, Oral, Siyasi Tarih 1918-1994, İmge Yayınevi, İstanbul 2007.
- SELVİ, Aynur, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Orta Asya ve Orta Doğu Petrollerinin Uluslararası Politikada Yeri Ve Önemi”. Atılım Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.
- SOYAK, Yusuf Nazım Can, “Ortadoğu’da Siyaset Petrol İlişkisi: 1967 ve 1973 Krizleri Örneği”. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2019.
- SPULER, Bertold, İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri (1220-1350), TTK. Basımevi, Ankara 2011.
- SHAKRİ, Baryalai, “Ulus Devletin Varlığına Yönelik Küresel Bir Tehdit Olarak Petrol”. Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Enstitüsü, Ankara 2020.
- SHEIKHI, Masoud, “Petrol Fiyatlarının Düşmesinin İran Ekonomisi Üzerine Etkisi”. Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.
- STERN, Andy, Dünden Bugüne Petrol Savaşları: Hırs, Rekabet, Şiddet, Çev. Sabri Kalıç, Neden Kitap Yayınları, İstanbul 2011.
- SÖNMEZOĞLU, Faruk, Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, İstanbul 2014.
- ŞAHİN, Ahmet, “İran”. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.

- TAŞKIN, Yüksek, “Devrim Sonrasında İran’da Siyaset: Aktörler, Stratejiler ve Gelecek”. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, No: 39, 2011.
- TOPUR, Tuncer, *Yıkımın Adı Barış: Ortadoğu*, Okumuş Adam Yayınları, 2006.
- TÜRSAN, Nurettin, “Ortadoğu ve Petrol”. *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Cilt 10, Sayı 56, 1976.
- TURAN, Ömer, *Tarihin Başladığı Nokta Ortadoğu*, Step Ajans Yayınları, İstanbul 2022.
- TÜREL, Yılmaz, *Uluslararası Politikada Ortadoğu Birinci Dünya Savaşından 2000’e*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- ULUERLER, Sıtkı, “Osmanlı Siyasi İlişkilerinde İran Şehzadesi Abbas Mirza’nın Rolü (1800-1833)”. *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 22, Sayı 2, 308-319, Elazığ 2012.
- ULUĞBAY, Hikmet, *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, Ayraç Yayınları, İstanbul 2003.
- UMUT, Erol, “Musul Meselesinde Petrol Faktörü”. Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- ÜSTÜN, İsmail, *Humeyni’den Hamaney’e İran İslam Cumhuriyeti Yönetim Biçimi*, Birleşik Yayınları, İstanbul 1999.
- ÜŞÜMEZSOY, Şener, ve ŞEN, Şamil, *Petrol Düzeni ve Körfez Savaşları*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2003.
- VAROL, Celal, “Küresel Petrol Stratejileri ve Türkiye’nin Konumu”. İstanbul Ticaret Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- YEĞİN, Abdullah, *Devrimin 35. Yılında İran*, SETA Perspektif, Sayı 31, 2008.
- YERGİN, Daniel, *Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- YILMAZ, Sefer, ve KALKAN, Duhan, *Enerji Güvenliği Kavramı: Petrol Krizi Işığında Bir Tartışma*, Ankara 2017.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı	ŞİLAN BORAK
Doğum Yeri	BİNGÖL/ KARLIOVA
Doğum Tarihi	01.01.1997

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Bingöl Üniversitesi
Fakülte	Fen Edebiyat Fakültesi
Bölüm	Tarih

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	Orta

İLETİŞİM

Adres	Bingöl/ Karlıova/ Cilligöl Köyü
E-mail	<u>silanborak0@gmail.com</u>